

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο

Ντούλα ΜΟΥΡΙΚΗ

doi: [10.12681/dchae.1015](https://doi.org/10.12681/dchae.1015)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΟΥΡΙΚΗ Ν. (1989). Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 205–266. <https://doi.org/10.12681/dchae.1015>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής του
Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο

Ντούλα ΜΟΥΡΙΚΗ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 205-266

ΑΘΗΝΑ 1989

Ντούλα Μουρίκη

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΤΜΟ

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ, Η ΑΡΧΙΚΗ ΑΦΙΕΡΩΣΗ
ΤΟΥ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΧΟΡΗΓΟΣ

Α'. Εισαγωγικά

Η ιστορία της μνημειακής ζωγραφικής του τέλους του 12ου αιώνα πλουτίστηκε με ένα λαμπρό παράδειγμα όταν με τον μεγάλο σεισμό στα Δωδεκάνησα, τό 1956, επισημάνθηκε τό αρχικό στρώμα τοιχογραφιών κάτω από τό νεότερο στρώμα ζωγραφικής του 1745 στό παρεκκλήσιο της Παναγίας της Μονής 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο¹.

Η αφαίρεση του νεότερου στρώματος κατά τό μεγαλύτερο τμήμα, καθώς και ό καθαρισμός και ή συντήρηση των τοιχογραφιών του αρχικού στρώματος, έγιναν μεταξύ 1957 και 1963 από την 'Αρχαιολογική 'Υπηρεσία με τό συνεργείο του Φώτη Ζαχαρίου. Τό 1970 δημοσιεύθηκε από την 'Ακαδημία 'Αθηνών μεγάλη μονογραφία του 'Αναστασίου 'Ορλάνδου για την αρχιτεκτονική και τις βυζαντινές τοιχογραφίες της μονής, όπου περιλαμβάνεται έκτεταμένη μελέτη της ζωγραφικής του παρεκκλήσιου².

Στή μονογραφική του μελέτη για τή Μονή της Πάτμου ό 'Ορλάνδος χρονολόγησε με τεχνοτροπικά κυρίως κριτήρια τις τοιχογραφίες του παρεκκλήσιου μεταξύ 1185 και 1190, κατά την ήγουμενία του 'Αρσενίου³. Για τή χορηγία του παρεκκλήσιου δέν χρησιμοποιήσε καθόλου τις μαρτυρίες που περιέχει τό εικονογραφικό πρόγραμμα. Τό αντίθετο συνέβη σέ μία σύντομη μείνια των τοιχογραφιών του παρεκκλήσιου στον 'Οδηγό της Μονής της Πάτμου, που εκδόθηκε για πρώτη φορά τό 1967 από τον Στέλιο Παπαδόπουλο. 'Εδω υπάρχει μία ευστοχη παρατήρηση⁴, ή όποια αποτέλεσε νέα άφετηρία για την άναζήτηση της ταυτότητας του χορηγού των τοιχογραφιών και μία συνακόλουθη χρονολογική τοποθέτησή τους. Οί πολυάριθμες προσωπογραφίες επισκόπων της εκκλησίας των 'Ιεροσολύμων στό εικονογραφικό πρόγραμμα συσχετίστηκαν από τον Παπαδόπουλο με τον Λεόντιο, ήγούμενο της μονής και μετέπειτα πατριάρχη 'Ιεροσολύμων. Διατυπώθηκε ή υπόθεση ότι οί τοιχογραφίες έγιναν με χορηγία του στό διάστημα που ό Λεόντιος κατείχε τον πατριαρχικό θρόνο, ένω παρέμενε, όπως φαίνεται, και ήγούμενος της Μονής Πάτμου (περίοδο που υπολογί-

στηκε ότι συμπίπτει με τό διάστημα από τό 1176 έως τό 1180 περίπου)⁵. Η υπόθεση αυτή αξιοποιήθηκε ως ένα βαθμό από τους έρευνητές που άσχολήθηκαν πρόσφατα με τή ζωγραφική του παρεκκλήσιου⁶. 'Ωστόσο, τό θέμα παραμένει άνοιχτό εάν δέν γίνει πληρέστερη έρμηνεία του περιεχομένου του εικονογραφικού προγράμματος του παρεκκλήσιου με παράλληλη εξέταση

1. Τό άρθρο άποτελεί έκτενέστερη άνάπτυξη της άνακοίνωσης που έγινε στό Συμπόσιο για τά 900 χρόνια της Μονής της Πάτμου (22-24 Σεπτεμβρίου 1988). 'Επιθυμώ νά εκφράσω τίς θερμές μου ευχαριστίες προς τον βιβλιοφύλακα της μονής διάκονο Χρυσόστομο Φλωρεντή για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρέσχε κατά τή διάρκεια της μελέτης μου στή μονή. 'Επίσης θέλω νά ευχαριστήσω θερμά τον συνάδελφο Δημήτρη Καλομοιράκη που είχε την καλοσύνη νά διαβάσει τό κείμενο και νά κάμει ευστοχες υποδείξεις. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Φώτη Ζαχαρίου, την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, τή Μονή της Πάτμου, τή Μονή του Σινά και τό Dumbarton Oaks για την εύγενική άδεια νά δημοσιεύσω τό φωτογραφικό υλικό.

2. 'Ορλάνδος. Προηγήθηκαν δύο άρθρα του ίδιου: Fresques byzantines du Monastère de Patmos, CahArch XII (1962), σ. 285-302, και 'Η έν Πατμω Μονή 'Αγ. 'Ιωάννου του Θεολόγου ('Η αρχιτεκτονική και αί βυζαντινές τοιχογραφίες της) στό 'Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη εύρωπαϊκή. Διαλέξεις, 'Αθήνα 1966, ιδιαίτερα σ. 68-77.

3. 'Ορλάνδος, σ. 267.

4. Σ. 'Α. Παπαδόπουλος, Πάτμος. Μονή 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου. 'Ιστορικός-'Αρχαιολογικός 'Οδηγός, Πάτμος 1967, σ. 19 (και σέ όλες τις μετέπειτα εκδόσεις του 'Οδηγού).

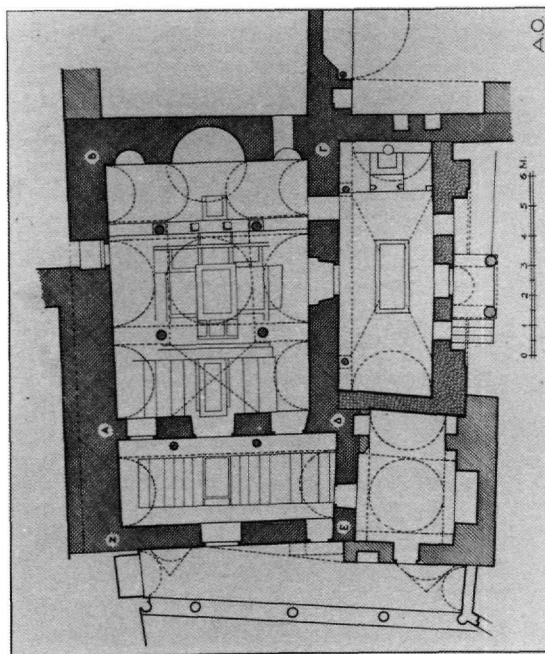
5. Μερικά σημαντικά βιογραφικά στοιχεία του όσιου Λεοντίου, κυρίως ό χρόνος εκλογής του ως πατριάρχη 'Ιεροσολύμων, διευκρινίσθηκαν από την καθηγήτρια 'Ερα Βρανούση. Βλ. 'Ερα Λ. Βρανούση, Πρόσταξις Μανουήλ Α' Κομνηνού ύπέρ της έν Πατμω Μονής 'Ιωάννου του Θεολόγου. Χρονολογικά και προσωπογραφικά ζητήματα, Χαριστήριο εις 'Α. Κ. 'Ορλάνδον, Β', 'Αθήναι 1966, ιδιαίτερα σ. 85-86, 92-97. Βρανούση, 'Αγιολογικά κείμενα, σ. 77-78, 156-157. 'Η ίδια, 'Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη τον ΙΒ' αιώνα από πατριακές πηγές, Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, 1966, Γ', 'Αθήναι 1968, σ. 5-15. Βρανούση, Βυζαντινά Έγγραφα, κυρίως σ. *72-74.

6. Π.χ. ό Μ. Χατζηδάκης χρονολογεί τις τοιχογραφίες μεταξύ 1176 και 1180 στό κεφάλαιο «Μεσοβυζαντινή Τέχνη (1071-1204)», ΙστΕΕ, Θ', 'Αθήναι 1979, σ. 408. 'Η Ντούλα Μουρίκη γύρω στα 1180, Μουρίκι, Stylistic Trends, σ. 116. 'Ο 'Η. Κόλλιας, τέλος, χρονολογεί και αυτός τις τοιχογραφίες μεταξύ 1176 και 1180, βλ. Κόλλιας, Πάτμος, σ. 15 και 26, και Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 63.

τῶν σχετικῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, κυρίως τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Λεοντίου. Ἡ μελέτη πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ μέ βάση τούς δύο αὐτούς ἄξονες ὀδηγεῖ σέ ἐνδιαφέροντα, ἄν καί ἀπροσδόκητα, συμπεράσματα. Ὅλα τά στοιχεῖα στηρίζουν τήν ἄποψη ὅτι ὁ ἀρχικός ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου ἐγινε μέ χορηγία τοῦ ἡγουμένου Ἀρσενίου, ὅπως εἶχε προτείνει ὁ Ὀρλάνδος, προκειμένου ὁμως νά τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα, προκαθηγουμένου τῆς Μονῆς Πάτμου καί πατριάρχη Ἱεροσολύμων, Λεοντίου. Τό παρεκκλήσιο ἀφιερώθηκε ἀρχικά στόν ὄσιο Λεόντιο, τόν μόνον καθηγούμενο, μετά τόν ἰδρυτή τῆς μονῆς ὄσιο Χριστόδουλο, πού τιμήθηκε ὡς ἅγιος. Πολύ ἀργότερα, καί κατά πάσα πιθανότητα τό 1745, ὅταν τό παρεκκλήσιο καλύφθηκε μέ νέο στρώμα τοιχογραφιῶν μέ πρωτοβουλία τοῦ ἡγουμένου Ἰωακείμ, τοῦτο ἀφιερώθηκε στήν Παναγία. Μέ τά νέα δεδομένα ὁ παλαιότερος ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου πρέπει νά τοποθετηθεῖ μετά τό 1185, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ ὁσίου Λεοντίου.

Τό παρεκκλήσιο εἶναι ἓνα μονόχωρο κτίσμα (χωρίς κόγχη ἱεροῦ) σέ σχῆμα τραπεζιοειδοῦς ὀρθογωνίου μέ μέσο μήκος 8,50 καί πλάτος 3,05 μ.⁷ Ἔχει προσκολληθεῖ στή νότια πλευρά τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι ἐγκλωβισμένο στήν ἀνατολική καί τή δυτική πλευρά ἀπό τήν τράπεζα καί τό παρεκκλήσιο τοῦ Ὀσίου Χριστοδούλου ἀντίστοιχα (Εἰκ. 1). Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου δέν εἶναι κοινός μέ τόν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀλλά παραμένει αὐτοτελής. Ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα μεγάλο, ἐλαφρά τεθλασμένο, τόξο στό μέσον καί ἀπό δύο μικρά τόξα δεξιά καί ἀριστερά. Τά τόξα στηρίζονται σέ δύο μαρμάρινους κιονίσκους μέ παλαιохριστιανικά κιονόκρανα. Ἡ πρόσβαση στό παρεκκλήσιο γινόταν, ὅπως καί σήμερα, ἀπό τή βόρεια πλευρά (ἀπό τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ) καί τή νότια (ἀπό τή δευτερεύουσα αὐλή). Γιά τήν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ μέ τό παρεκκλήσιο ἀνοίχτηκε ἀργότερα μιά μικρότερη θύρα πού εἶχε ὡς συνέπεια τή φθορά τμήματος τῶν ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν στήν περιοχή αὐτή. Τό παρεκκλήσιο στεγάζεται μέ ἓνα ἐπίμηκες σταυροθόλιο στό κεντρικό τμήμα, καθῶς καί μέ δύο ἡμικυλινδρικές καμάρες στό ἀνατολικό καί τό δυτικό ἄκρο. Οἱ ἀκμές τοῦ σταυροθολίου ἔχουν ἀμβλυνθεῖ γύρω ἀπό τήν κορυφή, ἔτσι ὥστε νά σχηματίζεται στό κέντρο μιά ἐπίπεδη ἐπιφάνεια.

Τό ἀρχικό μαρμάρινο τέμπλο τοῦ παρεκκλησίου ἀπομακρύνθηκε καί τή θέση του ἔχει πάρει ἓνα ξύλινο τέμπλο τοῦ 1607. Στό ἱερό σώζεται ἡ παλαιά ἁγία τράπεζα πού ἀποτελεῖται ἀπό τή βάση ἀρχαίου περιρραντηρίου, ἡ ὁποία στέφεται μέ παλαιохριστιανικό ἰωνικό κιονόκρανο. Στό παρεκκλήσιο διατηρεῖται ἐπίσης τό ἀρχικό μαρμάρινο δάπεδο.

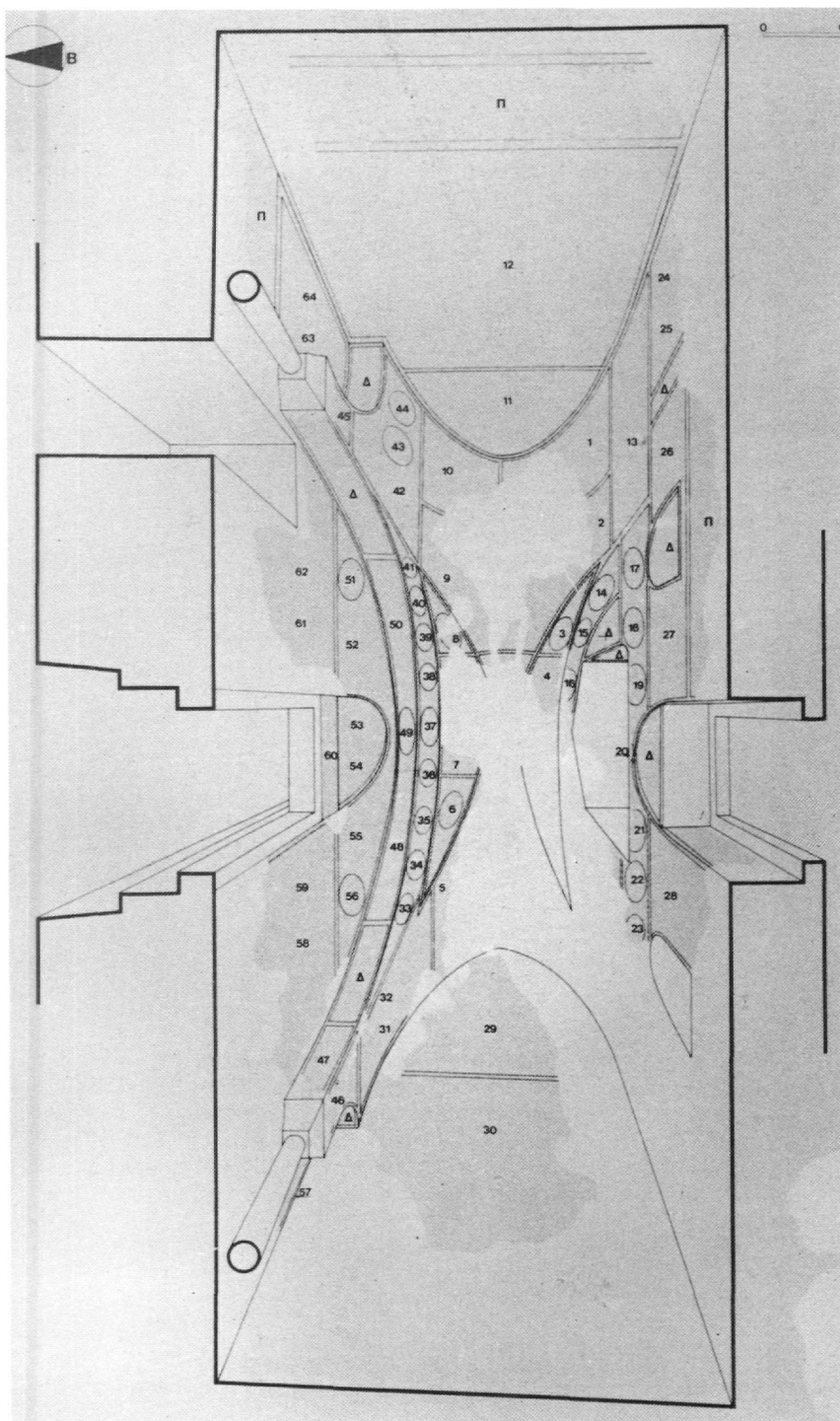
Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Ὀρλάνδος, εἰκ. 31).

Παρ' ὅλο πού ὀρισμένες ἐπιφάνειες στούς θόλους καί στόν νότιο τοῖχο δέν διατηροῦν τόν ζωγραφικό τους διάκοσμο, τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου εἶναι δυνατόν νά ἀποκατασταθεῖ κατά τό μεγαλύτερο μέρος (Εἰκ. 2). Ἐπιπλέον, γίνεται σαφές καί ἡ ἐπιδίωξη νά προβληθοῦν ὀρισμένα νοήματα, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά προσδιορισθεῖ σέ γενικές γραμμές καί ἡ θεματολογία τῶν κατεστραμμένων τοιχογραφιῶν. Προκειμένου νά προσδιορισθεῖ τό περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, θά ἀκολουθήσει περιγραφή τῶν ἀγιογραφικῶν πορτραίτων καί τῶν σκηνῶν σέ συνάρτηση μέ τά κείμενα πού πρέπει νά ὑπαγόρευσαν τήν παρουσία τους στό παρεκκλήσιο, ἐνῶ θά γίνει καί συνολική θεώρηση τοῦ προγράμματος σέ συσχετισμό μέ τή μοναστική παράδοση.

Β'. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα καί ἡ μοναστική παράδοση

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα πού σώζεται στό παρεκκλήσιο περιλαμβάνει τήν ἐνθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία (Εἰκ. 3, 4 καί 51) ἀνάμεσα στούς ἀρχαγγέλους Μιχαήλ (Εἰκ. 5) καί Γαβριήλ (Εἰκ. 6) στόν ἀνατολικό τοῖχο, μία σκηνή ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη, τή Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (Εἰκ. 7-10 καί 44), ἀπό πάνω, μία σκηνή ἀπό τά Ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, τά Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 34 καί 35), στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ,

7. Γιά τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ παρεκκλησίου βλ. Ὀρλάνδος, σ. 78-92.

8. "Αγιος
 9. "Ιαση τῶν δύο Τυφλῶν
 10. Συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα
 11. Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ
 12. Ἐνθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα μεταξύ τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαήλ καί Γαβριήλ
 13. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου
 14. "Αγιος Γόρδιος
 15. "Αγιος
 16. "Αγιος
 17. "Αγιος Ἀρκάδιος
 18. "Αγιος Ξενοφῶν
 19. "Αγιος Ἰωάννης
 20. Ζωγραφιστή ὀρθομαρμάρωση
 21. "Αγιος Ναθαναήλ
 22. "Αγιος Ἰωαννίκιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ
 23. "Αγιος
 24. Συλλειτουργῶν ἱεράρχης
 25. Συλλειτουργῶν ἱεράρχης
 26. Πατριάρχης Ἱεροσολύμων
 27. "Αγιος Ἰουβενάλιος(;) Ἱεροσολύμων
 28. Πατριάρχης Ἱεροσολύμων
 29. "Ιαση Συγκυπτούσης
 30. Ὁ "Αγιος Λεόντιος(;) ὡς «πηγή τῆς σοφίας»
 31. Ἱεράρχης
 32. Ἱεράρχης
 33. "Αγιος Στρατόνικος
 34. "Αγιος Αντωνίνος
 35. "Αγιος Μαρτιανός
 36. "Αγιος Διονύσιος
 37. "Αγιος Ἐξακουστιδιανός
 38. "Αγιος Μαξιμιλιανός
 39. "Αγιος Ἰάμβλιχος ἢ Κωνσταντίνος
 40. "Αγιος Ἰωάννης
 41. "Αγιος Ἐρμούλος
 42. "Αγιος Γουρίας
 43. "Αγιος Σαμωνᾶς
 44. "Αγιος Ἀβιβος
 45. "Αγιος Λουκιανός
 46. Ἱεράρχης (Σαβίνος(;))
 47. Μοναστικός ἅγιος
 48. "Αγιος Μανουήλ
 49. "Αγιος Ἰσμαήλ
 50. "Αγιος Σαβέλ
 51. "Αγιος Μαρκιανός(;)
 52. "Αγιος Μάκιος
 53. Μάρτυς
 54. Μάρτυς
 55. "Αγιος Νήφων
 56. "Αγιος Μαρτύριος(;)
 57. "Αγιος Θεόδουλος
 58. "Αγιος Σαλούστιος Ἱεροσολύμων
 59. "Αγιος Μακάριος Ἱεροσολύμων
 60. Κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 1745
 61. Πατριάρχης Ἱεροσολύμων
 62. "Αγιος Ἡλίας Ἱεροσολύμων
 63. Ὁ Πρωτομάρτυς Στέφανος
 64. "Αγιος Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος
- Π Ποδέα
Δ Διακοσμητικό θέμα

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

1. "Ιαση τοῦ Παραλυτικοῦ στήν Προβατική Κολυμβήθρα τῆς Βηθεσδά
2. "Ιαση τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ

3. "Αγιος Ἐπίμαχος
4. Σκηνή Θαύματος
4. "Ιαση τοῦ ξηρᾶν ἔχοντος τήν χεῖρα
6. "Αγιος Ἀρέθας
7. "Ιαση τῶν Δέκα Λεπρῶν

Εἰκ. 2. Προοπτικό σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου (Κόλλιαις, Πάτμος, εἰκ. 3).

Είκ. 3. Ἐνθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία.

Είκ. 4. Ἰησοῦς. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 3.

τῆ Συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μέ τῆ Σαμαρείτιδα (Είκ. 36) καί διάφορα Θαύματα τοῦ Χριστοῦ (Ἰαση Παραλυτικοῦ, Τυφλοῦ, Λεπρῶν, Συγκυπτούσης κ.ἄ.) (Είκ. 26 καί 37-39) στούς θόλους καί στό τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου, καθώς καί μία ἀλληγορική σκηνή, ἕναν ἱεράρχη ὡς «πηγή τῆς σοφίας», στόν δυτικό τοῖχο, κάτω ἀπό τό Θαῦμα τῆς Συγκυπτούσης (Είκ. 39-41). Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ προγράμματος καθορίζεται κατά μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἐπιλογή τῶν ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν στίς ὁποῖες δεσπόζουν ἐκεῖνες τῶν ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων. Τά ὑπόλοιπα πορτραῖτα περιλαμβάνουν, μέ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἐκπροσώπους ἀπό τίς τάξεις τῶν ἱεραρχῶν, πρεσβυτέρων καί διακόνων, καθώς καί ἀσκητές τῆς ἐρήμου, ὄλους ὁμολογητές τῆς πίστεως, πού καλύπτουν εὐρύτατο γεωγραφικό φάσμα, ἀπό τή Ρώμη ἕως τή Θράκη καί ἀπό τή Μικρά Ἀσία ἕως τήν Αἴγυπτο καί τήν Παλαιστίνη. Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ παρεκκλησίου γίνεται φανερός, ὅπως θά ἰδοῦμε, ὄχι μόνον ἀπό τήν ἐπιλογή τῶν ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐμφανῆ ἀπουσία ἄλλων.

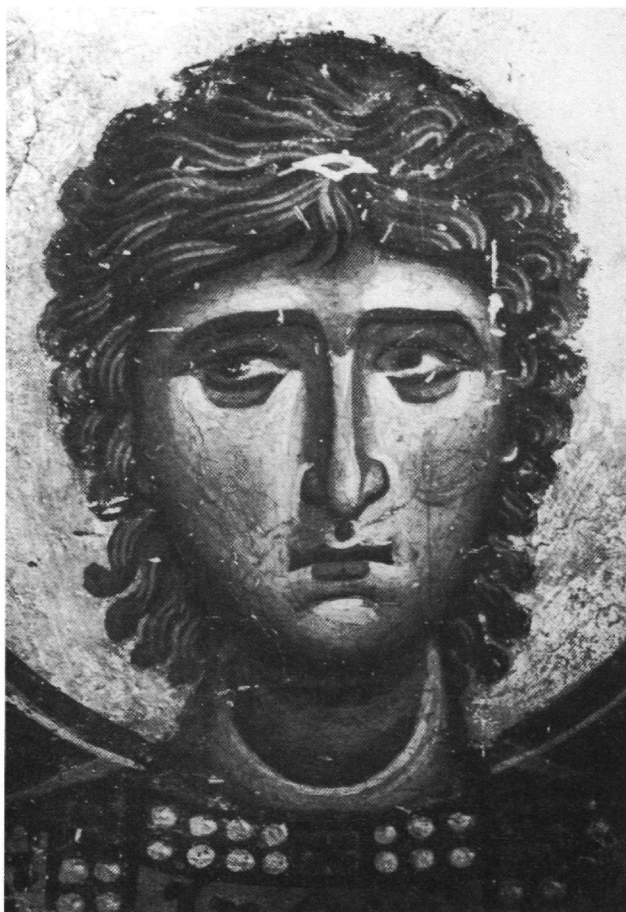
Μολονότι τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου παρουσιάζει σημαντικές διαφορές ἀπό τό πρόγραμμα ἑνός βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς ὕστεροκομνήνειας ἐποχῆς, πράγμα πού μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τή σύνδεσή του μέ τόν ὄσιο καθηγούμενο τῆς μονῆς καί πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ὀρισμένα θέματα στό ἱερό ἔχουν ἐπιλεγῆ καί μέ βάση τή λειτουργία αὐτοῦ τοῦ χώρου. Ἡ ἐπίπεδη μορφή καί οἱ περιορισμένες διαστάσεις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔδωσαν τή δυνατότητα γιά τήν ἀπεικόνιση τῆς Παναγίας ἔνθρονης βρεφοκρατούσας ἀνάμεσα στόν Μιχαήλ καί τόν Γαβριήλ, ὄχι ὅμως τοῦ βωμοῦ καί τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἀπό κάτω. Ἔτσι ἡ χαμηλότερη ζώνη καλύπτεται ἀπό μιά «ποδέα» μέ ψευδοκουφικά καί ἄλλου τύπου κοσμήματα, ἐνῶ στό τύμπανο, ἐπάνω ἀπό τήν Παναγία, εἰκονίζεται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (ἡ Ἁγία Τριάς), θέμα πού τουλάχιστον ἀπό τόν 14ο αἰῶνα παρατηρεῖται συχνά σέ αὐτή τή θέση (π.χ. στήν Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά καί σέ πολλές ἐκκλησίες τῆς Κρήτης).

Τό θέμα τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν δέν ἔχει παραμερισθεῖ ἀλλά ἀντιμετωπίζεται στό παρεκκλήσιο μέ ἰδιάζοντα τρόπο. Ἐνας ἱεράρχης στόν βόρειο καί δύο ἱεράρχες στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ στρέφονται κατά τά τρία τέταρτα πρὸς τό κέντρο κρατώντας ἀνοικτά ἐνεπίγραφα εἰλητάρια μέ τίς «μυστικές» Εὐχές τῆς Λειτουργίας. Δυστυχῶς, διατηρεῖται σέ καλή κατάσταση μόνον ἡ παράσταση τοῦ ἱεράρχη στόν βόρειο τοῖχο, πού εἶναι σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος (Είκ. 13)⁸. Τό κείμενο στό εἰλητάριό του (Ὁ Θεός ὁ Θεός ἡμῶν ὁ τόν οὐράνιον ἄρτον τήν τροφήν τοῦ παντός...) προέρχεται ἀπό τήν Εὐχή τῆς Προσκομιδῆς⁹. Κατ' ἀρχήν πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος δέν περιλαμβάνεται μεταξύ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν στήν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπου οἱ τέσσερις πιό δημοφιλεῖς ἱεράρχες σέ αὐτή τή θέση εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καί ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς οἱ συγγραφεῖς τῶν δύο σπουδαιότερων Λειτουργιῶν, καθώς καί οἱ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καί Ἀθανάσιος —ὁ τελευταῖος ἐναλλάσσεται εἴτε μέ τόν Γρηγόριο Νύσσης εἴτε μέ τόν Νικόλαο. Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος σπάνια ἐντάσσεται καί στήν εὐρύτερη ὁμάδα ἐπισκόπων —συλλειτουργούντων ἢ μή— πού παριστάνονται στό ἱερό¹⁰. Ἔτσι, ἡ ἀπεικό-

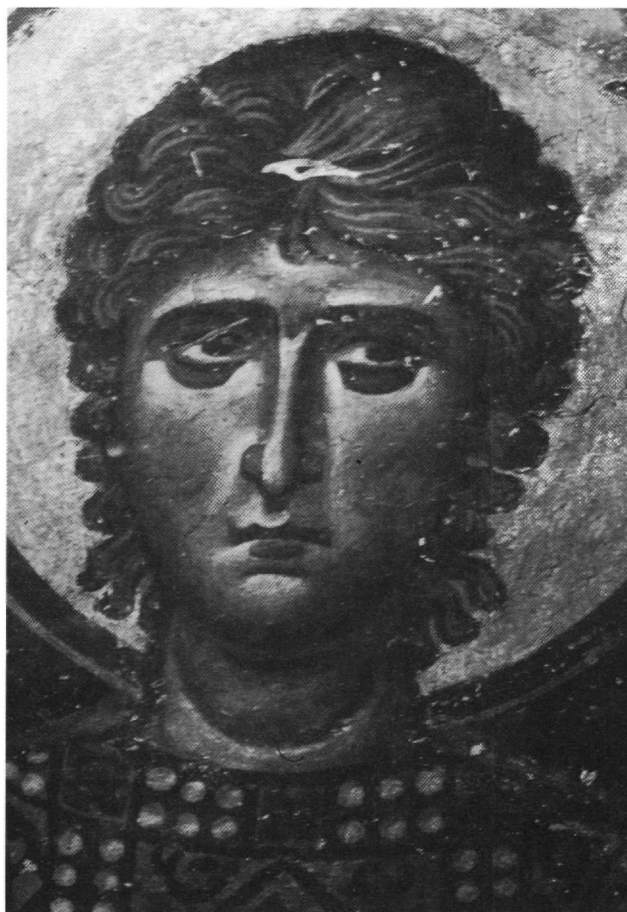
8. Ὁ.π., σ. 136-137, πίν. 5 καί 29. Κόλλις, Πάτμος, εἰκ. 11, καί Κόλλις, Τοιχογραφίες, εἰκ. 26.

9. Ἀπό τή Λειτουργία τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Π. Τρεμπέλας, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι, Ἀθήναι 1955, σ. 17.

10. Ἡ προσωπογραφία τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἐντάσσεται συνήθως στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἑνός ναοῦ ὅταν ἐπιδιώκεται νά τονισθεῖ ὁ οἰκουμενικός χαρακτήρας τῆς χριστιανικῆς ἐκκλη-

Είκ. 5. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Λεπτομέρεια.

Είκ. 6. Ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Λεπτομέρεια.

νισή του στόν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, μόνου νά διαβά-
ζει μία «μυστική» Εὐχή, δίνει τόν τόνο γιά νά κατα-
νοηθεῖ τό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος τοῦ παρεκ-
κλησίου.

Ἀσφαλῶς ὁ Ἰάκωβος παίρνει τήν τιμητική αὐτή θέση
ὡς ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων. Υἱός τοῦ Ἰω-
σήφ καί κατά συνέπειαν ἑτεροθαλής ἀδελφός τοῦ Κυ-
ρίου (γι' αὐτό ἡ προσωνομία Ἀδελφόθεος), ὁ Ἰάκω-
βος χειροτονήθηκε ἀπό τόν Χριστό ἐπίσκοπος Ἱερο-
σολύμων, ἀλλά καί πρῶτος αὐτός συνέγραψε τή Θεία
Λειτουργία ὅπως τή διδάχθηκε ἀπό τόν Χριστό. Ὁ
Ἰάκωβος μαρτύρησε γιά τήν πίστη του. Εἶναι αὐτο-
νόητο ὅτι, ὡς πρῶτος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, ὁ Ἰά-
κωβος ὁ Ἀδελφόθεος τιμήθηκε ιδιαίτερα στά γεω-
γραφικά ὄρια τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Στήν
Κωνσταντινούπολη ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς
του, στίς 23 Ὀκτωβρίου, γινόταν στό ἀποστολεῖο του,
μέσα στόν περίβολο τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλ-
κοπρατειῶν¹¹.

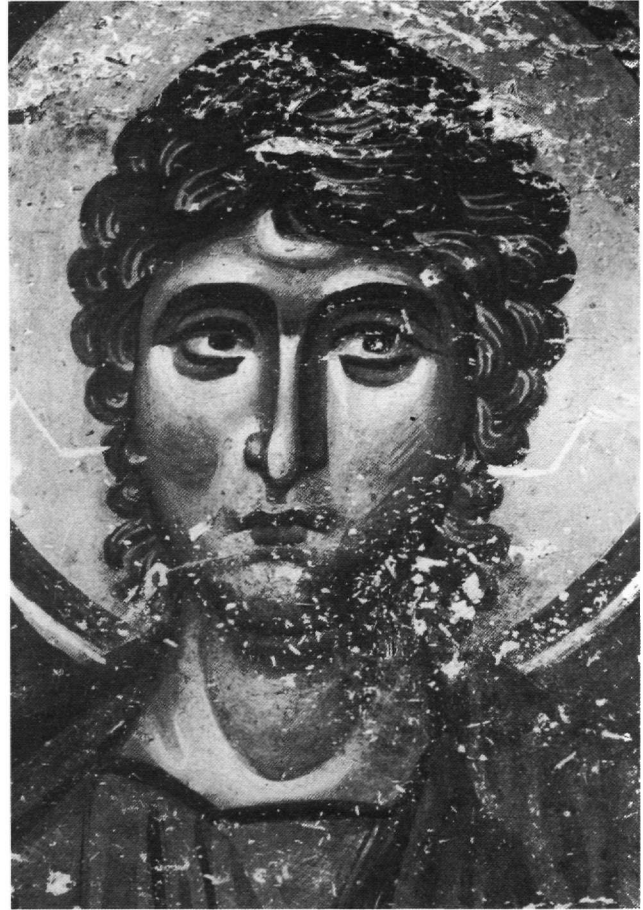
Θά εἶχε ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον νά ταυτισθοῦν δύο ἀκό-

μη συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες πού ἔχουν περιληφθεῖ
στό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου ἀπέναντι ἀπό τόν
Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο, στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱε-
ροῦ¹². Παρά τήν κακή διατήρηση τῶν μορφῶν αὐτῶν,
τό σχῆμα τοῦ προσώπου καί πιό πολύ τό σχῆμα τῆς
κόμης καί τῆς γενειάδας πείθουν ὅτι ἀνάμεσά τους δέν
εἶναι οὔτε ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος οὔτε ὁ Βασί-
λειος. Πρόκειται ἴσως γιά ἱεράρχες τῆς ἐκκλησίας τῶν
Ἱεροσολύμων, χωρίς νά ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὁ
ἕνας νά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ὄσιος Λεόντιος.

Στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ τοῦ παρεκ-
κλησίου ἡ τάξη τῶν διακόνων στή ζώνη τῶν συλλει-
τουργοῦντων ἱεραρχῶν ἐκπροσωπεῖται ἀπό ἕναν καί
μάλιστα τόν πρῶτο στήν ἱεραρχία, τόν πρωτομάρτυρα
Στέφανο (Είκ. 13). Ντυμένος μέ τό λευκό στιχάριο καί
μέ τό ὄράριο, ὁ Στέφανος κρατάει μέ τό δεξιό χέρι τό
θυμιατό καί μέ τό ἀριστερό τήν κιβωτό τοῦ θυμιάματος
ἐπάνω σέ κόκκινο ὕφασμα¹³. Ἡ θέση του πλάι στόν
πρῶτο ἐπίσκοπο Ἱεροσολύμων εἶναι εὐστοχη καί γιά
τόν λόγο ὅτι ὁ Στέφανος εἶναι ὁ πρῶτος διάκονος Ἱε-

Εικ. 7. Άγγελος. Λεπτομέρεια από τή Φιλοξενία του Άβραάμ.

Εικ. 8. Άγγελος. Λεπτομέρεια από τή Φιλοξενία του Άβραάμ.

ροσολύμων πού μαρτύρησε στην ίδια πόλη και μάλιστα με τρόπο παρεμφερή με εκείνον του μαρτυρίου του Ίακώβου. Τό λίκνο τής λατρείας του Στεφάνου ήταν, όπως είναι φυσικό, ή Ίερουσαλήμ, αλλά σύντομα τά λείψανά του μεταφέρθηκαν τμηματικά στην Κωνσταντινούπολη και ήδη από τόν 5ο αιώνα κτίσθηκαν πολλοί ναοί πού αφιερώθηκαν στον άγιο¹⁴. Στο παρεκκλήσιο ή απόδοση τής μορφής σε μικρότερη κλίμακα σε σχέση με τόν Ίακωβο τόν Άδελφόθεο, πού όφείλεται στο περιορισμένο ύψος τής διαθέσιμης αρχιτεκτονικής επιφάνειας, δηλώνει και τή διαφορά τους στην εκκλησιαστική ιεραρχία. Η μετωπική παράσταση

ισχύει και για τό εικονογραφικό πρόγραμμα τής Άγίας Σοφίας στην Άχρίδα, όπου ό Ίακώβος ό Άδελφόθεος εικονίζεται στο Διακονικό. Βλ. A. Grabar, Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid, ZRVI 8 (1964), σ. 163-168. Άνατ. στο A. Grabar, L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age, Premier Volume, Paris 1968, σ. 180-181. Για τή θέση τής προσωπογραφίας του Ίακώβου του Άδελφοθέου στον ναό βλ. R. Hamann-Mac Lean και H. Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis frühen 14. Jahrhundert, Giessen 1963, σχέδ. 4. Άλλη περίπτωση αντιπροσωπεύει ή παράσταση του Ίακώβου του Άδελφοθέου στον χώρο του ιερού, όταν ό χορηγός φέρει τό όνομα του άγίου, όπως, για παράδειγμα, στις τοιχογραφίες στον Άγιο Παντελεήμονα τής Θεσσαλονίκης, όπου ό άγιος εικονίζεται στην κόγχη του Διακονικού. Βλ. A. Tsitouridou, Zidno slikarstvo svetog Pantelejmona u Solunu, Zograf 6 (1975), σ. 16, εικ. 3.

σίας με τήν παρουσία εκπροσώπων όλων των αυτοκεφάλων εκκλησιών, όπως συμβαίνει, π.χ., στον ψηφιδωτό διάκοσμο του ταφικού παρεκκλησίου τής Παμμακαρίστου, όπου ό ιεράρχης αυτός εικονίζεται στην κόγχη τής Προθέσεως. Πρβλ. D. Mouriki, στο H. Belling, C. Mango και D. Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Washington, D.C., 1978, σ. 45-46, 58 και 61. Όπως έχει συχνά παρατηρηθεί, τό ίδιο

11. Synaxarium EC, στ. 155-157. Janin, Eglises, σ. 253-255. Για τήν εικονογραφία του Ίακώβου του Άδελφοθέου βλ. LChrI 7 (1975), στ. 39-41.

12. Όρλάνδος, σ. 139, εικ. 106.

13. Ό.π., σ. 137-138, πίν. 5.

14. Synaxarium EC, στ. 349-350. Janin, Eglises, σ. 472-478. Για τήν εικονογραφία του Πρωτομάρτυρα Στεφάνου βλ. LChrI 8 (1976), στ. 395-403.

λειτουργεί σέ δύο επίπεδα: ως συμπλήρωμα τῆς εἰκονογραφίας τοῦ ἐπισκόπου, ἐξαίροντάς τον ἔτσι περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ἀλλά καί ως αὐτόνομη προσωπογραφία ἱερομάρτυρα. Ἐξάλλου, ὡς πρωτομάρτυς καί διάκονος ὁ Στέφανος δίνει τό στίγμα σέ τοῦτο τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, ὅπου ἡ συντριπτική πλειοψηφία ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν ἀνήκει, ὅπως θά ἰδοῦμε, σέ κληρικούς ὄλων τῶν τάξεων, μάρτυρες καί ὁμολογητές τῆς πίστεως.

Ἡ ζώνη τῶν ἱεραρχῶν στό ἱερό τοῦ παρεκκλησίου συνεχίζεται στόν βόρειο καί τόν νότιο τοῖχο μέ μετωπικές προσωπογραφίες ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων, ὅπως φανερῶνουν οἱ ἐπιγραφές πού τίς συνοδεύουν. Στόν βόρειο τοῖχο τέσσερις ἱεράρχες ἔχουν διαταχθεῖ ὡς ζεύγη δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τήν ἀρχική θύρα ἐπικοινωνίας μέ τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ. Ἡ πλησιέστερη πρὸς τό ἱερό μορφή (Εἰκ. 12 καί 15), σήμερα κατεστραμμένη ἐν μέρει ἐξαιτίας τῆς θύρας πού ἀνοίχτηκε ἐκεῖ σέ μεταγενέστερη ἐποχή, παριστάνει, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, τόν Ἥλία Ἱεροσολύμων (πιθανότατα τόν Α', 494-506)¹⁵. Ἡ δεύτερη μορφή (Εἰκ. 12) παραμένει ἀταύτιστη, ἐπειδή δέν σώζεται ἡ ἐπιγραφή μέ τό ὄνομά της, ἀλλά παριστάνει ἐπίσης ἕναν ἀπό τούς κατόχους τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου Ἱεροσολύμων¹⁶. Ὁ τρίτος ἱεράρχης (Εἰκ. 11 καί 42), πάντοτε μέ κατεῦθυνση ἀπό τά ἀνατολικά στά δυτικά, εἶναι, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ Μακάριος Ἱεροσολύμων (ἀσφαλῶς ὁ Α', 314-333)¹⁷, ἔρησμα τῆς Ὁρθοδοξίας στήν Πρώτη Οἰκουμενική Σύνοδο, ὁ ὁποῖος πρωτοστάτησε στήν ἀνέγερση τῶν λαμπρῶν κτισμάτων στούς Ἁγίους Τόπους τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ὁ τελευταῖος μετωπικός ἱεράρχης (Εἰκ. 11 καί 14) τῆς κατώτερης ζώνης στόν βόρειο τοῖχο εἶναι, σύμφωνα μέ τή σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ Σαλούστιος Ἱεροσολύμων (486-494)¹⁸. Οἱ ἐπιγραφές πού ταυτίζουν τούς ἐπισκόπους ἔχουν γραφεῖ κιονηδόν, ὥστε τό ὄνομα νά βρίσκεται ἀριστερά καί ἡ ἔνδειξη τῆς ιδιότητος δεξιά.

Οἱ προσωπογραφίες ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων συνεχίζονται καί στόν νότιο τοῖχο τοῦ παρεκκλησίου, μόνον πού δέν διατηροῦνται ὅλοι καί, ἐπιπλέον, παρουσιάζουν δυσκολία ὡς πρὸς τήν ἀκριβέστερη ταύτισή τους, ἐπειδή οἱ ἐπιγραφές ἔχουν σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου καταστραφεῖ. Συγκεκριμένα, σώζονται τρεῖς προσωπογραφίες ἀνάμεσα στά δύο παράθυρα τοῦ νότιου τοῖχου. Ὁ ἀνώνυμος ἱεράρχης πλάι στό τέμπλο (Εἰκ. 16)¹⁹ ἔχει ἀποδοθεῖ σέ μικρότερη κλίμακα ἀπό τούς ἄλλους ἱεράρχες αὐτῆς τῆς ομάδας ἐπειδή ἡ σκηνή τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου πού ἔχει ἀπεικονισθεῖ ἀκριβῶς ἀπό πάνω περιορίζει τό ὕψος τῆς διαθέσιμης ἐπιφάνειας. Ἐάν εἶχε περιληφθεῖ στό παρεκκλή-

Εἰκ. 9. Ἄβραάμ. Λεπτομέρεια ἀπό τή Φιλοξενία τοῦ Ἄβραάμ.

σιο μετωπική προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου μέ τή λειτουργία εἰκόνας, αὐτή θά ἦταν ἡ ἰδανική θέση²⁰. Τό ζήτημα τῆς προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου Λεοντίου θά μᾶς ἀπασχολήσει ἀργότερα.

Ὁ δεύτερος ἀπό ἀνατολικά μετωπικός ἱεράρχης (Εἰκ. 17) δέν εἶναι δυνατόν νά ταυτισθεῖ μέ συγκεκριμένο ἐπίσκοπο Ἱεροσολύμων²¹, ἐνῶ ἀπό τό ὄνομα τοῦ τρίτου στή σειρά ἔχει σωθεῖ τό τέλος ΛΙΟΣ καί ἡ ἔνδειξη τῆς ἔδρας του (Ἱεροσολύμων). Στόν κατάλογο τῶν παλαιῶν ἐπισκόπων τῆς Ἱερουσαλήμ ἐπισημαίνονται ἀπό τόν Ὁρλάνδο δύο ὀνόματα μέ τήν παραπάνω κατάληξη, ὁ Πραῦλιος (417-422) καί ὁ Ἰουβενάλιος (422-458), καί προτείνεται σωστά ὁ δεύτερος ὡς ἐξέχουσα προσωπικότης πού ἔλαβε μέρος στήν Τρίτη καί τήν Τετάρτη Οἰκουμενική Σύνοδο²². Εἶναι ἄλλωστε αὐτός πού συνέβαλε οὐσιαστικά στήν ἀνάδειξη σέ πατριαρχεῖο τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ σειρά τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας ἔκλεινε μέ ἀρκετή βεβαιότητα στή δυτική ἄκρη τοῦ νότιου τοῖχου ὅπου ὑπάρχει χώρος γιά μία ἢ καί γιά δύο μορφές. Πρόχειρη ἐξέταση τῆς βιογραφίας τῶν ἐπισκόπων Ἱεροσολύμων, πού ἔχουν περιληφθεῖ στό εἰκονογραφικό πρό-

Είκ. 10. Φιλοξενία του Ἀβραάμ.

γραμμα του παρεκκλησίου, δείχνει ότι έχουν επιλεγεί με κριτήρια την παλαιότητά τους στα Δίπτυχα της εκκλησίας των Ἱεροσολύμων καθώς και την ἀποδοχή τους ως ἀγίων²³ με κριτήριο τή συμβολή τους στους ἀγῶνες τῆς Ὁρθοδοξίας.

Στή ζώνη τῶν ἱεραρχῶν τοῦ βόρειου τοίχου ἀνήκουν μερικές ἀκόμη μορφές σέ μικρότερη κλίμακα πού ἔχουν ἀπεικονισθεῖ στίς διαθέσιμες ἐπιφάνειες, ὅπως ἔχουν διαμορφωθεῖ στόν τοῖχο αὐτό μέ τήν προσθήκη ἑνός ὀλόκληρου καί δύο μισῶν τόξων. Ὁ ὀλόσωμος μετωπικός ἅγιος στήν τριγωνική ἐπιφάνεια ἐπάνω ἀπό τόν κιονίσκο πού χωρίζει τό ἱερό ἀπό τόν κυρίως ναό εἶναι, σύμφωνα μέ τήν ἐπιγραφή, ὁ Λουκιανός. Φέρει τήν ἐνδυμασία πρεσβυτέρου καί κρατάει μέ τό δεξιό χέρι σταυρό καί μέ τό ἀριστερό κλειστό κόκκινο εἰλητάριο ἀπό τό ὁποῖο σώζεται πολύ μικρό τμήμα. Μέρος τοῦ σώματος καί τοῦ κεφαλοῦ τοῦ ἁγίου καταστράφηκαν ὅταν τοποθετήθηκε τό ξύλινο τέμπλο τοῦ 1607²⁴. Ὁ ἅγιος αὐτός ἦταν πρεσβύτερος ἀπό τήν Ἀντιόχεια. Ἐξαιρετικά μορφωμένος, μέ ρητορικές ἱκανότητες ἀλλά καί μέ τό χάρισμα τοῦ καλλιγράφου, εἶναι γνωστός καί γιά τόν λόγο ὅτι σέ αὐτόν ὀφείλεται

15. Ὁρλάνδος, σ. 158, πίν. 41.

16. Ὁ.π., σ. 158, πίν. 41. Κόλλιαις, Πάτμος, εἰκ. 19.

17. Ὁρλάνδος, σ. 158, πίν. 39, 40 καί εἰκ. 101. Κόλλιαις, Πάτμος, εἰκ. 23, καί Κόλλιαις, Τοιχογραφίες, εἰκ. 27.

18. Ὁρλάνδος, σ. 158, πίν. 39 καί εἰκ. 101. Κόλλιαις, Πάτμος, εἰκ. 20, καί Κόλλιαις, Τοιχογραφίες, εἰκ. 25.

19. Ὁρλάνδος, σ. 169, πίν. 52. Ἀπό παραδρομή θεωρεῖται ἀπό τόν Κόλλιαις ὅτι αὐτός ὁ ἱεράρχης εἶναι ὁ Ἰουβενάλιος ἢ ὁ Πραῦλιος. Βλ. Κόλλιαις, Πάτμος, εἰκ. 3 (σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα).

20. Γιά ἀνάλογη ταύτιση θετική ἔνδειξη θα μπορούσε νά ἀποτελέσει καί ἡ ἀπεικόνιση ἑνός σταυροῦ στήν ἀνατολική ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ παρακειμένου παραθύρου. Εἶναι ἀπό τούς σταυρούς πού καλύπτουν συχνά, λόγω ἀποτροπαϊκοῦ συμβολισμοῦ, τίς παραστάδες θυρῶν καί παραθύρων στούς βυζαντινοῦς ναούς. Ὁ σταυρός ἐδῶ εἶναι λιθοκόσμητος ἀλλά καί φυλλοφόρος στή βάση καί ἔχει τήν συνηθισμένη συντεταγμένη ἐπιγραφή *ΙΣ ΧΣ ΝΙ ΚΑ*. Βλ. Ὁρλάνδος, σ. 173-174, εἰκ. 105 καί πίν. 60. Γιά τό νόημα τῶν σταυρῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου βλ. G. Babić, *Les croix à cryptogrammes, peintes dans les églises serbes des XIIIe et XIVe siècles, Byzance et les Slaves. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979*, σ. 1-13.

21. Ὁρλάνδος, σ. 169, πίν. 53.

22. Ὁ.π., σ. 169. Ἀδημοσίευτη.

23. Γιά τή δράση τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, συμπληρωμένη ἔκδοση, Ἀθήναι 1970.

24. Ὁρλάνδος, σ. 139. Ἀδημοσίευτη.

ή ἕβδομη μετάφραση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης στά ἑλληνικά. Δίδαξε μέ ἐξαιρετικό ζῆλο τή χριστιανική πίστη καί κατά τόν διωγμό τοῦ Διοκλητιανοῦ πῆγε στή Νικομήδεια ὅπου καταδικάσθηκε σέ ἀσιτία καί τελικά μαρτύρησε. Ἡ σύναξη στήν ἑορτή του στίς 15 Ὀκτωβρίου γινόταν στό μαρτύριό του μέσα στόν περίβολο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μωκίου στήν Κωνσταντινούπολη²⁵. Ὁ ἅγιος, μέ τά σχεδόν ρεαλιστικά χαρακτηριστικά, ἀπεικονίζεται σπάνια σέ ἄλλες βυζαντινές ἐκκλησίες, ὅπως, γιά παράδειγμα, στό Ayvali Kilise στό Soğanlı τῆς Καππαδοκίας (913-920) καί στούς Ἁγίους Ἀποστόλους κοντά στή Σινασό, τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς²⁶. Τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τοῦ ἁγίου στό παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου συμπίπτουν μέ αὐτά πού παρατηροῦνται στήν προσωπογραφία του στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' (Vat. gr. 1613)²⁷.

Ἡ πᾶριση μορφή τοῦ ἁγίου Λουκιανοῦ στήν τριγωνική ἐπιφάνεια ἐπάνω ἀπό τόν κιονίσκο πού χωρίζει τό κεντρικό τόξο ἀπό τό δυτικό μισό τόξο στόν βόρειο τοῖχο εἰκονίζει ἕναν ἱεράρχη μετωπικό πού κρατάει εὐαγγέλιο μέ τό ἄριστερό καί εὐλογεῖ μέ τό δεξιό χέρι. Εἶναι πολύ πιθανόν ὁ εἰκονιζόμενος ἅγιος νά εἶναι ὁ ὄσιος Σαβίνος, ὁ ἐπίσκοπος πού ἑορτάζεται ἐπίσης στίς 15 Ὀκτωβρίου ὅπως καί ὁ ἅγιος Λουκιανός²⁸. Χάρη στή μεγάλη του ἀρετή ὁ Σαβίνος ἔγινε ἐπίσκοπος Κύπρου, ἀλλά γιά νά ἀποφύγει τούς θορύβους τοῦ κόσμου κατέφυγε στήν ἔρημο καί ἀγωνίσθηκε ὡς ἀσκητής, ἔτσι ὥστε ἀξιόθηκε νά ἀποκτήσει πολλά χαρίσματα, ὅπως τό νά θεραπεύει ἀσθενεῖς καί νά προλέγει τά μέλλοντα. Εἶχε εἰρηνικά τέλη. Τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ ἁγίου στό παρεκκλήσιο ταιριάζουν μέ ἐκεῖνα πού διακρίνουν τήν προσωπογραφία τοῦ Σαβίνου στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β' ²⁹.

Στή ζώνη τῶν ἱεραρχῶν τοῦ βόρειου τοῖχου εἶναι δυνατόν νά ἐνταχθοῦν δύο ἀκόμη προσωπογραφίες. Εἰδικότερα στό κατώτερο τμήμα τοῦ δυτικοῦ μισοῦ τοῦ ἐσωραχίου τοῦ κεντρικοῦ τόξου σώζεται ἐν μέρει μιά μορφή ἁγίου μέ κατεστραμμένο τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ προσώπου. Τό βαθύ καστανό χρῶμα τῆς ἐνδυμασίας καί τά μαῦρα κλειστά ὑποδήματα μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται γιά μοναχό. Δέν ὑπῆρχε συμμετρική μορφή αὐτοῦ τοῦ ἁγίου στήν ἀπέναντι ἐπιφάνεια τοῦ τόξου παρά μόνον πλατύ κόσμημα πού συνεχίζεται καί ψηλότερα. Κόσμημα ὑπάρχει καί ἐπάνω ἀπό τόν ἀταύτιστο μοναστικό ἅγιο. Ἡ παραβίαση τῆς ἀρχῆς τῆς συμμετρίας πού τηρεῖται σχολαστικά στή διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στό παρεκκλήσιο πρέπει νά ὀφειλόταν στήν ἐπιθυμία νά περιληφθεῖ ἡ συγκεκριμένη αὐτή μορφή γιά τήν ὁποία δέν εἶχε προβλεφθεῖ ἀρχικά θέση³⁰. Δυσχέρεια παρουσιάζει καί ἡ ἀκριβέστερη ταύτιση ἑνός νεαροῦ μοναστικοῦ ἁγίου

Εἰκ. 11. Σαλούστιος Ἱεροσολύμων καί Μακάριος Ἱεροσολύμων.

πού εἰκονίζεται στό τύμπανο τοῦ τεταρτοκυκλίου στή δυτική ἄκρη τοῦ βόρειου τοῖχου (Εἰκ. 18). Παρ' ὄλο πού τό ὄνομά του διατηρεῖται ἀκέραιο (Θεόδουλος)³¹, παραμένει ἀνοικτό τό θέμα ἐάν πρόκειται γιά τόν ὄσιο Θεόδουλο, υἱό τοῦ ὄσιου Νείλου τοῦ Σιναῖτου, πού ἑορτάζεται στίς 14 Ἰανουαρίου μαζί μέ τούς πατέρες τούς ἐν Σινᾷ τελειωθέντες³², ἢ γιά τόν ἀσκητή ὄσιο Θεόδουλο τόν Κύπριο, τοῦ ὁποῦ ἡ μνήμη ἑορτάζεται στίς 3 Δεκεμβρίου³³. Προσωπογραφίες τῶν δύο αὐτῶν ἁγίων στή βυζαντινή τέχνη, ἐκτός ἀπό τίς παραστάσεις τους στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου, δέν γνωρίζω³⁴. Τά βιογραφικά τους στοιχεῖα, ἰδιαίτερα τοῦ Κυπρίου ἁγίου, συμφωνοῦν ἀπόλυτα μέ τά κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν ἁγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν στό παρεκκλήσιο³⁵. Ὡστόσο, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου ὡς νεαροῦ στήν τοιχογραφία παρέχει ἕνα ἰσχυρό ἐπιχείρημα ὅτι πρόκειται μάλλον γιά τόν υἱό τοῦ ὄσιου Νείλου τοῦ Σιναῖτου³⁶. Θά μπορούσε νά σημειωθεῖ, ἐξάλλου,

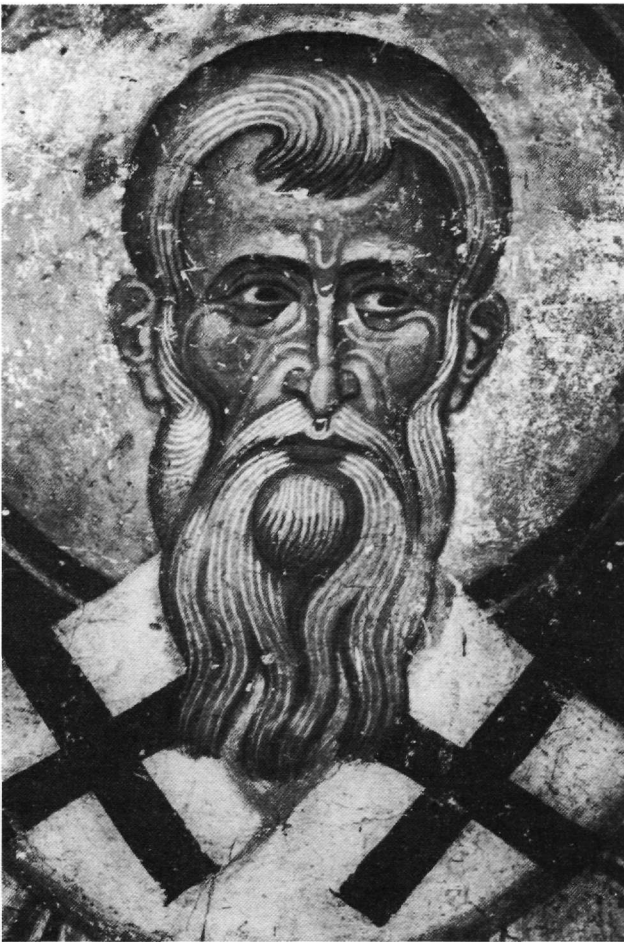
Είκ. 12. Ἄνωνμος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων καὶ Ἡλίας Ἱεροσολύμων.

Είκ. 13. Ὁ Πρωτομάρτυρ Στέφανος καὶ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφοθεός.

25. Synaxarium EC, στ. 137-141. Janin, Eglises, σ. 311.
 26. Γιά τό παράδειγμα στό Ayvali Kilise, βλ. M. Restle, Byzantine Wall Painting in Asia Minor, Plates III, Recklinghausen 1967, σχέδ. XXIX, ἀριθ. 161. Γιά ἐκεῖνο τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Σινασοῦ, βλ. Jerphanion, Cappadoce, Texte, II, 2, σ. 67, Planches, III, πίν. 150, 2 (σχέδιο). Ἀπό τόν ἅγιο, πού εἰκονίζεταν στό ἱερό, σώζεται μόνον τό ὄνομα.
 27. Menologio, σ. 115.
 28. Ὁρλάνδος, σ. 142. Βλ. καί Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σ. 414. Ἐδῶ σημειώνεται ὅτι στόν Paris. gr. 1578 ὁ Σαβίνος ἀναφέρεται ὡς ἐπίσκοπος Κύπρου.
 29. Menologio, σ. 116.
 30. Ὁ Ὁρλάνδος δέν ἀναφέρει τό πορτραῖτο αὐτό, τό ὁποῖο ὅμως σημειώνεται στό σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἀπό τόν Κόλλιια (Κόλλιιας, Πάτμος, εἰκ. 3).
 31. Ἀπό παραδρομή ὁ ἅγιος περιγράφεται ἀπό τόν Ὁρλάνδο ὡς μάρτυρας μέ ἐνδυμασία αὐλικοῦ ἀξιωματοῦχου. Μεταξύ διαφόρων ἁγίων μέ τό ἴδιο ὄνομα προκρίνεται ἐδῶ ὁ Θεόδουλος ἀπό τήν ομάδα τῶν Δέκα Μαρτύρων τῆς Κρήτης πού ἐορτάζονται στίς 23 Δεκεμβρίου. Βλ. Ὁρλάνδος, σ. 166, εἰκ. 102. Ἡ δυσκολία γιά τήν ἀκριβέστερη ταύτιση τῆς μορφῆς ὀφείλεται στό ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετοί

- ἅγιοι μέ τό ὄνομα αὐτό πού ἐορτάζονται ἀπό τήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Πρβλ. Janin, Eglises, σ. 147.
 32. Synaxarium EC, στ. 389-391. Γιά βιογραφικά στοιχεῖα τοῦ ὁσίου Νεΐλου βλ. Nil l'ascète ou Nil d'Ancyre dit le Sinaïte (saint), DTC 11, στ. 661-674. Γιά τόν υἱό τοῦ Νεΐλου Θεόδουλο βλ. Bibliotheca Sanctorum XII (1969), στ. 318-319. Ἐπίσης LChrI 8 (1976), στ. 456.
 33. Synaxarium EC, στ. 275. Γιά τόν ἅγιο αὐτό βλ. καί LChrI 8 (1976), στ. 458.
 34. Menologio, σ. 223 (Θεόδουλος ὁ Κύπριος) καί σ. 318 (Θεόδουλος, υἱός τοῦ ὁσίου Νεΐλου).
 35. Ὁ Θεόδουλος ὁ Κύπριος ὁ Σαλός ὑπέβαλλε τόν ἑαυτό του σέ ἀκράειες μορφές ἄσκησης. Ὑποκρινόμενος μωρία δίδασκε τοὺς ἀνθρώπους καί τοὺς ἔλεγε ἀπευθύνοντας σέ αὐτούς παραινέσεις γιά μετάνοια καί ἐπιστροφή στόν ἐνάρετο βίο. Ἀζιώθηκε νά προλέγει τά μέλλοντα ἐνῶ πολλές ἰάσεις εἶχαν συνδεθεῖ μέ τό σκῆνος τοῦ ἁγίου στήν Κύπρο. Εὐστρατιάδης, Ἁγιολόγιον, σ. 178.
 36. Ὁ ὁμώνυμος ἅγιος ἀπό τήν Κύπρο εἰκονίζεται ὡς ἠλικιωμένος μέ κοντό γένι στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου. Μέ κοντό γένι, ἀλλά νεότερος στήν ἡλικία, παριστάνεται στόν ἴδιο κώδικα ὁ υἱός τοῦ ὁσίου Νεΐλου.

Είκ. 14. Σαλούστιος Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 11.

Είκ. 15. Ἡλίας Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 12.

ὅτι ὁ ὄσιος Νεῖλος καί ὁ υἱός του Θεόδουλος ἦσαν ἀγαπητοί στίς μοναστικές κοινότητες τοῦ Λάτρος, στήν περιοχή δηλαδή ὅπου ἔδρασε ὁ κτήτωρ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου ὄσιος Χριστόδουλος πρὶν ἔλθει στή Δωδεκάνησα. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση πού διασώζει ὁ Χριστόδουλος στήν Ὑποτύπωσή του, οἱ συνεχεῖς ἔφοδοι τῶν Βλεμμύων ἀνάγκασαν τούς περισσότερους πατέρες πού ζοῦσαν παλαιά στή Ραιθῶ καί στό Σινᾶ νά μεταναστεύσουν στό Λάτρος προσδίδοντας σέ αὐτό ἰδιαίτερη αἴγλη³⁷.

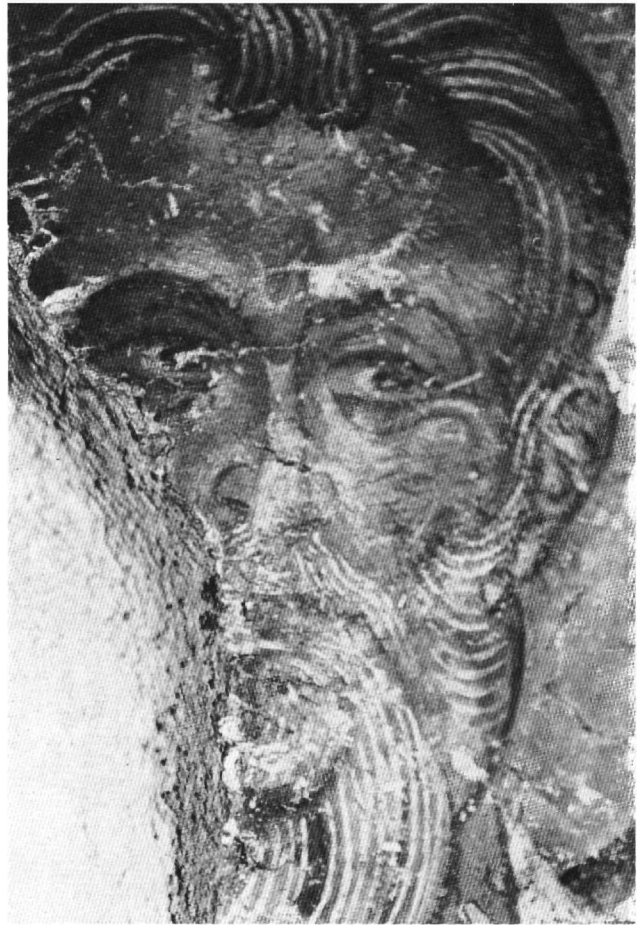
Ἐπειδή στόν νότιο τοῖχο δέν υπάρχουν παραστάσεις ἄλλων ἁγίων στό ὕψος τῆς κατώτερης καί κύριας ζώνης, ὅπου δεσπόζουν οἱ μνημειακές μορφές ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, θά ἀσχοληθοῦμε μέ τή δεύτερη ζώνη ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν ἀρχίζοντας πάλι ἀπό τόν βόρειο τοῖχο μέ κατεύθυνση ἀπό τά ἀνατολικά στή δυτικά. Στόν χῶρο τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται τρεῖς ἅγιοι πού ἔχουν κοινή ἑορτή στίς 15 Νοεμβρίου, δηλαδή οἱ Γουρίας, Σαμωνᾶς καί Ἄβι-

βος (Είκ. 21)³⁸, ἀσφαλῶς ἐπειδή οἱ δύο πρῶτοι ἦσαν πρεσβύτεροι καί ὁ τρίτος διάκονος. Ἡ ταύτιση γίνεται ἀπό τήν ἐπιγραφή μέ τό ὄνομα τῆς μεσαίας μορφῆς (Σαμωνᾶς), καθώς καί τήν ἐνδυμασία διακόνου καί τή λιβανωτίδα πού χαρακτηρίζει τόν τελευταῖο ἅγιο στή ἀνατολικά. Ἡ διαθέσιμη ἀρχιτεκτονική ἐπιφάνεια εἶχε ὡς συνέπεια νά ἀποδοθοῦν ὁ πρῶτος, ὁ Γουρίας, ὀλόσωμος, ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τόν ἅγιο Λουκιανό, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ὡς στηθάρια, ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπό τόν πρωτομάρτυρα Στέφανο καί τόν Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο. Οἱ ἅγιοι Γουρίας, Σαμωνᾶς καί Ἄβιβος ἀνήκουν στήν τάξη τῶν ὁμολογητῶν. Οἱ δύο πρῶτοι κατάγονταν ἀπό τά περίχωρα τῆς Ἐδέσσης τῆς Συρίας καί ζοῦσαν στήν πόλη αὐτή ἐπί Διοκλητιανοῦ. Μετά ἀπό τήν κατηγορία ὅτι θεράπευαν Χριστιανούς πού εἶχαν ριχτεῖ στίς φυλακές, βασανίσθηκαν ὅταν ἀρνήθηκαν νά θυσιάσουν στή εἰδωλα. Ὅσο γιά τόν Ἄβιβο, ριχτηκε σέ καμίνι καί μαρτύρησε ἐπί Λικινίου, ἐπειδή διάβαζε στούς πιστούς τή Βίβλο. Οἱ τρεῖς ὁμολογητές

είχαν συναντηθεί στην Έδεσσα. Ἡ σύναξη τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τους, στίς 15 Νοεμβρίου, γινόταν στὸ μαρτύριό τους πού βρισκόταν κοντά στὸν Φόρο στὴν Κωνσταντινούπολη³⁹. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ περισσότερα ἀγιογραφικὰ πορτραῖτα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου, ἀπεικονίσαις τῶν τριῶν μαρτύρων ἀπὸ τὴν Έδεσσα παρατηροῦνται ἀρκετὲς φορές στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν ναῶν. Ἴσως τὰ πιά γνωστὰ παραδείγματα εἶναι στὸ Δαφνί⁴⁰. Ἡ διαφοροποίησή τους ὡς πρὸς τὴν ἡλικία πού παρατηροῦμε στὴν Πάτμο χαρακτηρίζει συνήθως τίς προσωπογραφίες τους, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου Β΄⁴¹.

Στὸ τύμπανο τοῦ μεγάλου τόξου, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους Ἱεροσολύμων, εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι πρεσβύτεροι στίς ἄκρες καὶ ἀνάμεσά τους δύο στηθάρια ἁγίων σὲ ἀπόλυτη συμμετρία, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα πού βρίσκεται ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ θύρα μὲ τὴν ὁποία ἐπικοινωνεῖ τὸ παρεκκλήσιο μὲ τὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ (Εἰκ. 19 καὶ 20). Ὁ ὁλόσωμος πρεσβύτερος πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ Μώκιος (Εἰκ. 20 καὶ 23)⁴². Ὁ ἅγιος αὐτός, ἀπὸ τὴ Ρώμη, ἔγινε πρεσβύτερος στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀμφιπόλεως στὴ Θράκη καὶ ἐργάστηκε μὲ πάθος γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς εἰδωλολατρείας καὶ τὴν ἐμπέδωση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὑστερα ἀπὸ διάφορα μαρτύρια, ἀποκεφαλίσθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔκτισε πρὸς τιμὴν του λαμπρὸ ναὸ, στὸν ὁποῖο γινόταν ἡ σύναξη τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του, στίς 11 Μαΐου⁴³. Σπάνια περιλαμβάνεται ὁ ἅγιος Μώκιος στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά⁴⁴. Ἡ πραγματικὴ ταύτιση τοῦ συμμετρικοῦ ὡς πρὸς τὸν Μώκιο ἀγιογραφικοῦ πορτραῖτου παρουσιάζει ἰδιαίτερη δυσκολία, παρ' ὅλο πού ἡ μορφή ταυτίσθηκε μὲ τὸν ἅγιο Νήφωνα μὲ βάση τὴν ἐν μέρει σωζόμενη ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομά του (Εἰκ. 19 καὶ 22)⁴⁵. Ὁ Ὁρλάνδος θεωρεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ὄσιο ἐπίσκοπο Κωνσταντιανῆς Νήφωνα, πού ἑορτάζεται στίς 23 Δεκεμβρίου⁴⁶, ἄγνωστο στοὺς ἐντύπους Συναξαριστὲς καὶ στὰ Μηναια, τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ Βίος περιέχεται σὲ παλαιούς καὶ νεότερους κώδικες⁴⁷. Δισταζῶ νὰ δεχθῶ τὴν ταύτιση μὲ τὸν συγκεκριμένο ἅγιο καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι στὸ παρεκκλήσιο αὐτὸς παριστάνεται ὡς πρεσβύτερος καὶ ὄχι ὡς ἐπίσκοπος.

Ἐξίσου δύσκολη εἶναι καὶ ἡ ταύτιση τῶν δύο νεαρῶν μαρτύρων σὲ προτομή μέσα σὲ κύκλο (Εἰκ. 19, 20 καὶ 24) πού πλαισιώνουν τοὺς δύο ὄρθιους ἱερεῖς στὸ τύμπανο τοῦ μεγάλου τόξου στὸν βόρειο τοῖχο. Ἴσως ἐπειδὴ κρατοῦν μὲ τὸ ἓνα χέρι κλειστὸ κουτὶ σὲ μορφή λιβανωτίδας ὁ Ὁρλάνδος θεώρησε ὅτι πρόκειται γιὰ

Εἰκ. 16. Ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια.

37. Βλ. Ἀκολουθία ἱερά τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρός ἡμῶν Χριστοδούλου τοῦ Θαυματουργοῦ, ἔκδοσις τρίτη ἢ προσετέθησαν ἡ Ὑποτύπωσις αὐτοῦ, ὁ ἐν πλάτει βίος, δύο ἐγκώμια καὶ διήγησις θαύματος αὐτοῦ. Ἔκδ. Κυρίλλου Ἱεροδιακόνου Βοΐνη, Ἀθήνησιν 1884, σ. 66-67. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Νείλου περιλαμβάνεται στὸ νεότερο στρώμα ζωγραφικῆς τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου.

38. Ὁρλάνδος, σ. 138-139, πίν. 30. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 22 (Ἄβιβος).

39. Synaxarium EC, στ. 225. Janin, Eglises, σ. 80.

40. G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, εἰκ. 47 (σχέδιο μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα).

41. Menologio, σ. 183. Γιὰ τοὺς τρεῖς ἁγίους βλ. LChrI 6 (1974), στ. 465-466.

42. Ὁρλάνδος, σ. 163, πίν. 10β, 12α, 43 καὶ 45α. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καὶ 16.

43. Synaxarium EC, στ. 674-676. Janin, Eglises, σ. 354-358.

44. E. Diez καὶ O. Demus, Byzantine Mosaics in Greece: Daphni and Hosios Lucas, Cambridge, Mass., 1931, σχέδιο μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Γιὰ τὸν ἅγιο Μώκιο βλ. καὶ LChrI 8 (1976), στ. 21.

45. Ὁρλάνδος, σ. 162, πίν. 10α, 12β, 42 καὶ 45β. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καὶ 15.

46. Ὁ.π.

47. Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον, σ. 350.

διακόνους⁴⁸. Ὡστόσο, ἡ ἐνδυμασία τους εἶναι ἐκεῖνη πού χαρακτηρίζει τίς παραστάσεις τῶν ἱατρῶν ἁγίων. Ἡ ἴδια ἐνδυμασία χαρακτηρίζει στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου καί τοὺς ἁγίους Μαρκιανό καί Μαρτύριο πού ἦσαν νοτάριοι⁴⁹. Ἐπειδὴ τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τῶν δύο αἰνιγματικῶν ἁγίων στό παρεκκλησίσιο τῆς Πάτμου μοιάζουν πολύ μέ ἐκεῖνα πού παρατηροῦνται στίς προσωπογραφίες τῶν δύο μαρτύρων στό Μηνολόγιο τοῦ Βατικανοῦ, μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἅγιοι περιλαμβάνονται καί στό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου. Ὁ Μαρκιανός καί ὁ Μαρτύριος ἦσαν φοιτητές καί γραμματεῖς τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Παύλου τοῦ Ὁμολογητῆ τόν 4ο αἰώνα, στά χρόνια τοῦ Ἀρειανοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου. Ἐπειδὴ ὁ πατριάρχης δέν δεχόταν νά ἐπικοινωνεῖ μέ τοὺς Ἀρειανούς, ἐξορίσθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα στήν Ἀρμενία ὅπου καί πνίγηκε ἀπό τόν ὀπαδούς αὐτῆς τῆς αἵρεσης. Τότε καί γιά τήν ἴδια αἰτία θανατώθηκαν οἱ δύο γραμματεῖς του στήν Κωνσταντινούπολη. Ἐτάφησαν στήν περιοχὴ τοῦ Δευτέρου, ὅπου ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀνήγειρε ναό στή μνήμη τους. Ἐδῶ γινόταν ἡ σύναξη στίς 25 Ὀκτωβρίου⁵⁰. Σύμφωνα μέ τήν Ἑρμηνεία, οἱ δύο μάρτυρες παριστάνονται νέοι κρατώντας καλαμάρια⁵¹. Μέ πολύ μικρό γένι καί μαλλιά μέ ἐλαφροῦς κυματισμούς ὅπως καί στήν Πάτμο εἰκονίζονται στό Μηνολόγιο τοῦ Βατικανοῦ. Οἱ δύο μάρτυρες περιλαμβάνονται σπάνια στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιά παράδειγμα, στόν ψηφιδωτό διάκοσμο τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Θεσσαλονίκης⁵². Δέν γνωρίζω ἀπεικονίσεις τους μέ τὰ κιβωτίδια πού κρατοῦν στήν Πάτμο. Τό ὅτι αὐτά θυμίζουν στή μορφῇ τῆ λιβανωτίδα πού βαστάζουν οἱ διάκονοι ἴσως ἀπὸ ἀπὸ αὐτοῦ ἦταν ὑποδιάκονος καί ὁ ἄλλος ψάλτης καί ἀναγνώστης τῶν θείων γραφῶν⁵³.

Στό ἐσωρράχιο τοῦ μεγάλου τόξου τοῦ βόρειου τοίχου εἰκονίζονται τρεῖς ἅγιοι (Εἰκ. 25-27), πού χωρὶς ἀμφιβολία ἀποτελοῦν τριάδα μέ κοινὴ ἑορτή. Ὁ μεσαῖος ἀποδίδεται στηθαῖος σέ κύκλο στό κλειδί τοῦ τόξου καί εἶναι, σύμφωνα μέ τὴ σωζόμενη ἐπιγραφή, ὁ ἅγιος Ἰσμαήλ⁵⁴. Οἱ δύο σύντροφοί του, δηλαδή ὁ Μανουήλ καί ὁ Σαβέλ, πού εἶναι ὀλόσωμοι, παριστάνονται στό ἀνατολικό καί τὸ δυτικὸ μισό τοῦ τόξου, ἀντίστοιχα. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου στό ἀνατολικὸ μισό τοῦ τόξου σώζεται τὸ γράμμα Ν, πού ἐνισχύει τὴν ταύτιση μέ τὸν Μανουήλ. Καί οἱ τρεῖς ἅγιοι φέρουν τὴν πολυτελῆ ἐνδυμασία πού χαρακτηρίζει τοὺς μάρτυρες, ἀφοῦ ἄλλωστε κρατοῦν μέ τὸ ἓνα χέρι σταυρό. Οἱ ὀλόσωμες μορφές ξεχωρίζουν μέ τίς ἰδιότυπες λωρίδες ἀπὸ ὕφασμα πού τυλίγουν τὰ πόδια τους, ἐνῶ οἱ κνημὲς καλύπτονται μέ στενὸ πλεκτὸ ὕφασμα, στοιχεῖα καί τὰ δύο

πού διακρίνουν τρεις παραστάσεις προσώπων τά όποια κατάγονταν από τήν Ἐνατολή (π.χ., οἱ τρεῖς Μάγοι καί ὁ Δανιήλ)⁵⁵. Οἱ Ἰσμαήλ, Μανουήλ καί Σαβέλ ἐορτάζονται μαζί στίς 17 Ἰουνίου⁵⁶. Ἦσαν ἀδελφοί Πέρσες Χριστιανοί πού ἀγωνίσθηκαν κατά τῆς εἰδωλολατρείας τήν ἐποχή τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη καί ἀποκεφαλίσθηκαν γιά τή δράση τους. Ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τους γινόταν στό μαρτύριό τους στήν Κωνσταντινούπολη, τό όποιο βρισκόταν κοντά σέ ἐκεῖνο τοῦ προφήτη Ἐλισσαίου. Ὅπως συμβαίνει γενικότερα μέ τήν ἐπιλογή τῶν ἀγίων στό παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου, οἱ τρεῖς αὐτοί μάρτυρες ἀπό τήν Περσία περιλαμβάνονται πολύ σπάνια στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιά παράδειγμα, στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στήν Καστοριά, τοῦ 15ου αἰώνα⁵⁷.

Στό μέτωπο τοῦ μεγάλου βόρειου τόξου διατάσσονται ἔννεα συνολικά στηθάρια ἀγίων πού ἀπεικονίζουν τούς Ἐπτά Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ (Εἰκ. 26, 28-30 καί 46)⁵⁸ καί στίς ἄκρες τούς ἀγίους Ἐρμυλο καί Στρατόνικο (Εἰκ. 31), ὅπως ἀποκαλύπτουν οἱ ἐπιγραφές μέ τά ὀνόματα γιά τούς περισσότερους ἀπό τούς ἀγίους αὐτούς. Γιά μία ἀκόμη φορά διαπιστώνεται ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ παρεκκλησίου, ἀφοῦ οἱ Ἐπτά Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ σπάνια περιλαμβάνονται στόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση, οἱ Ἐπτά Παῖδες (κατά μία ἐκδοχή ποιμένες), πού ζοῦσαν στά χρόνια τοῦ Δεκίου, ὀδηγήθηκαν μπροστά στόν Ρωμαῖο αὐτοκράτορα γιά νά ἀπολογηθοῦν ἐπειδή εἶχαν καταγγελεθεῖ ὡς Χριστιανοί. Ἐκεῖνοι ζήτησαν λί-

48. Ὁρλάνδος, σ. 162, πίν. 10, 42-44. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14-16.

49. Menologio, σ. 137.

50. Synaxarium EC, στ. 161-162. Janin, Eglises, σ. 377-378.

51. Ἐρμηνεία, σ. 158.

52. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἡ ψηφιδωτή διακόσμησης τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 33. Γιά τήν εἰκονογραφία τῶν δύο ἀγίων βλ. ὁ.π., σ. 48-49. Ἐπίσης LChrI 7 (1975), στ. 493.

53. Γιά τίς πηγές βλ. Ξυγγόπουλος, ὁ.π., σ. 48.

54. Ὁρλάνδος, σ. 163, πίν. 46. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καί 18.

55. Ὁρλάνδος, σ. 163-164, πίν. 47α, β. Οἱ δύο αὐτοί ἄγιοι παρέμειναν ἀταύτιστοι ἀπό τόν Ὁρλάνδο καί τόν Κόλλια. Γιά ἀπεικονίσεις τους βλ. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14 καί 17.

56. Synaxarium EC, στ. 753-754. Janin, Eglises, σ. 322.

57. Σ. Πελεκανίδης, Καστορία. Πίνακες, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 167α καί β. Γιά τούς τρεῖς ἀγίους βλ. LChrI 7 (1975), στ. 486-487.

58. Ὁρλάνδος, σ. 165-166, πίν. 10, 11, 48, 50 καί 51. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 14-16. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, εἰκ. 20-21.

Εἰκ. 17. Ἀνώνυμος ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων.

Εἰκ. 18. Ἅγιος Θεόδουλος.

Είκ. 19. "Άγιοι Μαρκιανός(:) και Νήφων.

γο χρόνο για να απαντήσουν καί, αφού μοίρασαν τά υπάρχοντά τους στους πτωχούς, κατέφυγαν στά όρη καί κλείσθηκαν σέ ένα σπήλαιο. "Όταν ανακάλυψε τό κρησφύγετό τους ό Δέκιος διέταξε νά φραγεύ ή είσοδος του σπηλαιού. "Υστερα από δύο αιώνες, τήν εποχή του Θεοδοσίου του Μικρού, όταν αίρετικοί άμφισβητούσαν τό δόγμα της "Αναστάσεως, οί "Επτά Παίδες βγήκαν από τό σπήλαιο σάν νά είχαν ξυπνήσει από ύπνο καί έτσι έδωσαν από παράδειγμα για τή μέλλουσα άνάσταση των νεκρών. "Η λατρεία των "Επτά Παίδων, πού εορτάζονται στίς 22 "Οκτωβρίου⁵⁹, γνώρισε μεγάλη διάδοση στην "Ανατολή καί στη Δύση μέ πρωταρχικό κέντρο τήν "Εφεσο⁶⁰. Παραστάσεις τους περιλαμβάνονται στά Ψαλτήρια μέ παρασελίδια εικονογράφηση, ήδη από τον 9ο αιώνα, καί λίγο άργότερα στό Μηνολόγιο του Βασιλείου⁶¹, ενώ καί πάλι έντοπίζονται κυρίως σέ σχετικά μεγάλο αριθμό εικόνων από τή μεταβυζαντινή περίοδο, σπάνια όμως περιλαμβάνονται στά προγράμματα των βυζαντινών ναών. Στά λιγοστά γνωστά παραδείγματα οί νεαροί άπεικονίζονται βυθισμένοι σέ ύπνο, συνήθως μέσα σέ σπήλαιο, όπως, λόγω χάριν, στίς τοιχογραφίες της "Αγίας Σοφίας στην "Αχρίδα, του 11ου αιώνα⁶², καί του "Αγίου Νικολάου της Ροδιάς κοντά στην "Άρτα, του 13ου αιώνα⁶³.

Είκ. 20. "Άγιοι Μώκιος και Μαρτύριος(:).

Πολύ σπανιότερα αποδίδονται στή μνημειακή ζωγραφική οί "Επτά Παίδες ως αυτόνομες προσωπογραφίες, όπως στην Πάτμο. Τό μόνο άλλο παράδειγμα πού γνωρίζω περιλαμβάνεται στίς τοιχογραφίες της "Αγίας Βαρβάρας στό Soğanli της Καππαδοκίας (άρχές 11ου αι.)⁶⁴. Καί στίς δύο περιπτώσεις τά όνόματα των "Επτά Παίδων, τά όποια παρουσιάζουν κάποιες διαφορές στίς πηγές, αναγράφονται πλάι στίς προσωπογραφίες τους. Στην Πάτμο διατηρούνται οί επιγραφές μέ τά όνόματα των "Αντωνίνου, Μαρτιανού, Διονυσίου, "Εξακουστιδιανού, Μαξιμιλιανού καί "Ιωάννη. "Η σύνδεση της ιστορίας των "Επτά Παίδων μέ τήν "Εφεσο, τό σπουδαιότερο κέντρο λατρείας των άγιών αυτών, πρέπει νά έπαιξε κάποιο ρόλο για τήν παρουσία τους στό πρόγραμμα του παρεκκλησίου, αφού μέ αυτή τή μικρασιατική πόλη συνδέεται στενά ό "Ιωάννης ό Θεολόγος.

Στους όμολογητές της πίστεως ανήκουν οί "Ερμυλος καί Στρατόνικος (Είκ. 31), ή συζυγία των άγιών πού πλαισιώνει τους "Επτά Παίδες έν "Εφέσω στά άκρα του μετώπου του κεντρικού τόξου του βόρειου τοίχου⁶⁵. "Η καταγωγή των δύο φίλων πού μαρτύρησαν επί Λικινίου δέν είναι γνωστή. "Ο "Ερμυλος ήταν διάκονος. Μετά από βασανιστήρια, τους έριξαν στον πο-

Εικ. 21. Άγιοι Σαμωνάς και Άβιβος.

ταμό Ίστρο δπου καί πέθαναν. Ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τους στίς 13 Ἰανουαρίου γινόταν στόν εὐκτήριο οἶκο τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ πού βρισκόταν στήν Ὁξεία, στή Φιρμούπολη καί στή Σπουδαίου, ὅπως ἀναφέρει τό Συναξάριο τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁶⁶. Πάλι στήν περίπτωσή τους διαπιστώνουμε τήν παρουσία στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου ἁγίων πού πολύ σπάνια ἐμφανίζονται στόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως, γιά παράδειγμα, στίς τοιχογραφίες τοῦ 14ου αἰώνα στόν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πλάτσα⁶⁷. Ὅπως καί μέ τίς ὑπόλοιπες ἁγιογραφικές προσωπογραφίες στό παρεκκλήσιο, πρόκειται γιά ἁγίους πού περιλαμβάνονται συχνά στή εἰκονογραφημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεών Μεταφραστή καί στή Συναξάρια, παραδείγματος χάριν, στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁶⁸.

Στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου ἐπάνω ἀπό τήν ἀρχική θύρα ἐπικοινωνίας τοῦ παρεκκλησίου μέ τόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ, στόν βόρειο τοῖχο (Εἰκ. 26), διατηροῦνται οἱ ὁλόσωμες μορφές δύο νεαρῶν μαρτύρων πού δέν εἶναι εὐκόλο νά ταυτισθοῦν⁶⁹. Ὁ ἅγιος στό δυτικό μισό τοῦ τόξου κρατάει μέ τό δεξιό χέρι σταυρό καί μέ τό ἀριστερό κλειστό εἰλητήριο.

Στόν νότιο τοῖχο καί ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπό τίς προσω-

59. Synaxarium EC, στ. 155-156.

60. Βλ. E. R. F. Miltner, Das Cömeterium der sieben Schläfer (Forschungen in Ephesos, Österr. Arch. Institut), Band IV, Heft 2, Wien 1937. Cf. Foss, Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge 1979, σ. 42-45. Γιά τή λατρεία καί τήν εἰκονογραφία τῶν Ἑπτὰ Παίδων ἐν Ἐφέσῳ βλ. ἐπίσης LChri 8 (1976), στ. 344-348.

61. Γιά μιὰ πρώτη ἀπεικόνιση τοῦ θέματος σέ Ψαλτήριο, βλ. M. V. Šepkina, Miniaturji Chludovskoj Psaltiri, Moskva 1977, φ. 29r. Γιά τή μικρογραφία μέ τήν ἴδια παράσταση στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου βλ. Menologio, σ. 133.

62. V. J. Djurić, The Church of St. Sophia in Ohrid, Beograd 1963, σ. V, πίν. 40.

63. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιάς, ABME B' (1936), σ. 144-145, εἰκ. 13.

64. Jerphanion, Cappadoce, Texte, II, 1, σ. 317-321, Planches, III, πίν. 188, 1, 190 καί 191, 1.

65. Ὁρλάνδος, σ. 164-165, πίν. 49α, β.

66. Synaxarium EC, στ. 387.

67. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης (ἐκδόση Τραπέζης Ἀττικῆς), Ἀθήνα 1975, σ. 31, 52. Γιά τήν εἰκονογραφία τῶν δύο ἁγίων βλ. LChri 6 (1974), στ. 168.

68. Menologio, σ. 314.

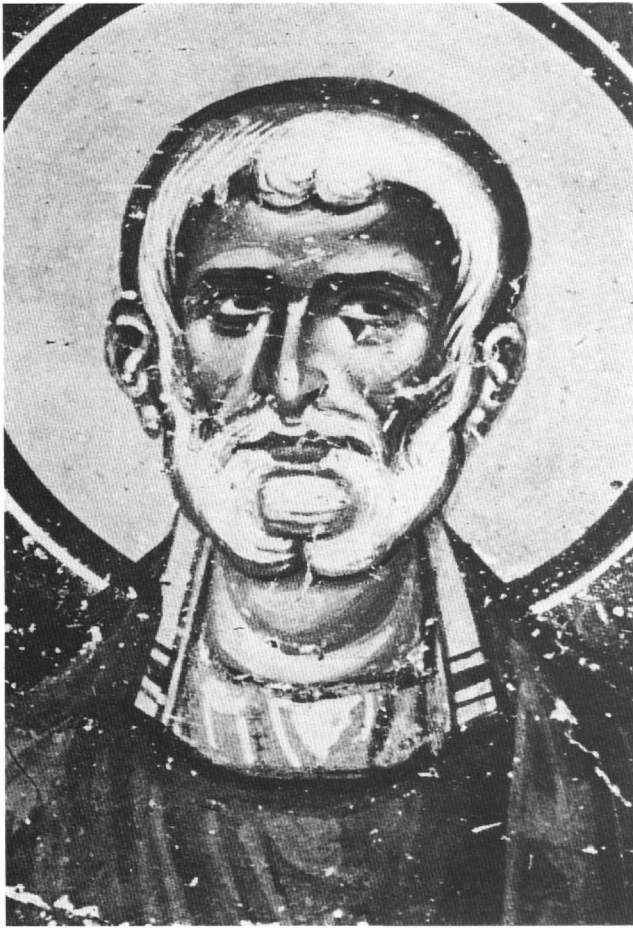
69. Ὁρλάνδος, σ. 170-171, πίν. 56α καί β. Ἀπό παραδρομή ἀναφέρεται ἐδῶ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ἅγιοι εἰκονίζονται στό ἐσωρράχιο τοῦ νότιου τόξου. Σωστή εἶναι ἡ ἐνδειξη γιά τή θέση τῶν ἁγίων στό Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 3 (σχέδιο μέ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα).

πογραφίες τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων ὑπῆρχε σειρά ἀπό στηθάρια ἁγίων μέσα σέ ἐφαπτόμενους κύκλους. Ἀπό αὐτά διατηροῦνται σήμερα σέ ἄνιση κατάσταση πέντε καί πολύ μικρό τμήμα τοῦ κύκλου γιά ἓνα ἕκτο ἀγιογραφικό πορτραῖτο πρὸς τὰ δυτικά. Τά στηθάρια διατάσσονται δεξιά καί ἀριστερά ἀπὸ τὴν τοξωτή θύρα εἰσόδου στὸν νότιο τοῖχο. Τά τρία στηθάρια πρὸς τὰ ἀνατολικά παριστάνουν τὸν ὄσιο Ξενοφῶντα (Εἰκ. 32) ἀνάμεσα στοὺς γιούς του, τὸν Ἀρκάδιο (Εἰκ. 48) πρὸς τὰ ἀριστερά καί τὸν Ἰωάννη πρὸς τὰ δεξιά⁷⁰. Ὁ Ξενοφῶν ἦταν συγκλητικός ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ στροφή του στὸν μοναχισμό εἶχε σχέση μέ τὴν πρωτοβουλία του νά στείλει τοὺς δύο γιούς του νά σπουδάσουν νομικά στὴ Βηρυτό. Ὅταν ἔμαθε ὅτι ναύαγησαν, ἔφυγε μέ τὴ σύζυγό του ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς ἀναζήτησή τους. Τοὺς βρῆκαν στὰ Ἱεροσόλυμα ὅπου αὐτοὶ εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ γίνει μοναχοί, καί τότε οἱ γονεῖς ἀσπάζθηκαν ἐπίσης τὸν μοναχισμό. Ὅλοι τοὺς προχώρησαν τόσο πολὺ στὴν ἄσκηση τῆς ἀρετῆς, ὥστε ἔκαναν συνεχῶς θαύματα. Ἡ μνήμη τους ἑορτάζεται στίς 26 Ἰανουαρίου⁷¹. Πάλι πρόκειται γιά ἁγίους πού συναντοῦμε σπάνια στὰ εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν⁷² ἀλλὰ συχνότερα σέ ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστή καί Συναξάρια. Στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου, γιά παράδειγμα, εἰκονίζονται μαζί καί τὰ τέσσερα μέλη τῆς οἰκογένειας⁷³. Ὅπως καί στὴ μικρογραφία τοῦ Μηνολογίου, ἔτσι καί στὸ παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου φέρουν μοναχικά ἐνδύματα. Ὁ σταυρός πού κρατοῦν στὸ χέρι δέν φανερώνει ὅτι μαρτύρησαν, πράγμα πού δέν συνέβη ἀλλωστε, ἀλλὰ ὅτι ἦσαν ὁμολογητές τῆς πίστεως σύμφωνα μέ μιά γνωστή σύμβαση πού ἰσχύει καί σέ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου⁷⁴. Ὁ ὄσιος Ναθαναήλ⁷⁵, πού εἰκονίζεται πλάι στοὺς ὄσιους Ἀρκάδιο, Ξενοφῶντα καί Ἰωάννη, ἐκπροσωπεῖ τὴν τάξη τῶν ἀσκητῶν τῆς ἐρήμου. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Παλλάδιος, ὁ ἅγιος αὐτός, πού ἔζησε στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, πέρασε 37 χρόνια μέσα στὸ κελλί του⁷⁶. Εἶχε εἰρηνικά τέλη καί ἡ μνήμη του ἑορτάζεται στίς 27 Νοεμβρίου⁷⁷. Ὁ ἐπόμενος μοναστικὸς ἅγιος, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ ἐπιγραφή, εἶναι ὁ Ἰωαννίκιος ὁ ἐν Ὀλύμπω⁷⁸. Ἡ πλούσια δράση του, πού τοποθετεῖται στὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, εἶναι γνωστὴ ἀπὸ δύο ἐκτενεῖς Βίους καί μιά σύνοψη τοῦ Βίου του ἀπὸ τὸν Συμεῶν Μεταφραστή⁷⁹. Στὸ ἐνεργητικὸ του ἐγγράφεται κυρίως ἡ βαθιὰ ἄσκηση τῆς ἀρετῆς πού ἐξασφάλισε στὸν ἅγιο μεγάλη φήμη, ὥστε νά προταθεῖ σέ αὐτὸν νά καταλάβει τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸν ὁποῖο ὅμως ἀρνήθηκε. Ὁ Ἰωαννίκιος ὁ μέγας ὁ ἐν Ὀλύμπω τῆς Βιθυνίας εἶχε εἰρηνικά τέλη

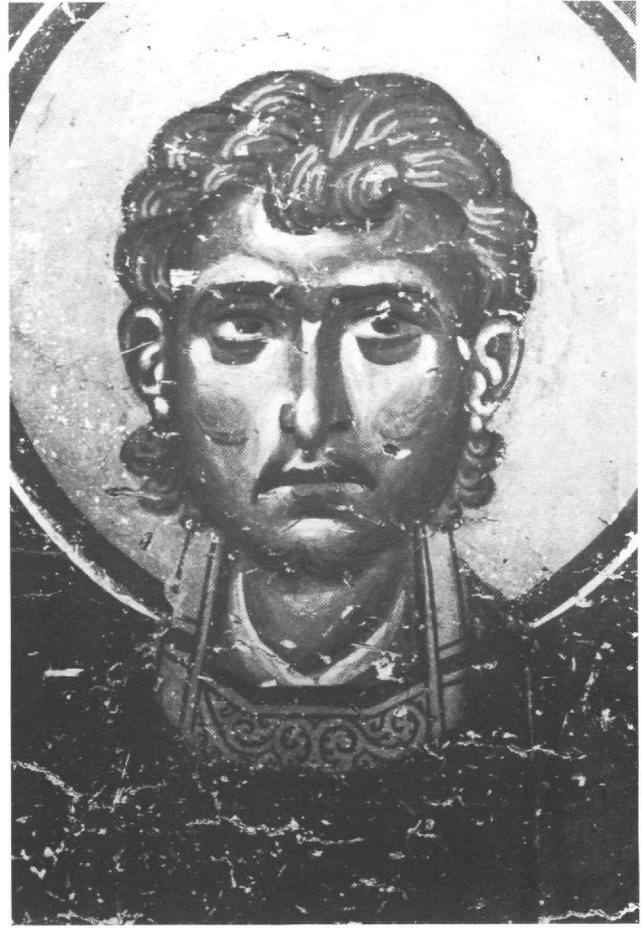

Εἰκ. 22. Ἅγιος Νήφων. Λεπτομέρεια.

σέ βαθύτατο γῆρας καί ἡ σύναξη τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του στίς 3 Νοεμβρίου γινόταν στὴ Μονὴ τῶν Καλλιστράτου στὴν Κωνσταντινούπολη⁸⁰. Πορτραῖτο τοῦ ἁγίου αὐτοῦ περιλαμβάνεται στὰ ψηφιδωτά τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὀσίου Λουκά⁸¹ καί στὸ Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁸². Ἡ παρουσία τῆς προσωπογραφίας του στὸ παρεκκλήσιο τῆς Πάτμου ἐξηγεῖται καί ἀπὸ τὴ στενὴ σχέση πού εἶχε μέ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλύμπου στὰ πρῶτα χρόνια τῆς πνευματικῆς του πορείας ὁ ὄσιος Χριστόδουλος, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ μιά κώμη τῆς Βιθυνίας, κοντὰ στὴ Νίκαια⁸³. Σώζεται ἐν μέρει τὸ στηθάριο ἐνὸς ἀκόμη ἁγίου στὴν ἴδια ζώνη. Ἐξάλλου, ἐπτά ἢ, τὸ πιθανότερο, ἐννέα στηθάρια ἁγίων εἶχαν ἀπεικονισθεῖ στὸ μέτωπο τοῦ νότιου τόξου ἀπέναντι ἀπὸ τὰ ἐννέα στηθάρια ἁγίων τοῦ βόρειου τοῖχου. Ἀπὸ αὐτά σώζονται σέ ἄνιση διατήρηση τὰ τρία πρὸς τὰ ἀνατολικά. Ὁ πρῶτος ἅγιος εἶναι ὁ Γόρδιος, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή μέ τὸ ὄνομά του (ΓΟΡΔΙΟΣ)⁸⁴. Ὁ ἅγιος αὐτός ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας εἶχε στρατιωτικὸ

Είκ. 23. "Άγιος Μώκιος. Λεπτομέρεια.

Είκ. 24. "Άγιος Μαρτύριος(:). Λεπτομέρεια.

ἀξίωμα ἐπὶ βασιλείας τοῦ Λικινίου, ἀλλὰ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ κατέφυγε στὰ ὄρη, πρώτη ἔνδειξη τῆς στροφῆς του πρὸς τὸν Χριστιανισμό. Θανατώθηκε ὅταν ἐπέστρεψε μιά μέρα στὴν πόλη καὶ κήρυξε τὴν πίστη στὸν Χριστὸ ἔμπρὸς σέ πλῆθος κόσμου πού εἶχε συγκεντρωθεῖ στό θέατρο. Ἡ μνήμη του εορτάζεται στίς 3 Ἰανουαρίου⁸⁵. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἅγιο πού περιλαμβάνεται πολὺ σπάνια στὰ εἰκονογραφικά προ-

70. Ὁρλάνδος, σ. 169-170, πίν. 54 καὶ 55α. Κόλλιανς, Τοιχογραφίες, εἰκ. 23.

71. Synaxarium EC, στ. 423-424.

72. Ὁ Ἀρκάδιος μέ μοναχική ἐνδυμασία καὶ σταυρὸ στό χέρι περιλαμβάνεται στίς σωζόμενες τοιχογραφίες σέ ἕνα ἀπὸ τὰ στρώματα ζωγραφικῆς στὴν Ἐπισκοπὴ Κισσάμου Κρήτης, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στό 1200. Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν συνάδελφο Μιχάλη Ἀνδριανάκη. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ὁσίου Ξενοφῶντος καὶ τῆς οἰκογένειάς του βλ. LChrI 8 (1976), στ. 633.

73. Menologio, σ. 351.

74. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ὁμολογητῶν μέ τοὺς μάρτυρες βλ. E. E. Malone, The Monk and the Martyr. The Monk as the Successor of

the Martyr, Washington, D.C., 1950.

75. Ὁρλάνδος, σ. 170, πίν. 55β.

76. Palladio, La storia Lausiaca. Introduzione di Christina Mohrmann, Testo critico e commento e cura di G. J. M. Bartelink, Traduzione di M. Babchies (Fondazione Lorenzo Valla), Vicenza 1985³, σ. 64-70, κεφ. 16, 1-6 (τοῦ κειμένου).

77. Synaxarium EC, στ. 261-262 (Synaxaria Selecta). Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. καὶ LChrI 8 (1976), στ. 31.

78. Ὁρλάνδος, σ. 170, πίν. 55γ.

79. Βλ. F. Halkin, BHG II, Bruxelles 1957 (SubsHag, ἀριθ. 8a), σ. 55.

80. Synaxarium EC, στ. 189 καὶ 190 (Synaxaria Selecta). Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. καὶ LChrI 7 (1975), στ. 198-199.

81. Diez καὶ Demus, ὁ.π. (ὑπόσημ. 44), σχέδιο μέ τὸ εἰκονογραφικό πρόγραμμα.

82. Menologio, σ. 158.

83. Βλ. Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδοῦλου συγγραφεῖς παρὰ Ἰωάννου τοῦ Ἱερωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου, ἔκδ. Βοῖνη (βλ. ὑπόσημ. 37), σ. 115.

84. Ἡ ταύτιση ἐγινε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Π. Βοκοτόπουλο στὴν ἀνακοίνωσή του μέ τίτλο «Πατμιακά παραλειπόμενα» στό Συμπόσιο γιὰ τὰ 900 χρόνια τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου (Σεπτέμβριος 1988).

85. Synaxarium EC, στ. 367.

γράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν⁸⁶, ἀλλά ἀπαντᾶ στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁸⁷.

Ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτική γιά τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου θά ἦταν ἡ τοιχογραφία στό ἐσωτερικό τύμπανο τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου ἐπάνω ἀπό τή θύρα στή νότια πλευρά. Ἡ τοιχογραφία πού σώζεται σήμερα ἀνήκει στό στρῶμα τοῦ 18ου αἰῶνα καί παριστάνει μιά ἀγία.

Τέσσερις ἀκόμη ἀγιογραφικές προσωπογραφίες εἶχαν ἐνταχθεῖ στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου, ὅλες στά πτερύγια τοῦ σταυροθολίου στό κεντρικό τμήμα τῆς θολωτῆς ὀροφῆς (Εἰκ. 2). Ἀπό αὐτές διατηροῦνται σέ ἄριστη κατάσταση ἐκεῖνες πού βρίσκονται στό νοτιοανατολικό καί στό βορειοδυτικό πτερύγιο καί ταυτίζονται μέ τούς ἀγίους Ἐπίμαχο καί Ἀρέθα ἀντίστοιχα, σύμφωνα μέ τίς ἐπιγραφές. Σώζεται ἐν μέρει καί τό στηθάριο τοῦ ἀνώνυμου ἀγίου μέ κοντά ἄσπρα μαλλιά στό βορειοανατολικό πτερύγιο ἐνῶ ἔχει ἐξαφανισθεῖ τό τέταρτο πορτραῖτο στό νοτιοδυτικό πτερύγιο τοῦ σταυροθολίου.

Ἐπίμαχος, πού φέρει ἐνδυμασία βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχοῦ καί κρατάει σταυρό στό δεξιό χέρι⁸⁸, εἶναι ἴσως ὁ ἅγιος μέ τό ἴδιο ὄνομα πού καταγόταν ἀπό τήν περιοχή τοῦ Πηλουσίου ὄρους κοντά στήν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ δευτέρη ἐναλλακτική πρόταση εἶναι ὅτι ἔχουμε ἐδῶ τόν ὁμώνυμο ἅγιο ἀπό τή Ρώμη⁸⁹. Ὑπῆρξαν καί οἱ δύο θερμοί ὁμολογητές τῆς πίστεως στά πρόιμα χριστιανικά χρόνια καί γιά τοῦτο μαρτύρησαν. Καί οἱ δύο ἐορτάζονται στίς 31 Ὀκτωβρίου⁹⁰. Ὁ Ἐπίμαχος εἰκονίζεται σέ δύο καππαδοκικές ἐκκλησίες, στό Keledzlar, τοῦ 10ου αἰῶνα, καί στό Munchil Kilise⁹¹, ἀλλά συχνότερα εἰκονίζεται σέ ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καί σέ Συναξάρια, ὅπως στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁹².

Ἀπό τό ἄλλο μέρος ὁ ἅγιος Ἀρέθας (Εἰκ. 33)⁹³, πού ἐορτάζεται στίς 24 Ὀκτωβρίου, ἀνήκει στούς μεγαλομάρτυρες⁹⁴. Ἐνας ἀπό τούς προύχοντες στήν πόλη Νεγρά τῆς Αἰθιοπίας ἔζησε στά χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστίνου. Ὁ ἅγιος εἶχε πρωταγωνιστικό ρόλο στόν πόλεμο ἀνάμεσα στόν Χριστιανό βασιλιά τῆς Αἰθιοπίας Ἐλεσβαάν καί τόν Ἑβραῖο βασιλιά τῆς Ὀμηρίτιδος. Στήν ἐκστρατεία τοῦ τελευταίου ἐναντίον τῆς Νεγρά πολλοί Χριστιανοί ἔχασαν τή ζωή τους καί ἀνάμεσα σέ αὐτούς καί ὁ γηραιός Ἀρέθας πού στήριζε τούς ὑπολοίπους στήν πίστη καί τούς προέτρεψε στό μαρτύριο. Ἡ σύναξη τήν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς του γινόταν στήν Κωνσταντινούπολη, στόν ναό τῆς Θεοτόκου στά Πρωτασίου. Προσωπογραφία τοῦ ἀγίου Ἀρέθα περιλαμβάνεται μερικές φορές στά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, ἰδιαίτερα κατά τήν ὑστεροβυζαντινή περίοδο, ὅπως, γιά παράδειγμα, στό Πρωτάτο τοῦ Ἁγίου Ὁρους⁹⁵, ἀλλά περιέχεται

συχνότερα στά ἱστορημένα Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καί στά Συναξάρια, παραδείγματος χάρι, στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου⁹⁶.

Οἱ ἅγιοι τοῦ παρεκκλησίου κατανέμονται στό ἐκκλησιαστικό ἔτος μέ τή συχνότητα πού σημειώνεται στά εἰκονογραφικά προγράμματα τῶν βυζαντινῶν ναῶν, δηλαδή ἡ ἐκπροσώπηση εἶναι πληρέστερη γιά τούς μῆνες Ὀκτώβριο, Νοέμβριο, Δεκέμβριο καί Ἰανουάριο, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι μῆνες ἐκπροσωποῦνται μέ ἐλάχιστους ἀγίους ἢ ἀκόμη καί μέ κανένα. Στους ἀγίους τοῦ Ὀκτωβρίου μποροῦν νά ἐνταχθοῦν: οἱ Λουκιανός καί Σαβίνος(;) στίς 15, οἱ Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ στίς 22, ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος στίς 23, ὁ Ἀρέθας στίς 24, οἱ Μαρκιανός(;) καί Μαρτύριος(;) στίς 25, καί ὁ Ἐπίμαχος στίς 31. Γιά τόν Νοέμβριο ἔχουμε: τόν Ἰωαννίκιο στίς 3, τούς Γουρία, Σαμωνά καί Ἄβιβο στίς 15 καί τόν Ναθαναήλ στίς 27. Τόν Δεκέμβριο ἐορτάζονται: ὁ Νήφων στίς 23 καί ὁ πρωτομάρτυς Στέφανος στίς 27. Τόν Ἰανουάριο ἐορτάζουν: ὁ Γόρδιος στίς 3, οἱ Ἑρμούλος καί Στρατόνικος στίς 13, ὁ Θεόδουλος (υἱός τοῦ ὀσίου Νείλου τοῦ Σιναΐτου;) στίς 11 καί οἱ ἅγιοι Ξενοφῶν, Ἀρκάδιος καί Ἰωάννης στίς 26. Τέλος, στίς 11 Μαΐου ἐορτάζεται ὁ Μώκιος καί στίς 17 Ἰουνίου ἔχουν κοινή ἐορτή οἱ ἅγιοι Ἰσμαήλ, Μανουήλ καί Σαβέλ. Ἐάν ἐξαιρέσουμε τούς ἐπισκόπους Ἱεροσολύμων (χωρίς νά περιλάβουμε τόν Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο), ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἁγίων στό παρεκκλήσιο περιλαμβάνεται στά Συναξάρια, ὅπως στό Μηνολόγιο τοῦ Βασιλείου, καί στά Μηνολόγια τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ. Πρόκειται ὡστόσο γιά ἀνατολικούς συνήθως ἀγίους πού —μέ λίγες ἐξαιρέσεις— δέν εἶχαν ἐξασφαλίσει σημαντική λατρεία στήν Κωνσταντινούπολη. Μολονότι ἡ ἀρχή τοῦ Βίου τους στά λειτουργικά εἰκονογραφημένα χειρόγραφα πού ἀναφέρθηκαν παρουσιάζει ἀρκετά συχνά παραστάσεις τῶν ἁγίων αὐτῶν, δέν ἀκολουθεῖται ἐνιαία ἀντιμετώπιση, δηλαδή ἄλλοτε ἔχουμε πορτραῖτο τοῦ ἀγίου καί ἄλλοτε τό μαρτύριό του⁹⁷. Ἐτσι δέν φαίνεται πιθανόν οἱ ἀγιογραφικές προσωπογραφίες τοῦ παρεκκλησίου νά εἶχαν ὡς πρότυπο ἕνα ἱστορημένο χειρόγραφο τῆς κατηγορίας αὐτῆς.

Ὅπως ἔγινε φανερό ἀπό τήν περιγραφή τῶν ἀγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν στό παρεκκλήσιο, αὐτές ἀνήκουν στίς τάξεις τοῦ κλήρου, τῶν μαρτύρων καί τῶν ἀσκητῶν. Ἀπό τίς σαράντα ἐννέα σωζόμενες παραστάσεις καί σύμφωνα μέ τήν ἐνδυμασία τους, ἔχουμε δεκάτρια πορτραῖτα ἐπισκόπων (στά ὁποῖα μέ βεβαιότητα μποροῦν νά προστεθοῦν ἕνα ἢ καί δύο ἀκόμη), τρία πρεσβυτέρων καί δύο διακόνων· οἱ προσωπογραφίες τῶν μοναχῶν εἶναι ἕξι καί τῶν μαρτύρων εἴκοσι πέντε. Ἐάν λάβουμε ὑπόψη ὅτι οἱ μάρτυρες ἐμφανίζονται συνήθως κατά ὁμάδες μέ βάση τήν κοινή ἐορτή τους

(π.χ. οί Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ), ἡ ἔμφαση στήν παρουσία μεμονωμένων συνήθως προσωπογραφῶν ἐκπροσώπων τοῦ κλήρου, καί μάλιστα ἐπισκόπων, στό σπουδαιότερο, τουλάχιστον ὡς πρός τήν κλίμακα καί τή θέση, παρεκκλήσιο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς, ἀποκτᾶ ιδιαίτερη σημασία. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν ὑποτονική παρουσία μοναχῶν στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα. Τό μοναχικό ἰδεῶδες τῆς ἡσυχίας ἔχει δώσει τή θέση του στήν προβολή μᾶς ἄλλης ιδιότητος, αὐτῆς τοῦ λειτουργοῦ τῆς ἐκκλησίας. Τό φαινόμενο αὐτό μπορεῖ νά βρεῖ ἐξήγηση, ὅπως πιστεύουμε, μέσα ἀπό τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου στόν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Λεόντιο Β΄. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, γίνεται σαφές ὅτι ἡ ἐπιλογή τῶν ἁγίων στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτική γιά τά ἀγιογραφικά πορτραῖτα πού συναντοῦμε στούς βυζαντινοῦς ναοῦς. Λείπουν ὄχι μόνον σημαντικοί ἐκπρόσωποι ἄλλων κατηγοριῶν, κυρίως ἐκείνων πού δέν ἀνήκουν στίς τάξεις τοῦ κλήρου, ἀλλά καί οἱ περισσότεροι εἰκονιζόμενοι ἅγιοι ἀπό τίς τάξεις τῶν κληρικῶν καί τῶν ἀσκητῶν δέν εἶναι οἱ πιό γνωστοί καί ἀγαπητοί στό πρόγραμμα τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Χωρίς νά παραβλέπουμε τήν πιθανή πρόθεση νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἐπανάληψη προσωπογραφῶν σημαντικῶν ἁγίων πού θά εἶχαν ἴσως περιληφθεῖ στό πρόγραμμα τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ, εἶναι φανερό ὅτι οἱ ἅγιοι τοῦ παρεκκλησίου παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεῖα στή βιογραφία τους. Ὅλοι εἶχαν ἐντυπωσιακές ἐπιδόσεις στίς πνευματικές ἀσκήσεις καί ἀνάλωσαν τή ζωή τους στήν καταπολέμηση τῆς εἰδωλολατρείας καί τῶν αἰρέσεων καί στή διάδοση τῆς Βίβλου. Εἶναι εὐλογο

86. Στίς τοιχογραφίες τοῦ Belli Kilise τῆς Καππαδοκίας τό ὄνομα ΓΟΡΔΙΟΣ ἔχει γραφεῖ δίπλα σέ ἕναν ἅγιο ἀπό τοὺς Σαραντα Μάρτυρες, τόν Γοργόνιο. *Jerphanion, Cappadoce, Texte, II, 1, σ. 276.* Γιά τήν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου βλ. *LChri 6 (1974), στ. 418-419.*

87. *Menologio, σ. 282.*

88. Ὁρλάνδος, σ. 149-150, πίν. 31.

89. Ὁ.π., σ. 150.

90. *Synaxarium EC, στ. 181-184.*

91. *Jerphanion, Cappadoce, Texte, I, σ. 211; Texte, II, σ. 375.*

92. *Menologio, σ. 148.* Γιά τόν ἅγιο βλ. καί *LChri 6 (1974), στ. 153-154.*

93. Ὁρλάνδος, σ. 151-153, εἰκ. 99. Κόλλινας, Πάτμος, εἰκ. 2.

94. *Synaxarium EC, στ. 159-161.*

95. G. Millet, *Monuments de l'Athos, Paris 1927, πίν. 56.3.*

96. *Menologio, σ. 135.* Γιά τόν ἅγιο Ἀρέθα βλ. καί *LChri 5 (1973), στ. 242-243.*

97. Εὐχαριστῶ τή συνάδελφο Nancy Ševčenko πού εἶχε τήν καλοσύνη νά κάνει προσιτές σέ ἐμένα τίς σημειώσεις της σχετικά μέ τήν ἀπεικόνιση τῶν ἁγίων τοῦ παρεκκλησίου στό ἱστορημένο Μηνολόγιο τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ καί στό Συναξάριο.

Εἰκ. 25. Ἅγιος Μανουήλ.

νά συσχετισθεί τό φαινόμενο αυτό μέ τό θρησκευτικό κλίμα πού επικρατοῦσε στόν 12ο αἰώνα, περίοδο πού σφραγίσθηκε ἀπό έντονο προβληματισμό σχετικά μέ τόν κίνδυνο γιά τήν επικράτηση αἱρέσεων⁹⁸. Ὡστόσο, ἡ ἐπιλογή ἁγίων μέ τή συγκεκριμένη δραστηριότητα προδίδει ἀσφαλῶς καί τίς προσωπικές προτιμήσεις ἐκείνου πού εἶχε τήν εὐθύνη γιά τή συγκρότηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἐπειδή ἡ ἐπιλογή αὐτή, σύμφωνα πάντοτε μέ τήν ἀποψή μας, ἔγινε μέ κριτήριο τήν ἀντιστοιχία πού παρουσίαζε ὁ βίος τῶν ἁγίων αὐτῶν μέ τά βιογραφικά στοιχεία τοῦ Λεοντίου, ἀποκτᾶ καί ἕνα πιό ἐξειδικευμένο νόημα. Δέν πρέπει νά παραβλέπουμε ἄλλωστε ὅτι ἀπό ἰδιοσυγκρασία, θεολογική κατάρτιση καί λόγω τῆς ιδιότητάς του ὡς ἐξόριστου πατριάρχη Ἱεροσολύμων στήν Κωνσταντινούπολη, ὁ Λεόντιος, ὅπως θά ἰδοῦμε, πῆρε μέρος σέ συζητήσεις γύρω ἀπό τά καυτά θεολογικά ζητήματα τῆς ἐποχῆς του.

Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου χαρακτηρίζεται ἀπό τή παντελῆ ἀπουσία ἁγίων οἱ ὁποῖοι ἔχουν συσχετισθεῖ ἀπό τή βυζαντινή θεολογία μέ τήν Παναγία καί τόν θεμελιώδη ρόλο τῆς στήν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου. Συγκεκριμένα, δέν ἀπεικονίζονται ἐκπρόσωποι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλά καί ὕμνωδοί τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου ἢ ἄλλα πρόσωπα πού ἔχουν συνδεθεῖ μέ τήν Παναγία. Ἐπίσης λείπουν

Εἰκ. 26. Ἅγιοι βόρειου τόξου.

Εἰκ. 27. Ἅγιος Ἰσμαήλ.

Εἰκ. 28. Ἅγιος Μαρτιανός (ἕνας ἀπό τούς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ) Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 29. Ἅγιος Διονύσιος (ἕνας ἀπό τούς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ). Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 30. Ἅγιος Μαξιμιλιανός (ἕνας ἀπό τούς Ἑπτὰ Παῖδες ἐν Ἐφέσῳ). Λεπτομέρεια.

καί ἐκεῖνα τά πρόσωπα πού θά ὑπογράμμιζαν μέ τήν παρουσία τους τό δεητικό περιεχόμενο τοῦ προγράμματος, ἐννοιολογική παράμετρο, μᾶλλον ἀπαραίτητη γιά τό πρόγραμμα ἑνός παρεκκλησίου πού θά εἶχε ἀφιερωθεῖ στήν Παναγία. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἔρχεται νά στηρίξει τό συμπέρασμα στό ὁποῖο ὀδηγεῖ ἡ ἐπιλογή τῶν ἁγίων στό παρεκκλησίον, ὅτι δηλαδή τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα δέν εἶναι δυνατόν νά εἶχε συγκροτηθεῖ γιά ἕνα παρεκκλησίον πού θά ἀφιερωνόταν στήν Παναγία.

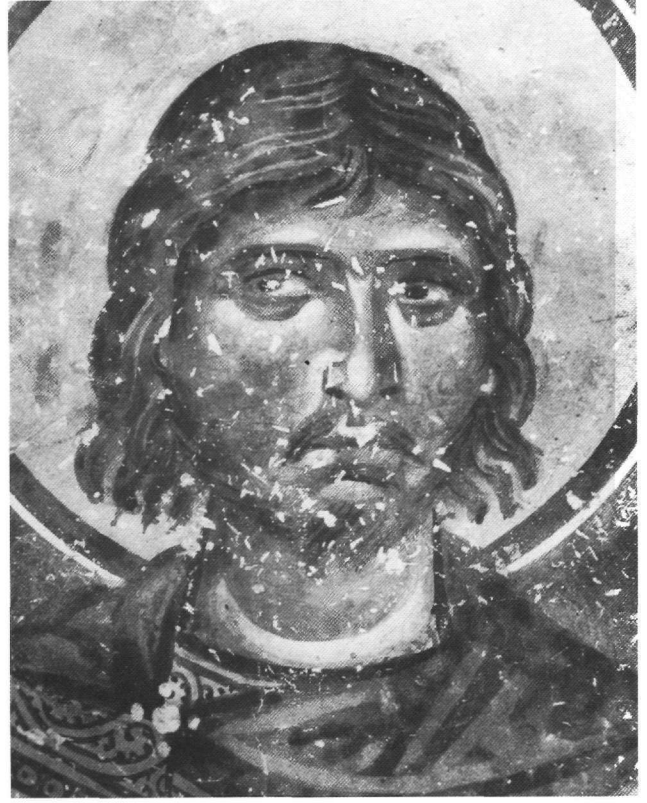
Βεβαίως ἡ προνομιακή θέση πού ἔχει δοθεῖ στόν ἅγιο Ἰάκωβο τόν Ἀδελφόθεο ἀλλά καί σέ μιά πλειάδα ἐκπροσώπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, πού ἐμφανῶς δεσπόζουν ὅλων τῶν ὑπολοίπων ἁγιογραφικῶν

98. Βλ., π.χ., R. Browning, *Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries, Past and Present* 69 (1975), κυρίως, σ. 18-19.

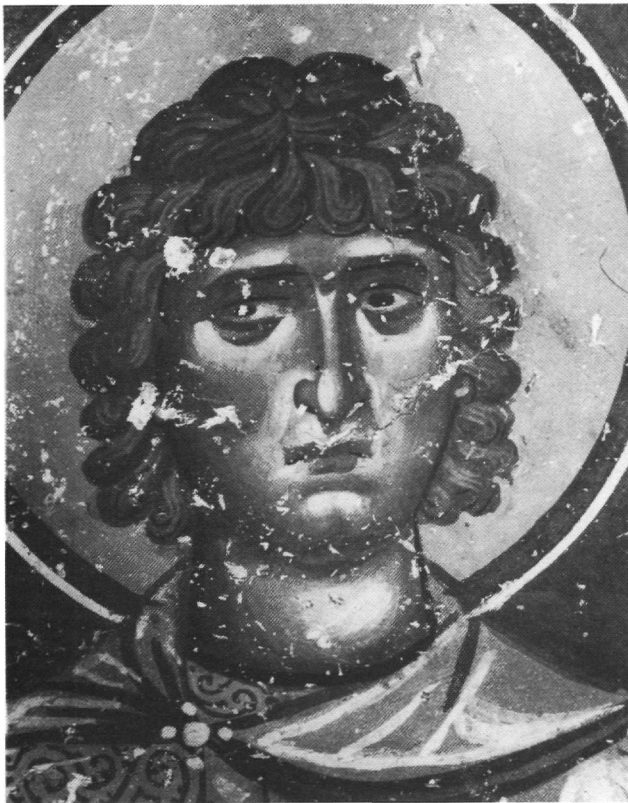
27

28

29

30

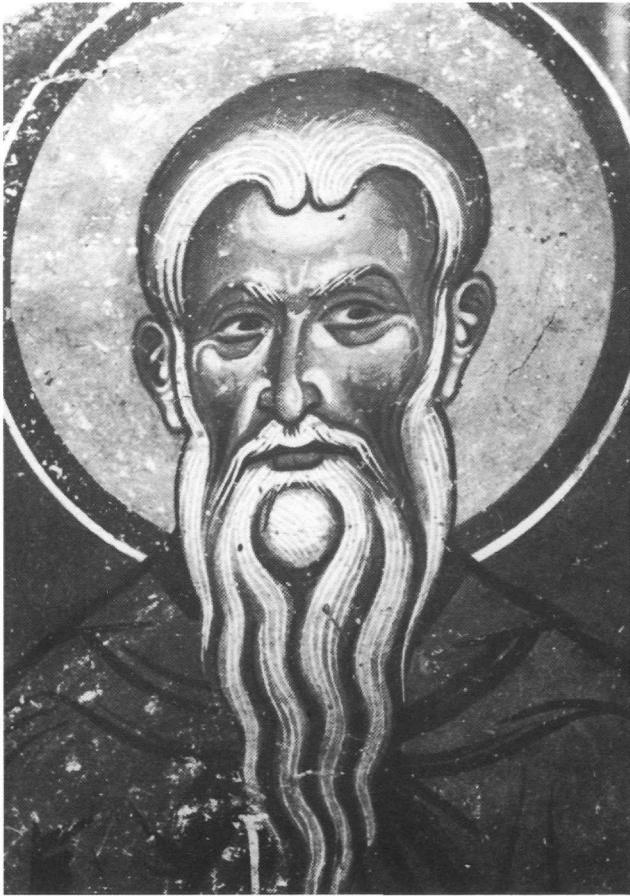

πορτραίτων, οδηγεί μοιραία στην προσωπικότητα του όσιου Λεοντίου, καθηγουμένου της Μονής της Πάτμου και πατριάρχη Ἱεροσολύμων, προσωπικότητα με ξεχωριστή ακτινοβολία, πού είχε ξεπεράσει τὰ ὄρια του νησιού και της ἐπιρροῆς της Μονῆς της Πάτμου. Τό πρόβλημα, ὅπως ἐμφανίζεται τώρα, εἶναι νά προσδιορισθεῖ αὐτή ἀκριβῶς ἡ σχέση του Λεοντίου μέ τό παρεκκλησίο της Μονῆς της Πάτμου. Στήν περίπτωση πού ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ Λεόντιος ἦταν ὁ κτήτωρ του παρεκκλησίου, τότε πρέπει νά ἀποσαφηνισθεῖ σέ ποιόν ἅγιο ἦταν ἀφιερωμένο και, τό σπουδαιότερο, ἔάν οἱ ἱστορικές μαρτυρίες ἐνισχύουν ἀνάλογη ὑπόθεση. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, ὅπως τονίσθηκε παραπάνω, δέν συνηγορεῖ γιά τήν ἀφιέρωση του παρεκκλησίου στήν Παναγία, ἐνῶ, ὅπως θά ἰδοῦμε σέ λίγο, τὰ βιογραφικά στοιχεῖα του Λεοντίου και ἡ ἱστορία της μονῆς, σέ συνδυασμό μέ τὰ ἐντυπωσιακά ἔργα στόν τομέα της τέχνης πού πραγματοποιήθηκαν στή μονή αὐτή τήν περίοδο, ἐλαχιστοποιοῦν τίς πιθανότητες γιά μιὰ ἐνδεχόμενη χορηγία ἀπό τό μέρος του ἱεράρχη αὐτοῦ. Ἐπομένει νά ἐξετασθεῖ μέ προσοχή και ἡ δεύτερη ἐναλλακτική πρόταση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Λεόντιος ὑπῆρξε ὁ ἐπώνυμος ἅγιος του παρεκκλησίου, τό ὁποῖο κτίσθηκε και εἰκονογραφήθηκε μέ πρωτοβουλία του Ἄρσενίου, πνευματικοῦ τέκνου του Λεοντίου και διαδόχου του στήν ἡγουμενία της μονῆς. Γιά τήν πρόταση αὐτή συνηγοροῦν τό περιεχόμενο του εἰκονογραφικοῦ προγράμματος και οἱ ἱστορικές μαρτυρίες, κυρίως ἐκεῖνες πού περιέχονται στόν Βίο του όσιου Λεοντίου, ὅπως θά ἰδοῦμε σέ λίγο. Ὑπογραμμίσθηκε ἤδη ὅτι ἡ προσεκτική ἐπισκόπηση της βιογραφίας τῶν ἁγίων πού περιλαμβάνονται στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα του παρεκκλησίου, ἀκόμη και ἐκεῖνων οἱ ὁποῖοι δέν ἐμπίπτουν στήν ὁμάδα τῶν ἱεραρχῶν της ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, οδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι και αὐτή ἡ ἐπιλογή ἔγινε μέ κριτήριο τίς ἐμφανείς ἀντιστοιχίες πού παρουσιάζουν τὰ βιογραφικά στοιχεῖα αὐτῶν εἰδικά τῶν ἁγίων μέ τή ζωή και τή δράση του όσιου Λεοντίου. Περισσότερο εὐγλωττες και ἀπό τίς ἀγιογραφικές προσωπογραφίες γιά μιὰ ἀπάντηση στό ζήτημα πού ἔχει τεθεῖ εἶναι οἱ σκηνές, ἕνας παράταιρος συνδυασμός ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ εἰδικότερη διερεύνηση. Μέ μοναδική ἐξαίρεση τὰ τέσσερα στηθάρια ἁγίων στά ἰσάριθμα περύγια του σταυροθολίου στό κεντρικό τμήμα, γιά τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω, ὀλοκληρη ἡ θολωτή ὀροφή του παρεκκλησίου και τό τύμπανο της δυτικῆς καμάρας εἶχαν καλυφθεῖ μέ σκηνές ἀπό τή δημόσια δράση του Χριστοῦ, ὅλα Θαύματα μέ μόνη ἴσως ἐξαίρεση τήν εἰσαγωγική σκηνή του κύκλου πού εἰκονίζει τή Συνομιλία του Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά τονισθεῖ πώς

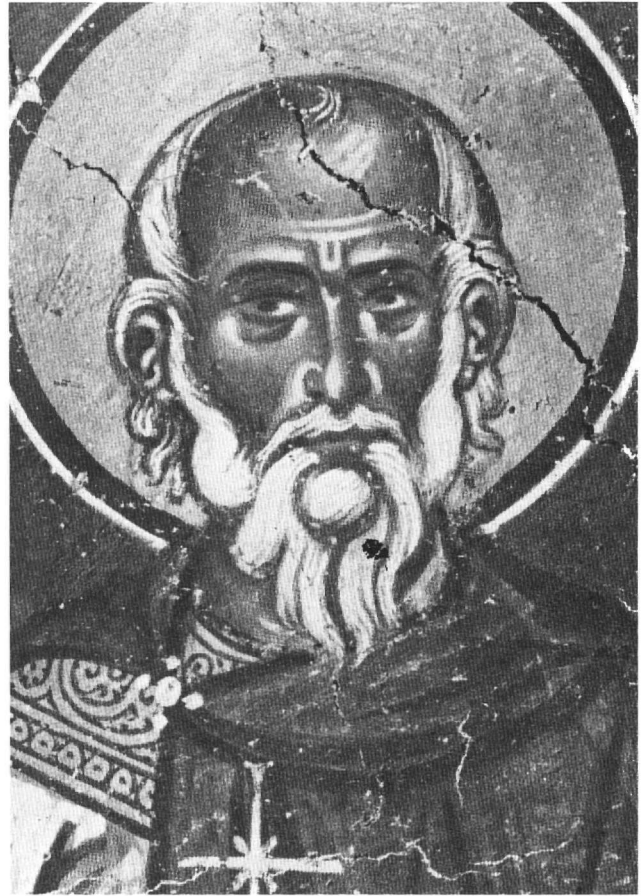

Εἰκ. 31. Ἅγιος Στρατόνικος. Λεπτομέρεια.

δέν εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τό στηθάριο της Παναγίας ἀπεικονιζόταν στήν πεπλατυσμένη ἐπιφάνεια πού δημιουργοῦν οἱ ἀμβλυμένες ἀκμές του σταυροθολίου, ὑπόθεση πού ἐνίσχυσε ἡ παρουσία στηθαρίου της Παναγίας στήν ἴδια θέση ὅταν ξαναζωγραφήθηκε τό παρεκκλησίο τό 1745⁹⁹. Χωρίς νά ὑπολογίσουμε τὰ τέσσερα γωνιακά περύγια στά ὁποῖα εἰκονίζονταν ἰσάριθμα στηθάρια ἁγίων, ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια του σταυροθολίου εἶχε καλυφθεῖ ἐξ ὀλοκληρου μέ δύο σκηνές Θαυμάτων του Χριστοῦ. Θά ἦταν παράδοξο σέ μιὰ θολωτή ὀροφή τό κεντρικό στηθάριο της Παναγίας νά τό πλαισιώναν σκηνές Θαυμάτων και ὄχι παραστάσεις ἀγγέλων, προφητῶν ἢ ἄλλων ἁγίων. Οἱ σκηνές του κύκλου πού θά μᾶς ἀπασχολήσει ἦσαν ἀρχικά ἐννέα, ὅπως μπορούμε μέ ἀρκετή βεβαιότητα νά συμπεράνουμε ἀπό τίς σωζόμενες συνθέσεις και τίς διαθέσιμες ἐπιφάνειες στίς περιοχές της ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῶν σκηνῶν. Ἀσφαλές κριτήριο γιά τόν ὑπολογισμό εἶναι και ἐκεῖνο της συμμετρίας πού τηρεῖται σχολαστικά στόν διάκοσμο του παρεκκλησίου. Ἀναλυτικότερα, ἔχουμε τέσσερις σκηνές

Είκ. 32. "Άγιος Ξενοφών. Λεπτομέρεια.

Είκ. 33. "Άγιος Ἀρέθας.

στην ανατολική καμάρα επάνω από τό ιερό, δύο σκηνές στό σταυροθόλιο, στό κεντρικό τμήμα, άλλες δύο στή δυτική καμάρα καί μία στό τύμπανο τῆς ἴδιας καμάρας (βλ. Είκ. 2). Ἀπό τίς σκηνές τῆς ανατολικῆς καμάρας οἱ τρεῖς εἶχαν ἤδη ἀναγνωρισθεῖ ἀπό τόν Ὀρλάνδο. Στό ανατολικότερο τμήμα τοῦ βορινοῦ μισοῦ εἰκονίζεται ἡ Συνομιλία τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα (Είκ. 36)¹⁰⁰, πού ἀναφέρεται μόνο στό Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη (4, 5-42) καί ἀποτελεῖ τήν περικοπή πού διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς πέμπτης Κυριακῆς μετά τό Πάσχα. Στό ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ νότιου μισοῦ τῆς ἴδιας καμάρας, διατηρεῖται ἐν μέρει ἡ Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ κοντά στήν Προβατική Κολυμβήθρα τῆς Βηθεσδα, στό Ἱεροσόλυμα (Είκ. 37)¹⁰¹, ἕνα ἀπό τά Θαύματα πού πραγματοποίησε ὁ Χριστός τό Σάββατο καί γιά τόν λόγο αὐτό προκάλεσε τήν ὀργή τῶν Ἰουδαίων. Τό Θαῦμα, πού ἀναφέρει πάλι μόνον ὁ Ἰωάννης (5, 1-15), εἶναι τό θέμα τῆς περικοπῆς ἡ ὁποία διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς τέταρτης Κυριακῆς μετά τό Πάσχα. Ἡ σκηνή πλάι στήν Ἰαση τοῦ Παραλυτικοῦ στό νότιο μισό τῆς ανατολικῆς καμάρας

εἶναι ἡ Ἰαση τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ στό Ἱεροσόλυμα (Είκ. 38)¹⁰², Θαῦμα πού πάλι πραγματοποίησε ὁ Χριστός ἕνα Σάββατο καί γι' αὐτό ἐπέσυρε τίς ἐπικρίσεις τῶν Ἰουδαίων. Τό Θαῦμα, πού ἀφηγεῖται μόνον ὁ Ἰωάννης (9, 1-38), ἀποτελεῖ τήν περικοπή ἡ ὁποία διαβάζεται στή Λειτουργία τήν ἕκτη Κυριακή μετά τό Πάσχα. Πρόκειται δηλαδή γιά τά εορτολογικά θέματα στίς τρεῖς ἐνδιάμεσες Κυριακές τοῦ Πεντηκοσταρίου, δηλαδή στήν περίοδο μετά τό Πάσχα καί πρῖν ἀπό τήν Ἀνάληψη, πού ἀποκτᾶ ἐξαιρετική σημασία στή ζωή τῶν μοναχῶν, ἀφοῦ ὁ Χριστός, ὡς Θεάνθρωπος, μετά τήν Ἀνάστασή του, εἶναι ἀκόμη στή γῆ κοντά στοῦς ἀνθρώπους. Στό Θαῦμα τοῦ Παραλυτικοῦ ὁ Χριστός ἐμφανίζεται ὡς ἰατρός ψυχῶν καί σωμάτων, ἐνῶ στόν διάλογό του μέ τή Σαμαρείτιδα ὁ Χριστός βρίσκει εὐ-

99. Ὀρλάνδος, σ. 150.

100. Ὁ.π., σ. 143-145, πίν. 8 καί 32. Κόλλιαν, Πάτμος, εἰκ. 7. Κόλλιαν, Τοιχογραφίες, εἰκ. 17-19.

101. Ὀρλάνδος, σ. 146-147, πίν. 1, 9β καί 33.

102. Ὁ.π., σ. 147-149, πίν. 9α καί 34. Κόλλιαν, Πάτμος, εἰκ. 10. Κόλλιαν, Τοιχογραφίες, εἰκ. 16.

καιρία νά ἀποκαλύψει τίς πιό ὑψηλές ἀλήθειες, τήν ιδιότητά του ὡς Μεσσία, τόν τρόπο τῆς ἀληθινῆς λατρείας, τή δροσιστική δύναμη τῆς χάριτός του. Τέλος, στό Θαῦμα τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ ὁ Χριστός ἐμφανίζεται καί πάλι ὡς τό φῶς τοῦ κόσμου, ἐκεῖνος πού χαρίζει τό αἰσθητό, ἀλλά καί τό πνευματικό φῶς τῆς θεογνωσίας¹⁰³. Ἡ ἐξαιρετική σημασία τῶν περικοπῶν αὐτῶν, σέ συνδυασμό μέ τήν ἀνάγνωσή τους στή Λειτουργία τῶν τριῶν μέσων Κυριακῶν τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἐξηγεῖ γιατί αὐτές εἰκονογραφήθηκαν μαζί καί μάλιστα στό ἱερό τῶν παρεκκλησίου¹⁰⁴. Οἱ τρεῖς αὐτές περικοπές ἔχουν καί μιᾶ ἄλλη ἐσωτερική σχέση πού ἀνάγεται στό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ, ἀφοῦ ἡ Θεραπεία τοῦ Παραλυτικοῦ γίνεται στήν Κολυμβήθρα τῆς Βηθεσδᾶ, ἡ συνάντηση τοῦ Χριστοῦ μέ τή Σαμαρείτιδα κοντά στό Φρέαρ τοῦ Ἰακώβ στή Σαμάρεια, ὅπου ὁ Χριστός ζητεῖ νά πιεῖ νερό καί ὑπόσχεται στή Σαμαρείτιδα τό ὕδωρ τό ζῶν, ἐνῶ τό τρίτο Θαῦμα γίνεται μέ τό πτύσμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος προτρέπει τόν τυφλό νά νιφθεῖ στήν Κολυμβήθρα τοῦ Σιλωάμ¹⁰⁵. Θά ἰδοῦμε σέ λίγο ὅτι τό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ ἐπανερχεται στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, συγκεκριμένα στήν ἀλληγορική σύνθεση πού ἀπεικονίζει ἕναν ἱεράρχη ὡς «πηγή τῆς σοφίας». Ἴσως στό σημεῖο αὐτό χρειάζεται νά ἀναφερθεῖ ὅτι τό στοιχεῖο τοῦ νεροῦ ὡς μέσο θεραπείας ἀπό τόν ὄσιο Λεόντιο ἀναφέρεται συχνά καί στόν Βίο του, ὅπως θά φανεῖ πιό κάτω. Ἡ μισοκατεστραμμένη σκηνή ἀπέναντι ἀπό τήν Ἰαση τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ δέν ἔχει ταυτισθεῖ μέχρι τώρα¹⁰⁶, ἀλλά εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιά τήν Ἰαση τῶν δύο Τυφλῶν πού ἀφηγεῖται μόνον ὁ Ματθαῖος (9, 27-31) καί ἀποτελεῖ τήν περικοπή πού διαβάζεται στή Λειτουργία τήν ἑβδομη Κυριακή μετά τήν Πεντηκοστή. Ἀπό τή σκηνή σώζονται μόνον οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ καί ἐνός ἀποστόλου ἀπό τό στήθος καί κάτω, καθώς καί τό κάτω μέρος τοῦ σώματος δύο ἀνδρικῶν μορφῶν καθισμένων ἐμπρός σέ βραχῶδες τοπίο μέ ραβδιά πλάι τους¹⁰⁷. Ἀπό τίς δύο σκηνές στό σταυροθόλιο σώζεται τό κάτω τμήμα ἐκείνης στή βόρεια πλευρά πού παριστάνει τήν Ἰαση τῶν Δέκα Λεπρῶν τήν ὁποία ἀναφέρει μόνον ὁ Λουκάς (17, 11-19)¹⁰⁸. Ἡ περικοπή αὐτή διαβάζεται στή Λειτουργία τῆ δωδέκατη Κυριακή μετά τήν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ. Ἀπό τό Θαῦμα στό νότιο τμήμα τοῦ σταυροθολίου σώζονται οἱ μορφές τοῦ Χριστοῦ καί ἐνός ἀποστόλου ἀπό τό στήθος καί κάτω¹⁰⁹. Ἀπό τίς δύο σκηνές τοῦ κύκλου τῶν Θαυμάτων πού εἰκονίζονταν στή δυτική καμάρα τοῦ παρεκκλησίου διατηρεῖται ἐν μέρει μιᾶ ἀνδρική μορφή μέ γυμνά πόδια. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιά τήν Ἰαση τοῦ ξηράν ἔχοντος τήν χεῖρα, ἀπό τήν περικοπή τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ματθαίου (12, 9-13), ἡ ὁποία διαβάζεται στή Λειτουργία τῆς Δευτέρας τῆς πέμπτης

Εἰκ. 34. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Λεπτομέρεια.

ἑβδομάδας μετά τήν Πεντηκοστή. Τό Θαῦμα αὐτό τό πραγματοποιήσε ὁ Ἰησοῦς τό Σάββατο στή Συναγωγή καί γι' αὐτό κατηγορήθηκε ἀπό τοὺς Φαρισαίους. Ἡ τελευταία σκηνή ἀπό τόν κύκλο τῶν Θαυμάτων τοῦ Χριστοῦ, στό τύμπανο τῆς δυτικῆς καμάρας, εἰκονίζει τήν Ἰαση τῆς Συγκυπτούσης στή Συναγωγή (Εἰκ. 39), πού ἀναφέρεται στό Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκά (13, 10-17)¹¹⁰. Ἡ περικοπή αὐτή, πού ἐξιστορεῖ ἕνα ἀκόμη Θαῦμα τοῦ Χριστοῦ τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου, διαβάζεται στή Λειτουργία τῆ δέκατη Κυριακή μετά τήν Ὑψωση τοῦ Σταυροῦ. Ἡ σημασία πού ἔχει δοθεῖ στή σκηνή αὐτή στό παρεκκλήσιο ἀπαιτεῖ μιᾶ ἐξήγηση ἡ ὁποία πρέπει νά ἔχει σχέση μέ τήν ἐρμηνεία τοῦ Θαύματος σέ διάφορα κείμενα, ὅπως, γιά παράδειγμα, στήν Ὁμιλία γιά τή Θεραπεία τῆς Συγκυπτούσης ἀπό τόν Θεόληπτο, ἐπίσκοπο Φιλαδελφείας. Στήν Ὁμιλία θεωρεῖται ὅτι τό κύρτωμα τῆς γυναίκας ὀφειλόταν στό βάρος τῶν ἁμαρτιῶν της καί ἔτσι ἐπισημαίνεται ὁ λυτρωτικός ρόλος τοῦ Χριστοῦ πού μόνος αὐτός ἔχει τή δύναμη νά σώζει τοὺς ἁμαρτωλοὺς¹¹¹. Ἡ παρουσία ἐνός μεγάλου ἀριθμοῦ σκηνῶν μέ Θαύματα τοῦ Χριστοῦ, πού ἀποτελοῦν καί τόν μόνο εἰκονογραφικό κύ-

Είκ. 35. Εισόδια της Θεοτόκου. Λεπτομέρεια.

κλο στο παρεκκλήσιο, έχει εμφανή διδακτικό χαρακτήρα και ταιριάζει απόλυτα με τη μοναστική παράδοση. Μέσα από τις παραστάσεις αυτές οι μοναχοί διαπιστώνουν καθημερινά τον λυτρωτικό ρόλο του Χριστού, ιατρού ψυχών και σωμάτων, και παίρνουν δύναμη για μεγαλύτερους αγώνες στην κατάκτηση της αρετής.

Ο εικονογραφικός κύκλος των Θαυμάτων του Χριστού αποτελεί μία καινοτομία στα προγράμματα του 12ου αιώνα παίρνοντας συνήθως θέση σε δευτερεύουσες επιφάνειες των βυζαντινών ναών¹¹². Από την άποψη αυτή ο διάκοσμος της Πάτμου αντανακλά τις προτιμήσεις της εποχής. Τό ότι όμως ο μοναδικός κύκλος σκηνών που έχει περιληφθεί στο εικονογραφικό πρό-
103. Για τό νόημα αυτών των ευαγγελικών περικοπών βλ. 'Ι. Μ. Φουντούλης, Λογική λατρεία (έκδοση 'Αποστολικής Διακονίας της 'Εκκλησίας της 'Ελλάδος), 'Αθήνα 1984², σ. 104-106.
104. Για ένα ακόμη παράδειγμα απεικόνισης των τριών Θαυμάτων στο ιερό βλ. τις τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής του 'Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι Ρόδου, του 13ου αιώνα. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 61. 'Η ένταξη των τριών αυτών Θαυμάτων σε μία ομάδα με κριτήριο την επίδραση της Λειτουργίας παρατηρείται σε πολλά άλλα βυζαντινά μνημεία. Βλ. σχετικά Ρ. Α. Underwood,

Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles, στο Ρ. Α. Underwood (έκδ.), The Kariye Djami, 4, Princeton, N. J., 1975, κυρίως σ. 257-262.

105. Βλ. Φουντούλης, ό.π., σ. 106-107. Έμφαση στο νερό ως τό κοινό στοιχείο των τριών σκηνών στο παρεκκλήσιο δίνεται και από τον Κόλλια, Κόλλιας, Τοιχογραφίες, σ. 61. Παλαιά παράδοση συνδέει τά τρία Θαύματα με κριτήριο τον συμβολισμό του νερού σε συσχετισμό με τή Βάπτιση του Χριστού και της λυτρωτικής της σημασίας για τίς άμαρτίες των ανθρώπων. Πρβλ. Underwood, ό.π., σ. 258-260.

106. 'Ορλάνδος, πίν. 1.

107. 'Η ταύτιση γίνεται άνετα και με βάση τήν εικονογραφική όμοιότητα που έχουν οι δύο μορφές με τίς αντίστοιχες στή σκηνή του Θαύματος αυτού στα ψηφιδωτά του Monreale. Βλ. E. Kitzinger, I mosaici di Monreale, Palermo 1960, πίν. 71.

108. 'Ορλάνδος, σ. 150-151, πίν. 36β.

109. 'Ο.π., πίν. 36α.

110. 'Ο.π., σ. 153-154, πίν. 37. Κόλλιας, Πάτμος, είκ. 9.

111. Τά κείμενα του Θεολήπτου είναι ακόμη άδημοσίευτα. Στον κώδικα Ottobonianus gr. 405 της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, ή 'Ομιλία για τό Θαύμα της Συγκυπτούσης κατέχει τά φφ. 67ν έως 79r. Βλ. Thalia Gouma-Peterson, Christ as Ministrant and the Priest as Ministrant of Christ in a Palaeologan Program of 1303, DOP 32 (1978), σ. 213 ύποσημ. 42. Ευχαριστώ τον Δημήτρη Καλομοιράκη που μου ύπέδειξε τήν 'Ομιλία αυτή.

112. Πρβλ. Kitzinger, ό.π. (ύποσημ. 107), σ. 30-31.

γραμμα του παρεκκλησίου αναφέρεται σε Θαύματα του Χριστού που τονίζουν τον λυτρωτικό ρόλο του για το σώμα και το πνεύμα αποτελεί κλειδί για να κατανοήσουμε το περιεχόμενο του προγράμματος. Αυτός ο κύκλος δημιουργεί κατ' αρχήν εύλογες αμφιβολίες ως προς τη σκοπιμότητά του σε περίπτωση που το παρεκκλήσιο είχε αφιερωθεί στην Παναγία. Πώς είναι δυνατόν να απεικονίζονται τα Θαύματα και να απουσιάζει έστω το Δωδεκάορτο, όπου ο ρόλος της Παναγίας στην Ένσάρκωση γίνεται εμφανής σε όρισμένες τουλάχιστον σκηνές, ενώ ταυτόχρονα ή καταληκτικά σκηνή του κύκλου θα ήταν, με αρκετή πιθανότητα, ή Κοίμηση της Θεοτόκου; Από το άλλο μέρος, είναι επαρκής ή παρουσία μις μόνο σκηνής του θεομητορικού κύκλου, των Εισοδίων, για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το παρεκκλήσιο είχε αφιερωθεί εξ αρχής στην Παναγία;

Από τα σωζόμενα παραδείγματα ζωγραφικού διακόσμου παρεκκλησίων της βυζαντινής εποχής που θα ήταν δυνατόν να συμβάλουν στην απάντηση σε αυτό το ερώτημα το μόνο που μπορεί να αναφερθεί είναι κατά τη γνώμη μου το παρεκκλήσιο του Αγίου Εϋθυμίου της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη. Η Θάλεια Γκούμα-Peterson προσδιόρισε με πολύ ικανοποιητικό τρόπο τους λόγους για τους οποίους το παρεκκλήσιο αυτό αφιερώθηκε το 1302/3 σε ένα μεγάλο άσκητή της πρώτης εποχής και ακόμη συσχέτισε σωστά το περιεχόμενο του εικονογραφικού προγράμματος με τον τιμώμενο άγιο¹¹³. Ο ζωγραφικός διάκοσμος περιλαμβάνει τρεις κύκλους σκηνών, δηλαδή το Δωδεκάορτο, έναν κύκλο με Θαύματα του Χριστού και ένα βιογραφικό κύκλο του αγίου Εϋθυμίου. Η προβολή των Θαυμάτων του Χριστού στο παρεκκλήσιο του Αγίου Εϋθυμίου αποσκοπεί να δείξει την αντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσα στο θαυματουργό έργο του Χριστού και σε εκείνο του αγίου¹¹⁴, αφού ο Χριστός είναι το μεγάλο πρότυπο μίμησης για κάθε άσκητή της άρετης.

Κατά συνέπεια είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι η απεικόνιση Θαυμάτων του Χριστού και στο παρεκκλήσιο της Πάτμου σκοπό είχε να προβάλλει την αντιστοιχία ανάμεσα στη δράση του Χριστού και σε εκείνη του όσιου Λεοντίου στον τομέα της διδασκαλίας και των θαυματουργών ιάσεων, έφόσον ο Χριστός είναι το μεγάλο πρότυπο για κάθε άληθινό Χριστιανό. Μία τέτοια αντιστοιχία στηρίζεται και από το γεγονός ότι πολλά θαύματα που αποδίδουν τα άγιολογικά κείμενα στους άγιους συμπίπτουν με εκείνα τα όποια πραγματοποίησε ο Ίησους στην επίγεια ζωή του¹¹⁵. Όπως θα ίδουμε σε λίγο, η αντιστοιχία αυτή ενισχύεται και από τη μαρτυρία του Βίου του Λεοντίου, όπου γίνεται λεπτομερής αναφορά σε μία άσυνήθιστα μεγάλη ποι-

κιλία θαυμάτων του αγίου, πολλά από τα όποια μάλιστα πραγματοποιήθηκαν στην Παλαιστίνη. Στο παρεκκλήσιο της Πάτμου ο κύκλος των θαυμάτων αποτελεί έκπληκτικό παράλληλο στα άγιογραφικά πορτραίτα που έχουν επιλεγεί σε τούτο το πρόγραμμα. Η δράση του Χριστού και των αγίων, που παίρνουν σημαντική θέση στο εικονογραφικό πρόγραμμα, στάθηκε παράδειγμα για τη δράση του Λεοντίου. Τό ότι ένας άδελφός της μονής άξιώθηκε να γίνει τό σκευός θείας έκλογής και να κατακτήσει την άγιότητα, ώστε να πάρει θέση κοντά στον Χριστό και τους καταξιωμένους όμολογητές της πίστewος της πρώτης εποχής, προσφέρει ένα άμεσότερο πρότυπο προς μίμηση. Η έμφαση στους ιεράρχες των Ίεροσολύμων, πρωτοφανής για τα προγράμματα βυζαντινών ναών, όσο γνωρίζω, οδηγεί και αυτή με άκόμη μεγαλύτερη έμβέλεια στο πρόσωπο του όσιου Λεοντίου ως του αγίου στον όποιο είχε αφιερωθεί τό παρεκκλήσιο της Μονής της Πάτμου, τό όποιο πολύ άργότερα, για λόγους που θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε πιό κάτω, δέχτηκε νέο ζωγραφικό διάκοσμο και αφιερώθηκε τώρα πιά στην Παναγία.

Μέ βάση την αρχή της αντιστοιχίας μπορεί να έρμηνευθεί και η παρουσία της μοναδικής σκηνής από τον βίο της Παναγίας, των Εισοδίων (Εικ. 34 και 35)¹¹⁶, στον νότιο τοίχο του ίεροϋ του παρεκκλησίου, μιá σκηνή που άσφαλώς έχει στηρίξει ως ένα σημείο την άποψη ότι τό παρεκκλήσιο είχε αφιερωθεί αρχικά στην Παναγία. Είναι κοινός τόπος ότι η είσοδος της Θεομήτορος στα άγια των αγίων του ναού του Σολομώντος στα Ίεροσόλυμα έχει πολυσήμαντο περιεχόμενο, που θα εξηγοϋσε την απεικόνισή της μόνης αυτής από όλες τις άλλες σκηνές του βίου της Παναγίας στο παρεκκλήσιο, αλλά και την παρουσία της στο ίερό¹¹⁷. Μπορεί επίσης να υποστηριχθεί ότι η έορτή αυτή έχει και μιá εκκλησιολογική θεολογική διάσταση, αφού η Θεοτόκος είναι και τύπος της Έκκλησίας, όλων των ανθρώπων, που με τη Σάρκωση του Θείου Λόγου σε αυτήν και από αυτήν, έγιναν ναοί του Θεού του ζώντος¹¹⁸. Μία τέτοια διάσταση θα συμπλήρωνε τη θεολογική σημασία της παρουσίας της μνημειακής ένθρονης βρεφοκρατούσας Παναγίας ανάμεσα στους άρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ στον άνατολικό τοίχο του Βήματος. Είναι δυνατόν ώστόσο να ενυπάρχει και άλλη μιá έρμηνεία για την παρουσία της σκηνής στο παρεκκλήσιο, ότι δηλαδή είχε επιλεγεί ως μιá από τις ελάχιστες σκηνές (έξω από τον κύκλο των Θαυμάτων) στο πρόγραμμα του παρεκκλησίου, επειδή αποτελεί ένα έκπληκτικό παράλληλο για τη θαυμαστή δράση του τιμώμενου αγίου. Αυτή παίρνει σάρκα και όστά από τη στιγμή που ο Λεόντιος εγκαταλείπει τα έγκόσμια και αφιερώνεται στον Θεό, δηλαδή από τη

στιγμή που επιλέγει τον δρόμο της ιεροσύνης. Για την επιλογή αυτή, ή οποία βεβαίως έχει καιρία άμεσότητα και επικαιρότητα για τους μοναχούς που εκκλησιάζονταν στον χώρο αυτό, ή αφιέρωση της Παναγίας στον ναό αποτελεί ένα σημαντικό πρότυπο. Όπως εξάλλου μάς πληροφορεί ο Βίος του Λεοντίου, ο όσιος είχε κατά κάποιον τρόπο επιλέξει μία μονή αφιερωμένη στην Παναγία για να καρεί μοναχός¹¹⁹, ενώ σε άλλα σημεία του κειμένου αναφέρεται ή ιδιαίτερη λατρεία που έτρεφε ο άγιος στό πρόσωπο της Παναγίας¹²⁰, όπως άλλωστε και όλοι οί μοναχοί.

Η μνημειακή παράσταση της Φιλοξενίας του 'Αβραάμ (Είκ. 10)¹²¹ στό τύμπανο της ανατολικής καμάρας, επάνω ακριβώς από την ένθρονη βρεφοκρατούσα Παναγία και τους άρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, δέν φαίνεται να προσφέρει σε πρώτη όψη λαβή για ειδικότερο σχολιασμό, έπειδή πρόκειται για ένα θέμα εύχαριστιακό μέ αρκετά παράλληλα παραδείγματα στην ίδια ακριβώς θέση, έστω και σε μεταγενέστερη εποχή¹²². Όστόσο, και σε αυτή την περίπτωση μπορεί να αναζητηθεί ένας πιο εξειδικευμένος λόγος για την παρουσία της σκηνής στό παρεκκλήσιο, πάντοτε σε σχέση μέ τον όσιο Λεόντιο, τον τιμώμενο άγιο του παρεκκλησίου, όπως υποστηρίζουμε. Η σκηνή αυτή από την Παλαιά Διαθήκη (Γένεσις, 18, 1-15) από ένωρίς, όπως είναι γνωστό, έγινε τό σύμβολο της 'Αγίας Τριάδος¹²³. Στίς παραστάσεις του θέματος αυτού ο συμβολισμός φανερώνεται από την επιγραφή που τό συνοδεύει, σύμφωνα μέ παραδείγματα τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα και έξης¹²⁴. Όπως προκύπτει από τίς πηγές, ο Λεόντιος, ως πατριάρχης 'Ιεροσολύμων που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, πήρε μέρος στίς θεολογικές συζητήσεις σχετικά μέ μία πτυχή του δόγματος της 'Αγίας Τριάδος, που έκφράσθηκε μέ τή ρήση 'Ο Πατήρ μου μείζων μου έστιν από τό Εύαγγέλιο του 'Ιωάννη (14, 28). Οί έριδες γύρω από αυτό τό θέμα είχαν

Είκ. 36. Συνομιλία του Χριστού μέ τή Σαμαρείτιδα. Λεπτομέρεια.

113. Thalia Gouma-Peterson, *The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicos II*, ArtB 58 (1976), σ. 168-183. 'Η ίδια, *Christ as Ministrant*, ό.π. (ύποσημ. 111), σ. 199-216.

114. Βλ. Gouma-Peterson, *Christ as Ministrant*, ό.π., σ. 201-202.

115. Βλ., π.χ., Evelyne Patlagean, *Ancient Byzantine Hagiography and Social History*, στό *Saints and their Cults. Studies in Religious Sociology, Folklore and History* (έκδ. St. Wilson), Cambridge University Press 1983 (άνατ. 1987), σ. 107-108.

116. 'Ορλάνδος, σ. 139-143, πίν. 6-7. Κόλλιας, Πάτμος, είκ. 12-13.

117. Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, σ. 61.

118. Βλ. Φουντούλης, ό.π. (ύποσημ. 103), σ. 305.

119. Βίος Λεοντίου, σ. 383.

120. 'Ο.π., σ. 384 και 397.

121. 'Ορλάνδος, σ. 132-136, πίν. 3, 4β και 27-28. Κόλλιας, Πάτμος, είκ. 8. Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, είκ. 13-15.

122. Π.χ., στίς τοιχογραφίες της Περιβλέπτου στόν Μυστρά, του 'Αγίου Νικολάου στην 'Αγόριανη Λακωνίας και του 'Αγίου 'Αθανασίου στό Λεοντάρι, και άφθονα παραδείγματα σε εκκλησίες της Κρήτης.

123. Βλ. πρόχειρα Ντούλα Χαραλάμπους-Μουρίκη, 'Η παράσταση της Φιλοξενίας του 'Αβραάμ σε μία εικόνα του Βυζαντινού Μουσείου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. Γ' (1962-1963), σ. 104-106.

124. 'Ο.π., σ. 105, ύποσημ. 1.

Είκ. 37. Ίαση τοῦ παραλυτικοῦ στή Βηθεσδά.

φουντώσει κατά τή βασιλεία τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ¹²⁵ ἀλλά ἤλθαν πάλι στό προσκήνιο ἐπί Ἀνδρονίκου τοῦ Α΄¹²⁶. Στήν τελευταία φάση πρέπει νά πῆρε μέρος καί ὁ Λεόντιος, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπό τόν κώδικα ἀριθ. 187 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει, μαζί μέ τόν Βίο, καί ἕνα δικό του κείμενο μέ τίτλο «Κεφάλαια περί τῆς Ἁγίας Τριάδος», τό ὁποῖο σχολιάζει σχεδόν ἀποκλειστικά τήν παραπάνω ρήση τοῦ Ἰωάννη¹²⁷.

Μέ τήν ἀφιέρωση τοῦ παρεκκλησίου στόν ὄσιο Λεόντιο μπορεῖ νά βρεῖ τή σωστή ἐξήγηση ἢ πιό αἰνιγματική ἀπό τίς τοιχογραφίες στόν χώρο αὐτό, συγκεκριμένα ἡ ἀλληγορική σκηνή πού δείχνει ἕναν ἱεράρχη ὡς «πηγή τῆς σοφίας» (Είκ. 39-41)¹²⁸. Ἀπό τή σύνθεση πού κάλυπτε τή μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου, κάτω ἀκριβῶς ἀπό τήν Ίαση τῆς Συγκυπτοῦσης, ἔχει καταστραφεῖ ἡ μορφή τοῦ ἱεράρχη μέ ἐξαίρεση τό δεξιό χέρι, τμήμα τῆς ἐνδυμασίας καί τά πόδια, κάτω χαμηλά. Τά σωζόμενα τμήματα καί μεταγενέστερες παραστάσεις αὐτοῦ τοῦ θέματος βοηθοῦν στήν ἀποκατάσταση τῆς εἰκονογραφίας τῆς σκηνῆς. Ὁ ἱεράρχης ἦταν καθισμένος μπροστά σέ γραφεῖο μέ ἀνα-

λόγιο, ἐπάνω στό ὁποῖο ὑπάρχει ἕνα βιβλίο. Τό χέρι τοῦ ἱεράρχη ἐπάνω στό ἀναλόγιο μαρτυρεῖ ὅτι αὐτός διάβαζε τό βιβλίο. Ἀπό τήν κορυφή τοῦ ἀναλογίου ἐκπορεύονται τρεῖς κρουνοί νεροῦ πού σχηματίζουν ρυάκια τά ὁποῖα κυλοῦν πρὸς ὄλες τίς κατευθύνσεις. Κοντά στό νερό βρίσκονται πρόσωπα μέ διαφορετικές ἐνδυμασίες καί καλύμματα τοῦ κεφαλιοῦ, πού ἄλλοτε σκύβουν νά πιοῦν ἀπευθείας ἀπό τό νερό καί ἄλλοτε εἶναι καθισμένα ἢ ὄρθια καί πίνουν ἀπό ἀγγεῖα ἢ προσφέρουν νερό σέ ἄλλους. Πρόκειται κυρίως γιά μοναχοὺς καί κληρικούς, ἀλλά καί λαϊκοὺς, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐνδυμασία τους¹²⁹. Ἕνας ἡλικιωμένος μοναχός (Είκ. 41) διαφοροποιεῖται κάπως ἀπό τά ὑπόλοιπα πρόσωπα ἐπειδή παριστάνεται κοντά στά πόδια τοῦ ἱεράρχη. Ἡ θέση αὐτή καί ἡ στάση προσκύνησης, καθώς σκύβει γιά νά πιεῖ ἀπό τό νερό, ἴσως ὑποδηλώνουν ὅτι πρόκειται γιά ἕνα συγκεκριμένο πρόσωπο πού ὑπῆρχε πρόθεση νά διαφοροποιηθεῖ ἀπό τίς ὑπόλοιπες μορφές πού πίνουν νερό.

Ἱεράρχης ὡς «πηγῆς τῆς σοφίας» σέ ἀλληγορικές συνθέσεις, ὅπως αὐτή τῆς Πάτμου, ἀποτελοῦν σπάνιο θέμα πού παρατηρεῖται —μέ ἐξαίρεση μιά μικρογραφία

χειρογράφου του 12ου αιώνα— σέ τοιχογραφίες αλλά και σέ φορητές εικόνες από τό δεύτερο μισό του 14ου αιώνα καί ἐξῆς¹³⁰. Συνήθως οἱ ἱεράρχες εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Μέγας Βασίλειος καί ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ἐπί τὸν Ὀρλάνδο ἡ τοιχογραφία θεωρήθηκε ὅτι παριστάνει τό ἀλληγορικό θέμα τοῦ Χρυσοστόμου ὡς «πηγῆς τῆς σοφίας» καί τὴν ἐρμηνεία αὐτῆ υἰοθέτησαν καί οἱ ἐπόμενοι ἐρευνητές. Σύμφωνα μέ τὴ νέα θεώρηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος πού ἐπιχειρεῖται στήν παρούσα μελέτη, ὁ ἱεράρχης δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Λεόντιο. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ σύγχρονες γραπτές πηγές, ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἀλληγορίας τοῦ νεροῦ, πού κυλάει πλούσια γιὰ νά δηλωθεῖ ἡ ρητορική ἱκανότητα καί σοφία ἐνός προσώπου, ἔχει γενικότερη ἐφαρμογή¹³¹, σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς πού ἐκφράζεται συχνά μέσα ἀπὸ μεταφορικά σχήματα¹³². Ἀναφορές στή ρητορική δεινότητα τοῦ Λεοντίου περιέχονται στὸν Βίο του: *Ἡ δὲ γλῶττα αὐτῷ τετόρευτο ὑπὲρ ρητορας*¹³³. Σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ Βίου γίνεται μνεῖα ἐνός ταξιδιοῦ πού πραγματοποιεῖ ὁ Λεόντιος στήν Κρήτη ὡς οἰκονόμος τῆς μονῆς καί ἐκεῖ συναντᾷ ἕναν σαλό, τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Σκανθη, πού πέφτει στὰ πόδια του καί τὸν προσκυνεῖ λέγοντας: *καλῶς ἦλθες, ὁ Χρυσόστομός μου*¹³⁴. Πρέπει ἀκόμη νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ παλαιότερη σωζόμενη φορητὴ εἰκόνα μέ τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου (Εἰκ. 53), γιὰ τὴν ὁποία θά γίνει λόγος πῶς κάτω, παρουσιάζει τὸν ἅγιο μέ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Ὅτι ὁ ἱεράρχης ὡς «πηγὴ τῆς σοφίας» ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος καί ὄχι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἢ κάποιος ἄλλος ἱεράρχης τῆς πρώτης ἐποχῆς εἶναι δυνατόν νά ἐνισχυθεῖ καί ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Θαύματος τῆς Συγκυπτουσίας ἀκριβῶς ἀπὸ πάνω. Οἱ δύο σκηνές μποροῦν νά συνδεθοῦν πάλι μέ τό σχῆμα τῆς ἀντιστοιχίας, πού, ὅπως ὑποστηρίχθηκε προηγουμένως, ἀποτελεῖ τό κλειδί γιὰ νά ἐξηγηθεῖ ἡ ἐπιλογή τῶν ἀγιογραφικῶν πορτραίτων καί τῶν σκηνῶν στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου. Στήν Ἰαση τῆς Συγκυπτουσίας μεγάλη σημασία ἔχει ὄχι μόνον τό Θαῦμα ἀλλά καί τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ στὸν ἀρχισυνάγωγο καί στήν ὑπόλοιπη ὁμάδα τῶν ἐπικριτῶν του. Στό παρεκκλήσιο οἱ δύο συνθέσεις ἔχουν διαταχθεῖ ἔτσι ὥστε ὁ ἱεράρχης νά βρίσκεται κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Χριστό. Ἐάν ἰσχύει ἡ προτεινόμενη ἐρμηνεία τῆς σκηνῆς, τότε θά θέλαμε νά ἀναγνωρίσουμε καί ἕνα δεύτερο πρόσωπο, τὸν χορηγό των τοιχογραφιῶν, στή μορφή τοῦ ἡλικιωμένου μοναχοῦ πού σκύβει νά πιεῖ νερό στό πρῶτο ἐπίπεδο, ἀριστερά, κάτω ἀπὸ τὸν ἱεράρχη (Εἰκ. 41). Ὁ μοναχός αὐτός ἴσως εἶναι ὁ Ἀρσένιος, πνευματικό τέκνο καί διάδοχος τοῦ Λεοντίου στήν ἡγουμανία τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου.

Εἰκ. 38. Ἰαση τοῦ ἐκ γενετῆς Τυφλοῦ. Λεπτομέρεια.

125. Nicetas Choniates, σ. 212-219. Ἰωάννης Κίνναμος, Ἱστορία (ἐκδ. Α. Meineke), Βόννη 1836, σ. 251-257. Βλ. μεταξὺ ἄλλων Στ. Ν. Σάκκος, Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν. Ἐπίδες καί σύνοδοι κατὰ τὸν 13ῶ αἰώνα (Σπουδαστήριον Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας, VIII), Θεσσαλονίκη 1968.

126. Nicetas Choniates, σ. 331.

127. Βίος Λεοντίου, σ. 434-439.

128. Ὀρλάνδος, σ. 154-157, πίν. 38.

129. Οἱ περισσότερες μορφές ἔχουν ἄσπρα καλύμματα τοῦ κεφαλοῦ καί ἀρκετές φορές φοροῦν μαῦρο ἢ κόκκινο σκούφο.

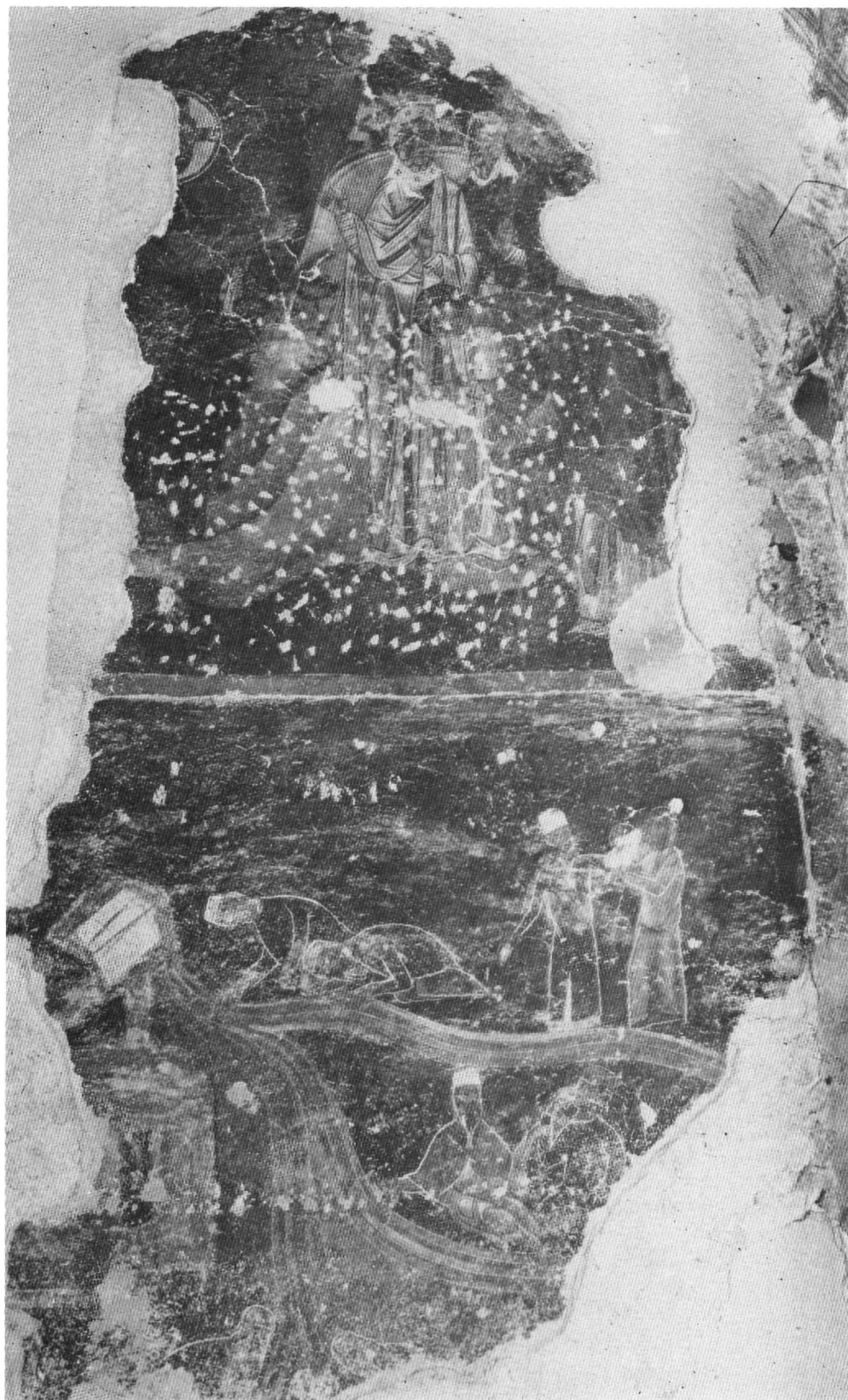
130. Γιὰ τό εἰκονογραφικό θέμα καί σχετικά παραδείγματα στή βυζαντινὴ ζωγραφικὴ βλ. κυρίως Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «Πηγὴ τῆς σοφίας», ΑΕ 1942-1944, σ. 1-36.

131. Βλ., π.χ., τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης (ἐκδοση Τ. Λ. F. Tafel, Eustathii, Metropolitae Thessalonicensis, Opuscula), Frankfurt a.M. 1832, σ. 95 (XIII. De simulatione): *Ὡς οἱ γε σοφοὶ μοναχοί, καὶ γραμμάτων ἄνθρωποι, καὶ ἀρετῆς ἄνδρες, καὶ μύσται χρηστῆς παιδεύσεως, τὴν τε φωνὴν τοροῦσι, τρανότερον λαλοῦντες, καὶ τό φθέγμα καλλύνουσι, ἐννοίας ἐμμούσους ποταμῶν δίκην ἐξερευγόμενοι, ὦν τὰ ὄρηματα εὐφραίνουσι πόλεις Θεοῦ.*

132. Α. Ρ. Kazhdan καὶ Ann Wharton Epstein, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σ. 138-141.

133. Βίος Λεοντίου, σ. 392.

134. Ὁ.π., σ. 396.

Ἡ διερεύνηση τῆς θεματολογίας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νότιου παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου δείχνει πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία ὅτι μέ αὐτό συνδέεται ὁ ὄσιος Λεόντιος, καθηγούμενος τῆς μονῆς καί μετέπειτα πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Μέ τοῦτο ὡς προϋπόθεση, οἱ ἐναλλακτικές λύσεις, ἐπαναλαμβάνουμε, εἶναι δύο. Σύμφωνα μέ τή μία ὁ Λεόντιος ὑπῆρξε ὁ χορηγός τῶν τοιχογραφιῶν στό διάστημα πού αὐτός εἶχε γίνει πατριάρχης Ἱεροσολύμων, χωρίς ὅμως νά ἐγκαταλείψει τήν ἡγουμενία τῆς μονῆς. Τό διάστημα αὐτό θεωρήθηκε ὅτι συμπίπτει μέ τήν περίοδο ἀπό τό 1176 ἕως τό 1180¹³⁵. Σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἐναλλακτική λύση, ὁ Λεόντιος ὑπῆρξε ὁ τιμώμενος ἅγιος τοῦ παρεκκλησίου τό ὁποῖο κατασκευάστηκε καί δέχτηκε ζωγραφικό διάκοσμο μέ πρωτοβουλία κάποιου ἄλλου προσώπου. Μέ βάση ποικίλα ἐπιχειρήματα, τό πρόσωπο αὐτό δέν πρέπει νά ἦταν ἄλλο ἀπὸ τόν διάδοχο τοῦ Λεοντίου στήν ἡγουμενία τῆς Πάτμου, τόν Ἀρσένιο, πού ὑπῆρξε πνευματικό τέκνο τοῦ Λεοντίου. Ὅχι μόνον ἡ μαρτυρία τῆς ζωγραφικῆς τοῦ παρεκκλησίου ἀλλά καί ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου, καθὼς καί ἄλλα στοιχεῖα καθιστοῦν τή δεύτερη ἐναλλακτική λύση τή μόνη ἀποδεκτή στήν περίπτωση αὐτή. Ἔτσι ἡ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν μετατίθεται στό διάστημα μετά τόν θάνατο τοῦ Λεοντίου (1185) καί πρὶν ἀπό τή λήξη τῆς ἡγουμενίας τοῦ Ἀρσενίου (1206 περίπου). Ταυτόχρονα, ἀνοίγεται καί ἕνα νέο πεδίο ἔρευνας σχετικά μέ τήν ἱστορία τῆς μονῆς. Γι' αὐτό τό πεδίο ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἀποτελεῖ πολυτιμώτατη μαρτυρία πού πρέπει ἐπιτέλους νά ἀξιοποιηθεῖ¹³⁶.

Γ'. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ὡς πηγή γιά τήν ἀρχική ἀφιέρωση καί τόν κτήτορα τοῦ παρεκκλησίου

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἔχει σωθεῖ σέ δύο σχεδόν σύγχρονα χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς, πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα. Τό ἕνα, ἐκεῖνο πού ἀποτελέσει τή βάση γιά τήν ἔκδοση

135. Βλ. ὑποσημ. 6.

136. Γιά πληροφορίες τοῦ Βίου σχετικά μέ τήν ἱστορία τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου βλ. κυρίως Βρανούση, Πρόσταξις Μανουήλ Α', ὁ.π. (ὑποσημ. 5). Γιά ἱστορικές μαρτυρίες τοῦ Βίου σχετικά μέ τήν Κρήτη τοῦ 12ου αἰῶνα βλ. Βρανούση; Ἱστορικές μαρτυρίες, ὁ.π. (ὑποσημ. 5). Ἡ σημασία τοῦ Βίου ὡς πηγῆς πληροφοριῶν γιά τά δυναστικά τοῦ Βυζαντίου στό τέλος τοῦ 12ου αἰῶνα ἔχει τονισθεῖ ἀπό τόν W. Hecht, Der Bios des Patriarchen Leontios von Jerusalem als Quelle zur Geschichte Andronikos' I. Komnenos, BZ 61 (1968), σ.

Εἰκ. 39. Ἰαση τῆς Συγκυπτούσης. Ὁ ἅγιος Λεόντιος(;) ὡς «πηγή τῆς σοφίας».

Εἰκ. 40. Ὁ ἅγιος Λεόντιος ὡς «πηγή τῆς σοφίας». Λεπτομέρεια.

Εἰκ. 41. Ὁ ἅγιος Λεόντιος ὡς «πηγή τῆς σοφίας». Λεπτομέρεια (ὁ ηγούμενος Ἀρσένιος;).

του Βίου¹³⁷, είναι ο κώδικας 187 από περγαμηνή. Το χειρόγραφο αυτό, που διασώζει ολόκληρο το κείμενο του Βίου, περιέχει και το όνομα του βιογράφου, του Θεοδοσίου Γουδέλη από την Κωνσταντινούπολη¹³⁸. Όσο για το δεύτερο χειρόγραφο, που δεν έχει δημοσιευθεί, είναι ειλητάριο από χαρτί με χαμένη την αρχή του Βίου¹³⁹. Όπως έχει τονισθεί από την Έρα Βρανούση, ο Βίος είναι ένα αξιόπιστο κείμενο που συντάχθηκε από ένα μορφωμένο μοναχό, πιθανότατα μέλος της γνωστής κωνσταντινουπολίτικης οικογένειας των Γουδέλη, ο οποίος ήταν μοναχός στην Πάτμο επί ηγουμανίας Λεοντίου και Ἀρσενίου¹⁴⁰. Ο Βίος πρέπει να έχει γραφεί λίγο μετά το 1203¹⁴¹ και είναι πολύτιμη πηγή για την ιστορία της μονής. Το κείμενο αυτό εξιστορεί με πολλές λεπτομέρειες τη ζωή του Λεοντίου, από την πρώτη φάση της άσκητικής του θητείας έως τον θάνατό του. Όπως αναφέρει αρκετές φορές ο βιογράφος, τα στοιχεία που παραθέτει προέρχονται κατά το μέγιστο μέρος από τον Ἀντώνιο, τον μετέπειτα ηγούμενο Ἀρσένιο, πνευματικό τέκνο του Λεοντίου, που έζησε πολύ κοντά του στη μονή, ταξίδεψε πολλές φορές μαζί με τον όσιο ή με σκοπό να τον συναντήσει, όταν αυτός ζούσε στην Κωνσταντινούπολη τα τελευταία πέντε χρόνια της ζωής του. Ο Βίος του Λεοντίου αποτελεί στην πραγματικότητα και ένα «αυτοβιογραφικό» έργο στον βαθμό που οι συχνές αναφορές στη σχέση ανάμεσα στον Ἀρσένιο και τον πνευματικό του πατέρα, τον Λεόντιο, υπαγορευμένες από τον ίδιο τον Ἀρσένιο, έχουν σπάνια αμεσότητα και φωτίζουν ιδιαίτερα αυτή την τόσο σημαντική πτυχή του πνευματικού βίου των Βυζαντινών. Ο Βίος του Λεοντίου προσφέρει σοβαρά επιχειρήματα που στηρίζουν την άποψη ότι το νότιο παρεκκλήσιο του καθολικού αφιερώθηκε στον όσιο Λεόντιο από τον κατηγοούμενο Ἀρσένιο με σκοπό να τιμηθεί με αυτό τον τρόπο ή μνήμη του πνευματικού του πατέρα. Για τον ίδιο λόγο εκείνος είναι χωρίς αμφιβολία που συντόνισε τη συγγραφή του Βίου του όσιου από τον Θεοδόσιο Γουδέλη¹⁴².

Τά κύρια βιογραφικά στοιχεία που σκιαγραφούν την προσωπικότητα του Λεοντίου, όπως περιγράφονται στον Βίο του, είναι τά εξής: Ο όσιος γεννήθηκε στη Στρούμιτσα της Μακεδονίας (την αρχαία Τιβεριούπολη) από γονείς όχι άσημους. Χάνει τον πατέρα του σε νεαρή ηλικία και αμέσως μετά εγκαταλείπει τη γενετήριά του και καταφεύγει σε μία κωμόπολη στο σπίτι κάποιου ιερέα που ήταν πατρικός φίλος¹⁴³. Ο Λεόντιος έχει ήδη αποφασίσει να πάει στην Κωνσταντινούπολη. Σε αυτή τη φάση έχει διαμορφώσει την αντίληψη ότι, για να κερδίσει την αρετή, χρειάζεται να ταλαιπωρήσει το σώμα του σε υπέρμετρο βαθμό. Σημειώνονται αρκετά περίεργα στοιχεία στη συμπε-

ριφορά του, όπως, για παράδειγμα, όταν την πρώτη νύχτα που φιλοξενείται στο σπίτι του ιερέα, αφαιρεί από το εικονοστάσιο ένα μικρό εικόνισμα του Χριστού Ἐμμανουήλ και τρέχει στα γειτονικά βουνά. Εκεί, όχι μόνον προσεύχεται ζητώντας βοήθεια για τη σωτηρία της ψυχής του, αλλά και κυλιέται γυμνός μέσα στα άγκάθια μένοντας χωρίς τροφή για τρεις ημέρες¹⁴⁴. Έπειτα κατεβαίνει από τα όρη και επιστρέφει πάλι στην οίκια του ιερέα. Παίρνει τον δρόμο για τη Βασιλεύουσα και σε ένα προάστιο, σε μία μονή αφιερωμένη στη Θεοτόκο με το όνομα Πτελήδιον, περιβάλλεται το μοναχικό σχήμα¹⁴⁵.

Στην Κωνσταντινούπολη ο Λεόντιος διαβιώνει, όπως οί κατά Χριστόν σαλοι¹⁴⁶. Ἀνάμεσα στις προσφιλείς του ένασχολήσεις είναι να τοποθετεί κάρβουνα στα χέρια του χωρίς να αισθάνεται τον παραμικρό πόνο. Μέ τον φόβο μήπως αυτό που διαπιστώνει είναι τέχνασμα του διαβόλου, τοποθετεί κάρβουνα και στον μανδύα του για να βρεθεί πάλι μπροστά στο ίδιο αποτέλεσμα. Ἡ ένδυμασία του παραμένει ανέπαφη από τη φωτιά, πράγμα που επαναλαμβάνεται και σε άλλη περίπτωση¹⁴⁷.

Όταν ο επίσκοπος Τιβεριάδος φθάνει στην Κωνσταντινούπολη, ο Λεόντιος αποκτά τον πνευματικό του πατέρα και προσκολλάται σε αυτόν με όλη τη δύναμη της ψυχής του¹⁴⁸. Προκειμένου να μὴ ἀθετήση την ἐντολή του γέροντά του, ο οποίος ἔμενε στην ἀσιατική ἀκτή του Βοσπόρου, ο Λεόντιος, που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη για διακόνημα, ρίχνεται μία νύχτα στη θάλασσα και φθάνει σῶος στο κατάλυμα του ιεράρχη¹⁴⁹.

Ο Λεόντιος ἀκολουθεῖ τὸν ἐπίσκοπο Τιβεριάδος ὅταν ἐκεῖνος παίρνει τὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Παλαιστίνη. Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ δύσπνοια τῶν ἀνέμων ἀποβιβάζονται στὴν Πάτμο καὶ ἐπισκέπτονται τὴ Μονὴ τοῦ Θεολόγου ὅπου μένουν γιὰ λίγες ἡμέρες¹⁵⁰. Ἐπειτα παίρνουν τὸ πλοῖο γιὰ τὴν Κύπρο ὅπου καὶ παραμένουν γιὰ ἕνα διάστημα. Μὲ τὴ σκέψη ὅτι ὁ Λεόντιος εἶναι πολὺ νέος, ὁ ἅγιος Τιβεριάδος ἀποφασίζει νὰ μὴν τὸν πάρει μαζί του στὴν Παλαιστίνη, ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ τὸν ἀφήσει στὴν Κύπρο, ὅπου οἱ πειρασμοὶ ἦσαν πολλοί. Ἀντίθετα, τὸν προτρέπει νὰ ἐπιστρέψει στὴ Μονὴ τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο, ὅπως καὶ γίνεται¹⁵¹.

Στὴ Μονὴ τῆς Πάτμου τὸν Λεόντιο καθοδηγεῖ στὴν ἀρχὴ καὶ ἔχει ὑπὸ τὴν προστασία του ὁ ἡγούμενος Θεόκτιστος καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι εἶναι πάρα πολὺ νέος (μήπω εὐφυνέστιν ἰουλιζῶν κροτάφοις)¹⁵². Ἡ τάση γιὰ ἀκραῖες μορφές ἄσκησης χαρακτηρίζει τὸν Λεόντιο, τουλάχιστον τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴ μονή. Βρέχει τὴ στρωμνὴ του μὲ δάκρυα τὴ νύχτα, μαστιγώνεται ἢ πηγαίνει κρυφὰ στοῦ κοιμητήριου τῶν

Εικ. 42. Μακάριος Ἱεροσολύμων. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 11.

ἀδελφῶν καί, ἀφοῦ γυμνωθεῖ, εἰσέρχεται σέ μιά ἀπό τίς σορούς πού φύλασσαν τά λείψανα καί ἐκεῖ γίνεται ἐκούσιος νεκρός, ὥστε νά τόν ἀκολουθεῖ πάντοτε ἡ μνήμη τοῦ θανάτου¹⁵³. Ὁ βιογράφος τοῦ Λεοντίου

40-43. Ἡ σημασία τοῦ Βίου ὡς ἱστορικής πηγῆς γιά τή Λατινοκρατία στήν Ἀνατολική Μεσόγειο στό τέλος τοῦ 12ου καί στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα ἔχει σχολιασθεῖ ἀπό τόν Rose, *The VITA of Saint Leontios*. Τέλος, ἡ συμβολή τοῦ Βίου γιά τήν πνευματική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου στόν 12ο αἰῶνα ὑπογραμμίσθηκε ἀπό τόν Magdalino, *Holy Man*, σ. 58, 60 ὑπόσημ. 49, 64 ὑπόσημ. 71, 65. Ὁ Βίος ἐκδόθηκε μέ βάση τόν χειρόγραφο κώδικα Πάτμου 187 στόν τόμο, *Λόγοι Πανηγυρικοί... Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου* (βλ. Βραχυγραφίες). Νεοελληνική παράφραση τοῦ Βίου στό Νέον Ἐκλόγιον, α' ἔκδοση, Ἰωάννινα 1803, καί β' ἔκδοση, 1863.

137. Γιά τόν κώδικα βλ. Ἰ. Σακκελίωv, *Πατμιακή Βιβλιοθήκη*. ἦτοι Ἐναγραφή τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς κατά τήν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καί βασιλικῆς μονῆς τοῦ ἁγίου.... Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν...., Ἀθήναι 1890, σ. 108, ἀριθ. ρπζ'. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 77-78. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *72.

Εἰκ. 43. Τράπεζα τῆς Μονῆς Πάτμου (παλαιότερο στρώμα). Ἅγιος Χαρίτων. Λεπτομέρεια.

138. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 78.

139. Ἀ. Κομίνης, Ὁ νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Σύμμικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 1 (Ἀθήναι 1966), σ. 19, ὑπόσημ. 1. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *72.

140. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 78.

141. Ὁ.π.

142. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τά δύο κείμενα εἶναι ἔργο τοῦ Θεοδοσίου διατυπώθηκε ἀρχικά ἀπό τόν Ἰωάννη Σακκελίωvα στόν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου ἀπό τόν Κύριλλο Βοΐνη (βλ. ὑπόσημ. 37) καί ἐπιβεβαιώθηκε ἀπό τήν ἔρευνα τῆς Βρανούση, Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 77.

143. Βίος Λεοντίου, σ. 381-382.

144. Ὁ.π., σ. 382-383.

145. Ὁ.π., σ. 383.

146. Ὁ.π., σ. 383-384.

147. Ὁ.π., σ. 384-385.

148. Ὁ.π., σ. 385.

149. Ὁ.π., σ. 386-388.

150. Ὁ.π., σ. 388.

151. Ὁ.π., σ. 389.

152. Ὁ.π., σ. 389-390.

153. Ὁ.π., σ. 390.

ἐξαίρει τή φιλομάθειά του, ἀφοῦ ὄχι μόνον μπορεῖ νά ἀποστηθίζει ὀλόκληρα βιβλία μέ βίους πατέρων ἢ μαρτύρων, ἀλλά καί ἐκεῖνα πού ρυθμίζουν τά ἦθη καί ὅσα ἀναφέρονται σέ δογματικές ἀλήθειες, ὅπως εἶναι ἡ Δογματική Πανοπλία¹⁵⁴. Ὁ Θεόκτιστος διακρίνει τή μεγαλοσύνη τοῦ νέου καί κρίνει ὅτι πρέπει νά γίνει πρεσβύτερος, λειτούργημα γιά τό ὁποῖο ὁ Λεόντιος θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀνέτοιμο. Ἀργότερα τό δέχεται¹⁵⁵. Γιά νά μήν περιπέσει στό ἀμάρτημα τῆς ἀνυπακοῆς, χωρίς νά τό ἐπιθυμεῖ, δέχεται ἐν συνεχείᾳ νά γίνει οἰκονόμος τῆς μονῆς¹⁵⁶. Συνεχίζει τήν πορεία τῆς ἄσκησης καί ἀφιερώνει τίς νύχτες στήν προσευχή καί τή μελέτη θείων λογίων. Οἱ καρποὶ τῶν ἔργων ἀποδίδουν γρήγορα καί ὁ Λεόντιος εἰσέρχεται στόν δρόμο τῆς ἀγιοσύνης, ἀφοῦ πραγματοποιεῖ ποικίλα θαύματα καί γίνεται δέκτης θείων ὁραμάτων. Γιά παράδειγμα, ἐμφανίζεται μιά φορά στόν ἴδιο ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς του, παίρνοντας τή μορφή τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς γιά νά τοῦ ζητήσει νά ἱερουργήσει πολύ ἐνωρίς τό πρωί ἐπειδή σκόπευε νά μεταβεῖ στήν Ἔφεσο¹⁵⁷.

Ὑπό τήν ιδιότητά του ὡς οἰκονόμου τῆς μονῆς ὁ Λεόντιος πηγαίνει στήν Κρήτη μέ μερικούς ἀπό τούς ἀδελφούς τῆς μονῆς προκειμένου νά συγκεντρώσει τό ἐτήσιο σιτηρέσιο κατακυρωμένο μέ βασιλική δωρεά¹⁵⁸. Ὅπως σημειώθηκε πῶς πάνω, στό νησί ὁ Λεόντιος συναντᾷ τόν Κωνσταντῖνο τόν Σκανθη, ἕναν σαλό, ὁ ὁποῖος πέφτει στά πόδια του καί τόν προσκυνάει διακηρύσσοντας ὅτι *μέγαν εἶναι παρὰ τῷ Θεῷ καί ἅγιον τόν μάκαρα*¹⁵⁹. Ὅταν ὁ Λεόντιος ἐπιστρέφει ἀπό τήν Κρήτη, βρίσκει τόν ἡγούμενο καί πνευματικό του πατέρα ἐτοιμοθάνατο ἀπό ἀρρώστια πού προερχόταν ἀπό τή χολή, καί μέ τήν προσευχή τόν θεραπεύει¹⁶⁰. Ὁ Θεόκτιστος τοῦ ζητεῖ νά ἀναλάβει αὐτός πιά τήν ἡγουμενία, πού ὅμως ὁ Λεόντιος ἀρνεῖται συνεχίζοντας νά ζεῖ ταπεινός ἀνάμεσα στους ἀδελφούς του τῆς μονῆς¹⁶¹.

Σέ κάποια περίοδο χρειάστηκε νά μεταβεῖ ὁ Λεόντιος στήν Πρωτεύουσα γιά νά τακτοποιήσει ὑποθέσεις τῆς μονῆς. Στήν Κωνσταντινούπολη ὁ ὄσιος ἀποφασίζει νά μήν ἐπιστρέψει στήν Πάτμο, συγκεκριμένα νά γυρίσει μέν πίσω γιά νά ἀποδώσει τά οἰκονομικά καί ἔπειτα νά ἔλθει πάλι στή Βασιλεύουσα γιά νά καταφύγει ἐν συνεχείᾳ στό οἰκίδιον τοῦ Δανιήλ τοῦ Κιονίτου σέ ἕναν ἀπό τούς λόφους τῆς Προποντίδος· στή μάνδρα αὐτή ὁ Λεόντιος σκόπευε νά περάσει τόν ὑπόλοιπο βίον¹⁶². Ὅταν γυρίζει στήν Πάτμο, ὁ Θεόκτιστος ἔχει ἤδη πεθάνει ἀφοῦ εἶχε καταστήσει αὐτόν ἐγγράφως διάδοχό του. Ἔτσι, χωρίς νά τό θέλει, ἀποδέχεται ὁ Λεόντιος τά νέα του καθήκοντα¹⁶³. Πραγματοποιεῖ πάντοτε θαύματα, ὅπως, γιά παράδειγμα, ἐκδιώκει δαίμονες ἢ προκαλεῖ θαλασσοταραχή καί καταποντίζει

στή θάλασσα τῆς Ἰκαρίας ἕνα πλοῖο πειρατῶν πού ἐπιχειροῦν νά κλέψουν τό πλοῖο τῆς μονῆς¹⁶⁴.

Ἡ ἀφήγηση γιά τή δράση τοῦ ὄσιου ἀποκτᾷ μεγαλύτερη ζωντάνια ὅταν στόν Βίο εἰσάγεται τό πρόσωπο πού ἀναδεικνύεται δεύτερο σέ σημασία μετά τόν ὄσιο στό ἀγιολογικό αὐτό κείμενο. Ἀναφέρεται λοιπόν ὅτι ὁ Λεόντιος ἀποκτᾷ ἕνα μαθητή ἀπό τήν Κρήτη, τόν ὁποῖο παίρνει μαζί του σέ νεαρή ἡλικία ἀπό τό νησί, ἀφοῦ διαπιστώνει τήν ἐπίδοσή του στήν ἀρετή καί τό κάλλος τῆς ψυχῆς του. Εἶναι ὁ Ἀντώνιος, ὁ μετέπειτα ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἀρσένιος, ἐκεῖνος πού, σύμφωνα μέ τόν βιογράφο, *τά πλείω τῶν γεγραμμένων ἐγγράφως μοι παραδέδωκε. τόν Θεόν, τῶν ἐν γράμμασι δεδομένων, προβαλλόμενος μάρτυρα. ὡς μηδέν ἐν τοῖς δοθεῖσιν εἶναι, ὁ μὴ τῆς ἀναμφιλέκτου ἀληθείας ἔχεται*¹⁶⁵. Ὁ Βίος φωτίζει τήν πνευματική σχέση τοῦ μαθητή μέ τόν δάσκαλο καί ἐδραιώνει τό συμπέρασμα ὅτι ὁ Λεόντιος παίζει συνταρακτικό ρόλο γιά τήν πνευματική πορεία τοῦ Ἀντωνίου¹⁶⁶.

Ὁ ὄσιος ὄχι μόνον ἔχει τό χάρισμα νά γνωρίζει τούς λογισμούς τῶν ἀνθρώπων ἀλλά διαθέτει καί προορατικότητα γιά τά μέλλοντα. Ἔτσι, ὅταν ὁ ἴδιος ἀρρωσταίνει βαριά πρὶν κατορθώσει νά μεταβεῖ στήν Κωνσταντινούπολη μέ τόν Ἀντώνιο γιά ἐπείγουσες ὑποθέσεις τῆς μονῆς, προλέγει ὅτι θά ζήσει ἀκόμη δεκατριετήμιο χρόνια μετά τήν ἀρρώστια του, πράγμα πού θά ἀποδειχθεῖ ἀληθινό¹⁶⁷. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Βίος ἐξιστορεῖ τή μετάβαση τοῦ Λεοντίου καί τοῦ Ἀντωνίου στήν Κρήτη προκειμένου νά λάβουν τό σιτηρέσιο. Τό ταξίδι αὐτό ἀποβαίνει ἄκαρπο καί ζητεῖται ἀπό τόν ὄσιο νά φροντίσει νά κατοχυρωθεῖ τό παλαιό δικαίωμα τῆς μονῆς μέ βασιλικό ὄρισμό. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ Λεόντιος ἀναχωρεῖ γιά τήν Πρωτεύουσα ὕστερα ἀπό πίεση τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς. Τώρα προβλέπει ὅτι θά ἐγκαταλείψει ὀριστικά τό νησί: *πιστεύσατέ μοι ὡς εἰ τοῦτο γένητο, καί ὑμῶν χωρισθεῖς ἀναχθῶ πρὸς τήν βασιλίδα τῶν πόλεων, ὡς ἀπὸ διόδου εἰσέπειτα τήν Πάτμον ὄψομαι*¹⁶⁸.

Στήν Κωνσταντινούπολη ὁ Λεόντιος γνωρίζεται μέ ἀνώτατο ἀξιωματοῦχο τοῦ κράτους, ἕνα δρουγγάριο¹⁶⁹, πού συνειδητοποιεῖ ὅτι βρίσκεται μπροστά σέ ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ καί τόν φέρνει σέ ἐπικοινωνία μέ τόν Μανουήλ Κομνηνό. Ἐντυπωσιασμένος ὁ αὐτοκράτορας ἀπό τήν προσωπικότητα τοῦ Λεοντίου, τοῦ διαμνηνύει μέσω τοῦ δρουγγαρίου νά ἀναλάβει τόν ἀρχιερατικό θρόνο τῆς Ρωσίας πού μόλις εἶχε χηρεύσει, ἀλλά ὁ Λεόντιος ἀρνεῖται¹⁷⁰. Τήν ἴδια τύχη ἔχει καί ἡ δεύτερη πρόταση τοῦ αὐτοκράτορα νά ἀναλάβει ὁ Λεόντιος τόν ἀρχιερατικό θρόνο τῆς Κύπρου. Ὁ Ἀντώνιος παραπονεῖται γιά τή στάση αὐτή λέγοντας, μεταξὺ ἄλλων, *εἰ τῆς Κύπρου κατάρξεις ποιμαντικῶς, καί ἡμεῖς κατὰ τόνδε τόν βίον σέ ἀντιλήπτορα ἐξομεν, καί*

Είκ. 44. Ἄγγελος. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 10.

Είκ. 45. Πάφος, Ἀσκηταριό Ὁσίου Νεοφύτου. Ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Λεπτομέρεια.

τὰ τῆς καθ' ἡμᾶς μονῆς πλατυνθήσεται καὶ παντοίως ἀναθαλήσειεν. Τότε ὁ Λεόντιος τοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι προορίζεται νὰ καταλάβει πατριαρχικό θρόνο¹⁷¹. Πράγματι, ὅταν λίγο ἀργότερα πεθαίνει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ὁ Λεόντιος προχειρίζεται ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα πατριάρχης¹⁷². Ὁ Λεόντιος ὀρίζει τότε τὸν Ἀντώνιο οἰκονόμο τῆς μονῆς ἐξασφαλίζοντας μέ γράμμα ὅτι θὰ γίνει ἐν καιρῷ ὁ διάδοχός του στήν ἡγουμενία τῆς μονῆς.

Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀναχώρησή του γιὰ τὰ Ἱεροσόλυμα ἐγινε ὕστερα ἀπὸ ὑπόμνηση τοῦ αὐτοκράτορα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ προσωπικὴ ἔφεση: καὶ ἰδεῖν ἐπόθει τόπους, ἐφ' οἷς ὁ δι' ἡμᾶς καθ' ἡμᾶς γεγονῶς Κύριος ἐβεβαδῖκει· καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς ὑπὲρ ἡμᾶς καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἐτέλεσεν, ὡς ἀληθῆς Θεός τε καὶ ἄνθρωπος· καὶ τὸ ἐκεῖσε τῶν πιστῶν καταρτίσασθαι ποιμνιον, καὶ ἀποδοῦναι τὴν ὀφειλομένην ὀφειλὴν τῷ Κυρίῳ. Ὁ ὁσίου βλέπει ἄλλη μιά φορά τὴν Πάτμο, ὅταν μένει ἐκεῖ δύο ἡμέρες κατὰ τὸ ταξίδι του γιὰ τοὺς Ἁγίους Τόπους: καὶ τοῦ πλοῦ ἤψατο, ὁδοῦ πάρεργον τὴν νῆ-

154. Ὁ.π., σ. 392.

155. Ὁ.π., σ. 393.

156. Ὁ.π., σ. 394.

157. Ὁ.π., σ. 394-395.

158. Ὁ.π., σ. 395.

159. Ὁ.π., σ. 396.

160. Ὁ.π., σ. 396-397.

161. Ὁ.π., σ. 398.

162. Ὁ.π., σ. 398-399.

163. Ὁ.π., σ. 399.

164. Ὁ.π., σ. 402-403.

165. Ὁ.π., σ. 403-404.

166. Ὁ.π., σ. 404-408.

167. Ὁ.π., σ. 409-410.

168. Ὁ.π., σ. 411.

169. Ὁ.π., σ. 412. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Καματηρό σύμφωνα μὲ ταῦτιση τῆς Βρανούση, Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. *62-63. Ἡ ταῦτιση στηρίζεται κυρίως στήν παρουσία τῆς ὑπογραφῆς του στήν Πρόσταξη τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Βλ. κυρίως, Βρανούση, Πρόσταξις Μανουὴλ Α', ὁ.π. (ὑποσημ. 5), σ. 86-89.

170. Βίος Λεοντίου, σ. 412.

171. Ὁ.π., σ. 413.

172. Ὁ.π., σ. 413-414.

σον Πάτμον ἐποίησατο· και ἐν αὐτῇ ὡς παροδίτης ἐπέβη και παρεπίδημος· και εἰς τὴν μονὴν ἀνήει· και δύο ἐν αὐτῇ διαγαγὼν ἡμέρας... ἐκείθεν ἀπέπλευσε¹⁷³. Ὁ Λεόντιος ἀναγκάζεται νά διαχειμάσει στή Ρόδο ἐπειδή οἱ δυσμενεῖς καιρικέες συνθήκες δέν ἐπιτρέπουν στό πλοῖο του νά φύγει. Ἐδῶ ζητεῖ ἀπό τόν Ἀντώνιο νά φέρεי τὰ ἀγώγιμα αὐτοῖς και πρὸς τροφήν ἐπιτήδεια. Ὁ μαθητὴς σπεύδει νά ἐκτελέσει τὴν ἐντολή τοῦ Λεοντίου ἀλλὰ τὸ πλοῖο του ἐμποδίζεται νά πλησιάσει στή Ρόδο λόγω σφοδρῆς κακοκαιρίας πού παρ' ὀλίγον νά στοιχίσει τὴ ζωὴ στόν Ἀντώνιο. Τὸ ἐγχείρημα ἔχει αἴσιο τέλος χάριτὸς στή θαυματουργὴ ἐπέμβαση τοῦ ὁσίου¹⁷⁴. Τὴν ἄνοιξη ὁ Λεόντιος φθάνει στήν Κύπρο ὅπου παραμένει ἀρκετοῦς μῆνες σέ μονὴ τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων και ἀσχολεῖται, μεταξύ ἄλλων, μέ ὑποθέσεις τοῦ πατριαρχείου. Στό σημεῖο αὐτοῦ τοῦ Βίου ἀναφέρονται διάφορες περιπτώσεις τιμωρίας —ἀκόμη και μέ θάνατο— ἀμαρτωλῶν μοναχῶν ἢ σφετεριστῶν τῆς περιουσίας τοῦ πατριαρχείου ἀπό ἐκπροσώπους τῆς κοσμικῆς ἢ και τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Σέ αὐτές τίς περιπτώσεις ἐπισημαίνεται ὁ ρόλος τοῦ ὁσίου ὡς τιμωροῦ τῶν ἀδίκων¹⁷⁵.

Ὁ ὁσῖος ἀναχωρεῖ γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ και ἀποβιβάζεται στό Ἄκε (τὴν Ἄκρα ἢ Πτολεμαῖδα). Ἀμέσως ὁ ἀμφιμιγῆς ὄχλος συρρέει πρὸς αὐτόν, και ἄλλοι δέχονται τὴν εὐλογία του μέ τὴν ἐπίθεση τῶν χειρῶν του, ἐνῶ ἄλλοι θεραπεύονται ἀπὸ νοσήματα ὕστερα ἀπὸ ἐπίκληση στόν Θεό και ἀπὸ νερό μέ τὸ ὁποῖο τοὺς ἔρριαινε ὁ ὁσῖος. Καί ὁ βιογράφος συνεχίζει: *διὸ και ὡς ποτὲ τὸν ἐμὸν Ἰησοῦν ἐξήτει πᾶς, και ὁ ἀπτόμενος αὐτοῦ, τὸ ἐνοχλοῦν οἰονδητι πάθος ἀπετίθετο, οὕτω και τὸν ἱερέα τούτου και μιμητὴν. και ὁ ἀπτόμενος ταχείας τῆς θεραπείας ἀπήλαυεν*¹⁷⁶. Στὴν πόλη αὐτὴ ὁ ὁσῖος συγκεντρώνει σταθερὰ γύρω του πλήθη πού φθάνουν ἀπὸ ὅλη τὴ Συρία και τὴ Φοινίκη μέ σκοπό: *και θεᾶς ἀπολαῦσαι τῆς αὐτοῦ, και τῶν θαυμάτων τρυγησαι ἀπόμοιραν*¹⁷⁷. Ὁ Λεόντιος παρατείνει τὴ διανομὴ του στό Ἄκε, ἐπειδὴ οἱ Λατίνοι πού κατέχουν τὴν Παλαιστίνη δέν τοῦ ἐπιτρέπουν νά μεταβεῖ στήν Ἱερουσαλήμ.

Τελικά ὁ Λεόντιος παίρνει τὸν δρόμο πρὸς τὴν Ἱερουσαλήμ μέ πρῶτο σταθμὸ τὴ Ναζαρέτ, ὅπου συνεχίζει νά πραγματοποιεῖ θαύματα¹⁷⁸. Στὴν Ἱερουσαλήμ φθάνει μιά νύχτα και σπεύδει νά ἐπισκεφθεῖ κρυφὰ μαζί μέ τὸ πλῆθος τῶν προσκυνητῶν τὸν Πανάγιο Τάφο γιὰ νά προσκυνήσει. Τελικά, μολονότι φαινόταν ὅτι ἡ παρουσία του δέν θά γινόταν ἀντιληπτή και, παρὰ τὴν τῶν ματαιοφρόνων λατίνων εὐήθειαν, ἀνακαλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀπήχηση πού ἔχει στους εὐσεβεῖς ἢ ἐκεῖ διαμονὴ του. *Ὡς γὰρ τὸν ἐμὸν Ἰησοῦν, αἰ αὐτοῦ ἐξιοῦσαι δυνάμεις, και τοὺς θεραπείας δεομένους θεραπεύουσαι, ὁποῖος ἦν πανταχοῦ ἀνεκέρυττον, οὕτω*

*και τὸν αὐτοῦ θεράποντα τὰ δι' αὐτοῦ και δι' αὐτὸν παρὰ τοῦ θεοῦ τελούμενα πνεύματος, κατάδηλον ἐποιῶν*¹⁷⁹. Ἡ χαριστικὴ βολὴ ἔρχεται μέ τὸ θαῦμα σχετικὰ μέ τὴν πολυήμερη ἀνομβρία πού ταλαιπωροῦσε τὴν Ἱερουσαλήμ. Χάριτὸς στή μεσιτεία τοῦ Λεοντίου πέφτουν βροχές πού γεμίζουν τίς δεξαμενές και ποτίζουν τὴ γῆ, ἐνῶ μαζί μέ τὴν περίσσεια τοῦ νεροῦ ἐμφανίζεται και περίσσεια ἄρτου: *και τὰ δεινὰ ἐτοιμῶς λύονται. και ὁ ταῦτα λευκῶς, ἐπίδηλος πᾶσι καθίσταται. κἂν τοῖς τῶν εὐσεβούντων ἔκειτο στόμασιν. ὁ ἀρχιερεὺς τοῦ Θεοῦ, λεγόντων, ὁ μέγας, ὁ ἅγιος, τῇ εαυτοῦ ἐπιδημία τοῦ ἠπειλημένου ἐκ δίψους κινδύνου, ἡμᾶς διεσώσατο. ἴωμεν. δράμωμεν. αὐτῷ προσπέσωμεν, ὡς και εἰς τὸ ἐξῆς ὤμεν πλουτοῦντες ἐν τοῖς ἐπηρημένοις ἡμῖν δεινοῖς ἀντιλήπτορα*¹⁸⁰. Οἱ δυσάρεστες συνέπειες γιὰ τὸν ἅγιο δέν ἀργοῦν νά φανοῦν. Ὁ Λατίνος ἀρχιερεὺς στέλνει νύχτα ἐνόπλους στόν οἰκίσκο ὅπου ἔμενε ὁ Λεόντιος μέ σκοπὸ νά τὸν θανατώσουν, ἀλλὰ ὁ ἅγιος σώζεται μέ θεϊκὴ παρέμβαση¹⁸¹.

Ἡ εἶδηση γιὰ τὴ θαυματουργὴ σωτηρία τοῦ Λεοντίου ἀπλώνεται σέ ὅλες τίς γειτονικὲς περιοχές και φθάνει και στή βασιλίδα τῶν πόλεων και στήν αὐτοκρατορικὴ αὐλή. Ὁ Μανουήλ Κομνηνός ἀποφασίζει πρὸς εαυτὸν τὸν μέγαν, *μετακαλέσασθαι· μὴ και ζημιωθεῖ πρὸ ὄρας ὁ κόσμος. και ὡς ἐκ χειρῶν ἀφαρπασθεῖ, τοιοῦτον ὄντως καλόν· μεταδιδόναι τοῦ εαυτοῦ πλοῦτου, και ἐτέροις δυνάμενον*¹⁸². Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐμίρης τῆς Δαμασκοῦ ἐνδιαφέρεται προσωπικά νά προσελκύσει τὸν ὁσῖο στήν περιφέρειά του και τοῦ στέλνει γράμμα μέ τὸ ὁποῖο τοῦ παραχωρεῖ τὴ σπουδαιότερη χριστιανικὴ ἐκκλησία, πού ἦταν ἀφιερωμένη στήν Παναγία, καθὼς και ἡμερήσιο σιτηρέσιο ἀορίστου διαρκείας γιὰ τὸν ἴδιο και τὴ συνοδεία του. Ὁ Λεόντιος εὐχαριστεῖ γιὰ τὴν πρόσκληση ἀλλὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νά μὴν τὴν δεχτεῖ, ἐπειδὴ πρέπει νά φθάσει στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τὸν ἔχει μετακαλέσει μέ γράμμα ὁ αὐτοκράτορας, ὅταν ἔμαθε ὅτι ἐπιβουλή ὑπῆρξε ἀκόμη και νά θανατωθεῖ *διὰ τῆς τῶν λατίνων ἐμφύτου σκαιότητος*. Ἀντὶ πάσης ἄλλης δωρεᾶς τε και χάριτος, ζητεῖ ὁ Λεόντιος ἀπὸ τὸν Μουσουλμάνο ἄρχοντα νά προστατευθοῦν μέ δικὸ του γράμμα ὁ ἴδιος και οἱ συμπλέοντες μέ αὐτόν ἀπὸ τοὺς θαλασσοπειρατές του, και ἡ παράκλησή του εἰσκακούεται¹⁸³.

Κρίνει σκόπιμο ὁ βιογράφος νά σταθεῖ πάλι στά τελευταῖα γεγονότα ὥστε νά μὴ δημιουργηθεῖ ἡ παραμικρὴ παρερμηνεία ὡς πρὸς τὴ φυγὴ τοῦ Λεοντίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Ὁ ὁσῖος ἔκαμε συνεχῆ διαβήματα γιὰ νά ἱεουργήσει κανονικά στόν Πανάγιο Τάφο μαζί μέ τὸν ὀρθόδοξο κληρὸ και μπροστὰ σέ ὄλους τοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ συνάντησε τὴν ἄρνηση τῶν Λατίνων πού τοῦ παραχωροῦσαν μόνον ἄδεια νά τὸν

Είκ. 46. Ένας από τούς Έπτά Παίδες εν Έφέσω.

Είκ. 47. Καστοριά, Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη. Άγιος Όρέστης.

επισκεφθεϊ σαν Ένας από τούς προσκνητηές. Έτσι συμφέρον εγνω τών εκείσε άπαραι, μήτι δι' αυτόν μέσον τών όρθοδοξούντων Ρωμαίων, και Σύρων, και αυτών δη τών καταρχόντων εκείσε λατίνων, σκαιωρηθείη άπαίσιον¹⁸⁴.

Στήν επιστροφή τό πλοιο σώζεται από φοβερή τρικυμία κοντά στή Ρόδο χάρη στή θαυματουργή επέμβαση του όσιου. Όλοι στό πλοιο άγιον τον άνδρα εκάλουν και διορατικώτατον έαντους της συμπλοίας αυτώ έμακάριζον ως άγγέλω Θεού προσείχον¹⁸⁵. Ό Βίος περιγράφει και τίς αντιδράσεις του αυτοκράτορα για τά γεγονότα: "Ατινα πάντα εις ότα του βασιλέως πεσόνα, εν τω αυτον της νηδς άποσωθήναι και αυτώ προσελθειν, έμακάριζε, κατησπάζετο, τας χειρας αυτου κατέψα, και τοις όφθαλμοις έαντου έπετίθει τούς πόνους έπήνει, ους εν Παλαιστίνη έπόνησε: τὰ δια τών ευλογιών αυτου τετελεσμένα, και της τών τιμιών χειρών επιθέσεως, έξεθειάζε: και επι τω δώρω, ού την αυτου βασιλειαν ό βασιλεύων τών όλων Κύριος τετί-

μηκεν, εχαιρε: και η μην Μακάριος εγωγε ελεγεν, ότι τοιουδε καλου κατηξίωμα¹⁸⁶.

Ό Βίος δίνει ευθύς άμέσως ένδιαφέρουσες πληροφορίες για τά δυναστικά του Βυζαντίου. Στο έπόμενο χωρίο αναφέρεται: "Αλλ' ό μέν κρατῶν τήνδε τήν παροι-

173. "Ο.π., σ. 414.

174. "Ο.π., σ. 414-415.

175. "Ο.π., σ. 415-421.

176. "Ο.π., σ. 421.

177. "Ο.π., σ. 421-422.

178. "Ο.π., σ. 422-423.

179. "Ο.π., σ. 423.

180. "Ο.π., σ. 423-424.

181. "Ο.π., σ. 424.

182. "Ο.π., σ. 424-425.

183. "Ο.π., σ. 425. Πρόκειται για τον Salah al-Din Yusuf, έμρη της Δαμασκού από τό 1174. Πρβλ. Rose, The VITA of Saint Leontios, σ. 246 ύποσημ. 14.

184. Βίος Λεοντίου, σ. 425-426.

185. "Ο.π., σ. 426-427.

186. "Ο.π., σ. 427.

κίαν ἐκμετρησάμενος, καὶ τὸν παρόντα βίον ἀφείς, πρὸς τὸν τῶν ὄλων κρατοῦντα μετακεχώρηκε· καὶ τὰς παρ' αὐτῷ μονὰς καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον· ὁ δὲ μέγας, ἔτι τῷ βίῳ ὑπολέλειπτο· ἔρμαιόν τι Βυζαντίους ἐπέραστον· διήρκεσε δὲ καὶ ἕως τῆς τοῦ Ἀνδρονίκου εἰς τὴν βασιλείον περιωπὴν, ἀναβῆσθαι· καὶ εἰσέπειτα. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ ἡ πραγματικὴ συγγένεια τοῦ Ἀνδρονίκου μετὰ τὸν Μανουήλ, σημειώνεται ὅτι ὁ Ἀνδρόνικος κατέβασε ἀπὸ τὸν θρόνον τὸν γιό τοῦ Μανουήλ (δηλαδὴ τὸν Ἀλέξιο Β΄) καὶ ἀνομώτατα ἑαυτὸν ἐβασίλευσεν. Ὁ Βίος ἐστιάζει τὴν προσοχὴ τῶν ἀκροατῶν καὶ ἀναγνωστῶν στὸ ἀθέμιτο συνοικέσιο (ὑπονοεῖ τὴν ἐπιδίωξη τοῦ Ἀνδρονίκου νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ τὴ σύγκλητο καὶ τὴ σύνοδο τοῦ γάμου τῆς θυγατέρας τοῦ Εἰρήνης μετὰ τὸν Ἀλέξιο Β΄)¹⁸⁷.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο πού οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κύκλοι τῆς Πρωτεύουσας βρίσκονται σὲ ἀναστάτωση λόγω τῆς ἀθέσμου συζυγίας, ἔρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Ἀρσένιος, πού τώρα ἀκριβῶς προαγορεύεται ἀπὸ τὸν Λεόντιο ἡγούμενος τῆς μονῆς¹⁸⁸. Ὁ Ἀρσένιος παρακαλεῖ τὸν πατριάρχη νὰ μεσολαβήσει στὸν Ἀνδρόνικο, ὥστε νὰ κυρωθεῖ χρυσόσημος λόγος ὡς πρὸς τὴν ἀτέλεια τῆς δεκατείας γιὰ τὸ πλοῖο τῆς μονῆς. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Λεοντίου ἀποτελεῖ κατηγορηματικὴ ἄρνηση σὲ τοῦτο τὸ αἴτημα. *τί λέγεις Ἀντώνιε; ἂ παιδόθεν καὶ εἰς τόδε τὸ γῆρας ἔκτισα, ταῦτα ῥοπή μὲ καταλῦσαι οὐκ ὀκνήσασμαι; καὶ διὰ τὴν κατὰ σὲ μονὴν, Θεοῦ καταφρονῆσαι, καὶ ἐντολῆς αὐτοῦ παραβάτης γενέσθαι, οὐ φοβηθήσομαι; ὁ μηδέποτε τοῦτο πεποιηκώς, τὸ ἦκον εἰς γνῶσιν ἐμὴν τὴν ταπεινὴν; ἀπόστηθι ἀπ' ἐμοῦ ἄνθρωπε· οὐ μὴ κάμψω γόνυ τῆ Βάαλ· οὐδὲ θνητὸν βασιλέα, ἔμπροσθεν τοῦ ἀθανάτου, θήσομαι· ἐμοῦ γὰρ τοιαῦτα αἰτοῦντος τὸν βασιλέα, αὐτὸς τὰ πολλῶν μείζονα ἢ καὶ πάντη ἀδύνατα, αἰτήσεται μεῖ¹⁸⁹. Ὅταν βλέπει τὴ λύπη τοῦ Ἀρσενίου γιὰ τὴν ἀπάντηση αὐτῆ, τοῦ ἀνακοινώνει εἰς ἐπήκοον ὄσων ἦσαν γύρω τους: *γνωστὸν ἔστω σοι ὡς μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον, καὶ αὐτοῦ δὴ τοῦ βασιλέως, ταχὺς δὲ καὶ ὁ τούτου, γενήσεται ὁ ζητεῖς*. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἀρσένιος παίρνει τὴ διαβεβαίωση ἀπὸ τὸν Λεόντιο ὅτι ὁ ἴδιος καὶ ὄχι μέσω τρίτων θὰ ἐκτελέσει ἐκεῖνο πού ζητοῦσε. Ὁ Βίος παρέχει τὴ μαρτυρία ὅτι ὄντως τοῦτο καὶ ἐγένε ἐπὶ βασιλείας τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου¹⁹⁰. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ μόνη πηγὴ πού μᾶς γνωρίζει τὴ σθεναρὴ ἀντίθεση τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων σὲ αὐτὸ τὸν γάμο πού, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὀδήγησε τίς σχέσεις τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδοσίου Βοραδιώτη καὶ τοῦ Ἀνδρονίκου σὲ ἀδιέξοδο, μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν παραίτηση τοῦ πατριάρχη¹⁹¹. Τὸ θέμα αὐτό, τὸ ὁποῖο εἶχε τελικὰ τὴν ἐκβασή πού ἐπιθυμοῦσε ὁ Ἀνδρόνικος, τοποθετεῖται στὸ 1183.*

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ Βίου ὑπάρχει μιὰ μικρὴ παρέκβαση πού ἀναφέρεται στὴν πνευματικὴ σχέση τοῦ Λεοντίου μετὰ τὸν μαθητὴ τοῦ τὸν Ἀντώνιο καὶ μετέπειτα Ἀρσένιο. *Τοῦτον τὸν Ἀντώνιον ὡς ὁπαδὸν αὐτοῦ ἐκ νεότητος χρηματίσαντα, πολλῶν πολλὰκις θεατὴν ἄμα καὶ ἀκουστὴν θαυμάτων ὑπερφῶν γενέσθαι καταξιώσας, καὶ θεραπείας ἀνεπαισθήτως ἐπὶ πάθει δεινῷ τῆς γλώττης, ὡσαύτως κατηξίωσεν¹⁹²*. Στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ ὁ Λεόντιος παίρνει τὸ θάρρος νὰ πληροφορήσει τὸν μαθητὴ καὶ διάδοχό του στὴν ἡγεσία τῆς μονῆς γιὰ τὸν ἀνάρμοστο βίο ὀρισμένων μοναχῶν τῆς μονῆς¹⁹³.

Ἐν συνεχείᾳ γίνεται ἀναφορά σὲ μιὰ παράδοξη περίπτωση ἐξορκισμοῦ, ὅταν ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοδοσίος καὶ ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Λεόντιος προσπαθοῦν νὰ βοηθήσουν τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Κύριλλο, πού ἦταν ἐτοιμοθάνατος ἀλλὰ βασανίζοταν ἐπειδὴ ὁ ἄγγελος ὁ ἐντεταλμένος γιὰ τὴν ἐξοδο τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα παρέτεινε τὴν ἀγωνία του. Οἱ δύο ἱεράρχες ἀποφασίζουν νὰ καταφύγουν στὴν ἐπιτίμηση τοῦ ἀγγέλου, διαδικασία πού τελικὰ ἀναλαμβάνει νὰ φέρει εἰς πέρας ὁ Λεόντιος, ἀφοῦ ὁ Θεοδοσίος ὡς πρῶτος τῆ τάξε ἀποφαίνεται ὅτι *οἶδεν ἐν καιρῷ ἐξουσία τῆ ἀρετῆ παραχωρεῖν*. Ἡ ἐπιτίμηση τοῦ ἀγγέλου γίνεται στὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος μετὰ ἄμεσο ἀποτέλεσμα νὰ χωριθεῖ ἡ ψυχὴ ἀπὸ τὸ σκῆνος τοῦ πατριάρχη Ἀντιοχείας¹⁹⁴.

Ὁ χρόνος τῆς τελευταίας τοῦ ὁσίου Λεοντίου πλησιάζει καὶ οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἀγιότητά του συνεχίζουν νὰ πληθαίνουν. Μένει κατάκλιτος ἀπὸ ἀσθένεια ἀλλὰ ἀναλαμβάνει καὶ καταφεύγει σὲ λουτρόνα γιὰ νὰ ἀνακουφίσει τὸ σῶμα του μετὰ θερμὰ λουτρά. Θέλοντας νὰ ἀστευθεῖ μετὰ τὸν Εὐλόγιο, τὸν μοναχὸ καὶ ἱερέα πού τὸν ὑπηρετοῦσε, τοῦ λέγει: *τί φῆς Εὐλόγιε; οὐκ ἐς τὴν Κύπρον ἀπάρτι ἀπελευσόμεθα ὡς τὰ ἐκεῖσε ἐπισκεψόμενοι*; Ὁ ὁσιος ἀποκαλύπτει στὸν μοναχὸ τὴν ἀπάντηση πού ὁ τελευταῖος σχημάτισε μετὰ τὸν λογισμό του (*ὡς οὐκ ἀκούεις, ὅπως βαθύγηρος ὢν, καὶ ἤδη ἡμίεγκρος, ἀπελθεῖν ἐν τῇ Κύπρῳ προτεθύμησαι*.)¹⁹⁵.

Ἡ τελευταία τοῦ ὁσίου Λεοντίου συμβαίνει ἀφοῦ συμπληρώνονται δεκατριῶν χρόνια, ὅπως εἶχε ἀναφερθεῖ σὲ προηγούμενο σημεῖο τοῦ Βίου. Ὁ ὁσιος ἀποχαιρετὰ ὄλους καὶ παραδίδει τὸ πνεῦμα στίς 14 Μαΐου. Ὅσοι εἶναι κοντὰ του τοποθετοῦν τὸ σκῆνος του σὲ ξύλινη θήκη καὶ τὸ μεταφέρουν στὸν ναὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὰ Στεῖρου¹⁹⁶, ἕως ὅτου γνωστοποιηθεῖ στὸν αὐτοκράτορα ὁ θάνατος τοῦ ἀγίου. Ὅταν τὸ σκῆνος εἶναι ἐκτεθειμένο καὶ περικυκλωμένο ἀπὸ ὄλο σχεδόν τὸ ἱερωμένο κλήρωμα τῆς Βυζαντινῆς, οἱ παλαιοὶ του μαθητὲς καὶ ὁ μοναχὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγένε λόγος παραπάνω ἀποφασίζουν *διὰ τινος τῶν γραφέων εὐεῖδος διὰ τῆς γραφικῆς, τοὺς τῶν ὦν*

ἐθέλει χαρακτηῆρας ἐν σανίσιν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐτοῦ ὡς ἐνὶ τὸ εἶδος διὰ τῆς τέχνης ἀπομάζεσθαι· τὸ, γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων, ὡς ἔφησέ τις· ὁ δ' ἀποστάδην στάς τοῦ συνέχοντος αὐτὸν σκίμποδος, καὶ διὰ τῆς θέας ἀρξάμενος αὐτὸν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐθις προσίων τῷ σκίμποδι κατ' εὐθύ. καὶ στήκων ἔγγιστα, καὶ δεξιόθεν τοῦτον περιβλεπόμενος, καὶ ἐξ ἀριστερῶν εἰσέπειτα, ὡς τὸ εἶδος δῆθεν αὐτοῦ ἀκριβῶσοιτο, ἔλαθεν ἑαυτὸν κάμνων ἀνήνυτα· μηδὲ γὰρ διὰ πάσης τῆς αὐτοῦ βιοτῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ κατ' ἀρχῇ μοι τοῦ λόγου εἴρηται· εἰκόνα αὐτῷ ἐγγαχαρθῆναι καταδεξάμενος. οὐδ' ἀπελθὼν τῶν τῆδε, τοῦτο κατένευσε· διὰ τοῦτο, ἄλλος, καὶ ἄλλος, καὶ ἕτεροῖος ὡσαύτως, καὶ ἕτεροῖος, τῷ δοκιμάζοντι γραφεῖ αὐτὸν ἐναπομάζεσθαι, κατεφαίνετο· ὃ τοῦ θαύματος· ὅτι καὶ μετὰ θάνατον, τῆς ἀκριβείας εἶχετο· διδάσκων οἶον τοὺς ἐν τῷ βίῳ· οἶου καὶ ὅσου ἀγῶνος δέονται, εἰς τὸ διαδράναι τοῦ διαφθονομένου ἡμῖν σατὰν τὰ ἔνδρα¹⁹⁷. Ἡ πληροφορία ὅτι ἄλλαξαν συνεχῶς τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τοῦ ἁγίου, ὥστε νὰ μὴν κατορθώνουν νὰ τὰ ἀποτυπώσουν οἱ ζωγράφοι, ἔχει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση τῆς προσωπογραφίας του πού θά μᾶς ἀπασχολήσει σέ λίγο.

Οἱ σημαντικότερες πληροφορίες πού περιέχει ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου γιὰ τὸν ἅγιο στό τέλος τοῦ κειμένου εἶναι κατ' ἀρχὴν ὅτι εὐωδία ἔβγαине ἀπὸ τὴ σορὸ καί, ἀκόμη, ὅτι αἷμα ἀνέβλυζε ἀπὸ τὸ σῶμα του καλύπτοντας τὸ μαρμάρينو δάπεδο. Σέ αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ βιογράφος θυμίζει ὅτι τὸ ἴδιο εἶχε συμβεῖ καὶ μέ τὸ σκῆνος τῆς μεγαλομάρτυρος ἁγίας Εὐφημίας¹⁹⁸. Ἐν συνεχείᾳ μαθαίνουμε πῶς, ὅταν πληροφορηθῆκε ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνός ὅσα ἐξαίσια συνέβαιναν γύρω ἀπὸ τὸ σκῆνος τοῦ Λεοντίου, ἐξασφάλισε πολυτελῆ σορὸ γι' αὐτό, καθὼς καὶ τὴν ἀπόδοση μεγάλων τιμῶν στόν ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ¹⁹⁹.

Πρὶν ἀπὸ τὴν καταληκτικὴ ἐπίκληση τῆς Ἁγίας Τριάδος ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου συνοψίζει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου ὡς πρὸς τὸ σκέλος τῶν ἁγιογραφικῶν προσωπογραφιῶν: καὶ προστίθεται τοῖς δικαίοις, ..., τοῖς ὀσίοις, ὁ ὀσιος· τοῖς μάρτυσιν, ὁ ἐκούσιος μάρτυς· τοῖς ἀρχιερεῦσιν ὁ μέγας ἀρχιερεὺς· καὶ αἰνέσας τὸν Κύριον ἐν ὑπαγορευταῖς τῶν θείων λογίων· ἐν διακόνους, ἐν ἱερεῦσι, καὶ Ἐπισκόποις, καὶ ἐν Πατριάρχεις, ὡς ὄντως ἀρχιερεὺς· καὶ νῦν ἐστίν, ὅπου ὁ Θεός· συμβασιλεύων αὐτῷ καὶ συνθεοῦμενος· καὶ ἀξίων ἐπὶ τοῖς πόνοις ἀπολαύων τῶν ἀμοιβῶν²⁰⁰.

Ἡ Βίος τοῦ ὀσίου Λεοντίου, μία πολύτιμη πηγὴ μαρτυριῶν εὐρύτερης σημασίας γιὰ τὴν ἐποχὴ, σκιαγραφεῖ μέ εὐαισθησία τὴν προσωπικότητα τοῦ ἁγίου καὶ ἀκόμη τούς κύριους σταθμούς τῆς πνευματικῆς του πορείας καὶ τῆς σταδιοδρομίας του ὡς ἀπλοῦ μοναχοῦ,

ἡγουμένου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου καὶ μετέπειτα πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Στὰ πρῶτα νεανικά του χρόνια ὁ Λεόντιος διακρίνεται γιὰ ἔντονος πνευματικῆς ἀνησυχίας, μιά ὑπαρξιακὴ σχεδὸν ἀγωνία γιὰ τὴν τελείωσή του στόν δρόμο τῆς ἀρετῆς²⁰¹. Ἡ ἀπασχολήσή του μέ ὑλικές ὑποθέσεις, ἀναπόφευκτη συνέπεια τῶν εὐθυνῶν πού ἀναλαμβάνει —συνήθως χωρὶς τὴ θέλησή του— στή διοίκηση τῆς μονῆς, χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνέπεια. Γίνεται ὡς διακόνημα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ὑπακοῆς ἢ ἀνταπόκρισης στίς ἐκκλήσεις τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα καὶ τῶν ἀδελφῶν του τῆς μονῆς. Ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀντιμετωπίζει ὁ Λεόντιος ὅ,τι ἔχει σχέση μέ πνευματικῆς ἀναζητήσεις, εἴτε αὐτές ἀφοροῦν τὴ θρησκευτικὴ μὀρφωσή του εἴτε τὸν ἀγῶνα του γιὰ ψυχικὴ τελείωση.

Ἡ Βίος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Λεόντιος ἔρχεται στήν Πάτμο σέ νεαρή ἡλικία. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ ἔγγραφα τῆς μονῆς, διαδέχεται τὸν Θεόκτιστο στήν ἡγουμενία τὸ 1158²⁰². Τὴν ἡγουμενία διατηρεῖ ὁ Λεόντιος περὶπου δέκα ὀκτῶ χρόνια σύμφωνα μέ τὴν ἔρευνα τῆς Ἑρας Βρανούση πού ὀδηγήσε στό συμπέρασμα ὅτι προχειρίζεται πατριάρχης Ἱεροσολύμων λίγο μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1176²⁰³. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα παλαιότερων ἡγουμένων τῆς μονῆς, ἀπὸ τὴν Πάτμο ὁ Λεόντιος ταξιδεύει στήν Κωνσταντινούπολη καὶ σέ ἄλλα μέρη (κυρίως στήν Κρήτη) γιὰ νὰ χειρισθεῖ ὑποθέσεις τῆς μονῆς. Ἡ προσωπικὴ του ἀκτινοβολία καὶ οἱ ἱστορικῆς συγκυρίες διαγράφουν μιά ἰδιαίτερη ἐξέλιξη στήν πνευματικὴ του πορεία μέ τὴν ἀναγόμευσή του ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Κομνηνὸ ὡς πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Τὸ ὅτι ὁμως ὁ Λεόντιος ἀποφασίζει νὰ ἀναλάβει τὰ καθήκοντά του μέ οὐσιαστικῶς

187. Ὁ.π. Τὸ κώλυμα προερχόταν ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ δύο παιδιά ἦσαν πρῶτα ἐξαδέλφια ἀπὸ ἐξώγαμες σχέσεις τῶν γονιῶν τους.

188. Ὁ.π., σ. 428.

189. Ὁ.π.

190. Ὁ.π.

191. Βλ. ὑποσημ. 218.

192. Βίος Λεοντίου, σ. 428-429.

193. Ὁ.π., σ. 429.

194. Ὁ.π., σ. 430-431.

195. Ὁ.π., σ. 431.

196. Ὁ.π., σ. 432.

197. Ὁ.π., σ. 432-433.

198. Ὁ.π., σ. 433.

199. Ὁ.π., σ. 434.

200. Ὁ.π.

201. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Magdalino, Holy Man, σ. 60, ὑποσημ. 49, 65.

202. Βλ. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. *60.

203. Βρανούση, Πρόσταξις Μανουὴλ Α', ὀ.π. (ὑποσημ. 5), σ. 85-86.

τρόπο με τη μετάβασή του στα Ἱεροσόλυμα, ἀφοῦ εἶναι καί ὁ μόνος ὀρθόδοξος πατριάρχης Ἱεροσολύμων πού ἐπισκέπτεται τήν ἔδρα του στή διάρκεια τῆς Λατινοκρατίας²⁰⁴, ἀπαιτεῖ κάπως ἐκτενέστερο σχολιασμό, γιατί ἡ φάση αὐτή τοῦ βίου τοῦ ὀσίου προδιαγράφει καί τή μετέπειτα στάση του ἀπέναντι στή Μονή τῆς Πάτμου.

Ὁ Βίος τοῦ ὀσίου ἐπισημαίνει, ὅπως ἀναφέρθηκε πῶς πάνω, ὅτι ἡ ἀναχώρησή του γιά τά Ἱεροσόλυμα ἔγινε ὕστερα ἀπό ὑπόμνηση τοῦ αὐτοκράτορα ἀλλά καί ἀπό πόθο νά ἐπισκεφθεῖ τούς τόπους στούς ὁποίους εἶχε βαδίσει ὁ Κύριος²⁰⁵. Εἶναι φυσικό νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι ὁ Λεόντιος πραγματοποιεῖ μέ τό ταξίδι αὐτό καί μιὰ νεανική του ἐπιθυμία πού εἶχε μείνει ἀνεκπλήρωτη. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι εἶχε ἀκολουθήσει πολύ νέος τόν πνευματικό του πατέρα, τόν ἐπίσκοπο Τιβεριάδος, ἐξόριστο ἱεράρχη στήν Κωνσταντινούπολη, ὅταν αὐτός ἀναχώρησε γιά νά ἐπισκεφθεῖ τό ποιμνίό του στούς Ἁγίους Τόπους, ἀλλά, σάν ἔφθασαν στήν Κύπρο, ὁ ἐπίσκοπος παρότρυνε τόν μαθητή του νά ἐπιστρέψει στήν Πάτμο²⁰⁶. Μία ἐπικίνδυνη ἀπόφαση, πού, ὅπως εἶδαμε, παρ' ὀλίγον νά στοιχίσει τή ζωή στόν Λεόντιο, ταιριάζει ὅπωςδῆποτε στόν χαρακτήρα του, φύση ἀνήσυχη καί ἐπιρρεπῆ σέ πράξεις ἔξω ἀπό τά συνήθη. Τό ταξίδι τοῦ Λεοντίου ἀντανακλᾷ παράλληλα τίς προσπάθειες τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ γιά διπλωματική προσέγγιση μέ τό λατινικό Βασίλειο τῆς Ἱερουσαλήμ²⁰⁷. Οἱ συγκυρίες τῆς περιόδου πού πραγματοποιήθηκε ἡ μετάβαση τοῦ ὀρθόδοξου πατριάρχη δέν ἦσαν εὐνοϊκές. Ἡ κίνηση αὐτή λίγο ἔλειψε νά μεταβληθεῖ σέ τραγωδία, ἐπειδή συνέπεσε μέ μιὰ περίοδο ἐσωτερικῶν διαμαχῶν μεταξύ τῶν λατινικῶν παραγόντων²⁰⁸. Μέσα σέ αὐτό τό πνεῦμα πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ καί ἡ ἀντιλατινική στάση τοῦ Λεοντίου, ἀλλά καί ἡ φιλική διάθεσή του ἀπέναντι στήν πρωτοβουλία τοῦ ἐμίρη τῆς Δαμασκού νά προσκαλέσει τόν ἅγιο καί τή συνοδεία του νά εγκατασταθοῦν στή δική του ἐπικράτεια²⁰⁹. Μέ βάση τά στοιχεῖα πού δίνει ὁ Βίος καί τήν ἔρευνα σχετικά μέ τόν χρόνο ἀναγόρευσης τοῦ Λεοντίου ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ὁ Λεόντιος ἀναχωρεῖ γιά τήν Παλαιστίνη τό 1176, πρὶν ἀπό τόν χειμῶνα. Διαχειμάζει στή Ρόδο καί τήν ἄνοιξη τοῦ 1177 φεύγει γιά τήν Κύπρο, ὅπου παραμένει λίγους μῆνες. Μέ εὐνοϊκό ἄνεμο, τήν ἴδια χρονιά, φθάνει στήν Ἄκρα. Ἀπό τήν Ἱερουσαλήμ ἐπιστρέφει στήν Κωνσταντινούπολη, ἕνα χρόνο ἀργότερα, πιθανότατα τό καλοκαίρι τοῦ 1178²¹⁰. Ἡ ζωή καί ἡ δράση τοῦ Λεοντίου ἀπό τή στιγμή πού ἐπιστρέφει καί ἐγκαθίσταται στήν Κωνσταντινούπολη ἕως τήν ἡμέρα τοῦ θανάτου του προδιαγράφονται ἀρκετά καθαρά κατά κύριο λόγο ἀπό τή μαρτυρία τοῦ Βίου ἀλλά καί ἄλλων πηγῶν τῆς ἐποχῆς. Ὁ Λεόντιος ζεῖ στήν Πρωτεύουσα

ἀπό τό τέλος τοῦ 1178 περίπου ἕως τίς 14 Μαΐου τοῦ 1185, λίγο πρὶν ἀπό τήν πτώση τοῦ Ἀνδρονίκου²¹¹. Εἶναι ἤδη πολύ ἡλικιωμένος, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τό τελευταῖο τμήμα τοῦ Βίου²¹². Ἐγκαθίσταται πιθανότατα στά Στεῖρου, μιὰ περιοχὴ ὅπου, ὅπως φαίνεται, ἔμεναν οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχες Ἱεροσολύμων πού ζοῦσαν ἀναγκαστικά μακριά ἀπό τήν ἔδρα τους λόγω τῆς Λατινοκρατίας²¹³. Τά Στεῖρου ἐμφανίζονται στόν Βίο ὅταν γίνεται λόγος γιά τόν ναό ὅπου φυλάχθηκαν τά λείψανα τοῦ Λεοντίου. Ἀκολουθώντας τό παράδειγμα καί τῶν προηγουμένων ἐξόριστων πατριαρχῶν²¹⁴, ἀλλά καί σύμφωνα πάντοτε μέ τίς ἐσώτερες κλίσεις του καί τή βαθιά θεολογική του κατάρτιση πού ἐπισημαίνει ὁ Βίος²¹⁵, ὁ Λεόντιος παίρνει μέρος στίς θεολογικές διαμάχες τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνάμειξη του στό καυτό θέμα τῆς ἐρμηνείας τῆς ρήσης Ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστίν ἐπιβεβαιώνεται ἀπροσδόκητα ἀπό τό κεφάλαιο γιά τό ἴδιο θέμα πού ἔχει προστεθεῖ στό τέλος τοῦ Βίου του στόν πατριαρχικό κώδικα ἀριθ. 187²¹⁶. Τό ἀξίωμα καί ἡ προσωπικότητα τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων προδιαγράφουν ἐπίσης τή συμμετοχή του καί στά γενικότερες σημασίας ζητήματα πού ἀνακύπτουν μέ ἀφορμὴ δυναστικές πρωτοβουλίες σέ μιὰ περίοδο ἀνώμαλης πολιτικῆς ζωῆς. Ἡ στενή σχέση, ἴσως φιλία τοῦ Λεοντίου μέ τόν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Βοραδιώτη, συνάγεται ἀπό τόν Βίο μέ ἀφορμὴ τό περίεργο ἐπεισόδιο ἐξορκισμοῦ στό κρεβάτι τοῦ ἐτοιμοθάνατου πατριάρχη Θεουπόλεως²¹⁷. Ἡ μαρτυρία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη γιά τή σθεναρὴ στάση του Θεοδοσίου στό θέμα τῆς ἀθέσμου συζυγίας πού ἐπιδίωκε ὁ Ἀνδρόνικος, στάση πού ἀνάγκασε τόν πρῶτο νά αὐτοεξορισθεῖ²¹⁸, ἀλλά καί ἡ σαφέστατη θέση τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου ὅσον ἀφορᾷ τήν ἄτεγκτη στάση τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων γιά τό ἴδιο θέμα²¹⁹, ἐπιβεβαιώνουν τή στενή συνεργασία τῶν δύο ἀνδρῶν. Ὅτι ὁ Λεόντιος ἔχαιρε ἰδιαίτερης φήμης στήν Πρωτεύουσα γιά τό ἦθος καί τήν προσωπικότητά του γενικότερα μπορεῖ νά συναχθεῖ ἀπό τόν Βίο ἀλλά ἴσως καί ἀπό ἄλλες σύγχρονες πηγές²²⁰. Γιά τήν ἀκτινοβολία τοῦ πατριάρχη ἀσφαλῶς συνέβαλε καί ἡ μετάβασή του στήν Παλαιστίνη μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς του καί ἡ θαυματουργή δράση του στά μέρη πού εἶχε καθαγιασθεῖ μέ τό πέρασμά του ὁ Χριστός.

Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ Βίου δείχνει μέ μεγάλη σαφήνεια, νομίζω, ὅτι ἀπό τή στιγμή πού ὁ Λεόντιος ἐγκαταλείπει τήν Πάτμο, ὕστερα ἀπό τήν προχειρίσῃ του ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ἡ μονή παίρνει δευτερεύουσα θέση στούς λογισμούς καί τίς ἐνέργειές του. Στό διάστημα τῆς ἀπουσίας του στήν Ἐγγύς Ἀνατολή, μιὰ τέτοια διάθεση δικαιολογεῖται ἀπό τίς καθημερινές δυσχέρειες σέ ὅλα τά ἐπίπεδα πού ἔχει νά

Είκ. 48. "Άγιος Άρκάδιος. Λεπτομέρεια.

Είκ. 49. Καστοριά, "Άγιοι Άνάργυροι. "Άγιος Άλευθέριος. Λεπτομέρεια.

204. Πρβλ. Rose, *The VITA of Saint Leontios*, σ. 238.
 205. Βλ. παραπάνω, σ. 241.
 206. Πρβλ. και Rose, *The VITA of Saint Leontios*, σ. 240.
 207. Για τή διπλωματική προσέγγιση τών λατινικών κρατῶν ἀπό τόν Μανουήλ Κομνηνό βλ. κυρίως R.-J. Lillie, *Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten. Studien zur Politik des byzantinischen Reiches gegenüber den Staaten der Kreuzfahrer in Syrien und Palästina bis zum vierten Kreuzzug (1096-1204)* (Freie Universität Berlin. Byzantinisch-Neugriechisches Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά Ι), München 1981, σ. 168-211. Βλ. και Rose, *The VITA of Saint Leontios*, σ. 248-249. Για ἕναν ἔκτενη σχολιασμό τῆς σύντομης διαμονῆς τοῦ Λεοντίου στό Ἱεροσόλυμα σέ συνάρτηση μέ τίς πολιτικές και θρησκευτικές συνθήκες αὐτῆς τῆς περιόδου βλ. ὁ.π., σ. 249-256.
 208. Rose, *The VITA of Saint Leontios*, σ. 247-251. Στό διάστημα αὐτό οἱ Φράγκοι ἔπρεπε νά λύσουν τό πρόβλημα τῆς διαδοχῆς στό Βασίλειο τῆς Ἱερουσαλήμ.
 209. Για τή διπλωματική προσέγγιση Χριστιανῶν και Μουσουλμάνων αὐτή τήν περίοδο βλ. ὁ.π., σ. 246, ὑποσημ. 14.
 210. "Ο.π., σ. 242-243.
 211. "Ο.π., σ. 243.
 212. Βίος Λεοντίου, σ. 431.
 213. Για τήν περιοχή και τόν ναό τοῦ Ἁρχαγγέλου Μιχαήλ βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain*, β' ἔκδοση, Paris 1964, σ. 430-431. Janin, *Eglises*, σ. 471-472. Για τόν ὀρι-

- σμό τῆς περιοχῆς τῶν Στείρου ὡς τόπου διαμονῆς τῶν ἐξόριστων πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων, βλ. Κάλλιστος Μηλιαρᾶς, *Οἱ Ἅγιοι Τόποι ἐν Παλαιστίνη*, Α', Ἱεροσόλυμα 1928, σ. 335.
 214. Για παράδειγμα, ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νικόλαος ὑπέγραψε τά πρακτικά τῆς Συνόδου τοῦ 1156 μέ ἀφορμή τή φράση τῆς Λειτουργίας *Σὺ εἶ ὁ προσφέρων και προσφερόμενος*. Στή Σύνοδο τοῦ ἐπόμενου ἔτους γιά τό ἴδιο θέμα ἔλαβε μέρος ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἰωάννης ὁ Θ', και τά πρακτικά τῆς Συνόδου τοῦ 1166 σχετικά μέ τήν ἔννοια τοῦ χωρίου *Ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστὶ* ὑπέγραψε ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Νικηφόρος ὁ Β'. Βλ. και Μηλιαρᾶς, ὁ.π., σ. 335-336.
 215. Βίος Λεοντίου, σ. 392.
 216. Βλ. ὑποσημ. 127.
 217. Βλ. ὑποσημ. 194.
 218. Βλ. Nicetas Choniates, σ. 261-262.
 219. Βλ. ὑποσημ. 189.
 220. Βίος Λεοντίου, σ. 430. Στό ἐπισόδιο σχετικά μέ τήν ἐπιτίμηση τοῦ ἀγγέλου ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων φέρεται νά λέγει γιά τόν Λεόντιο: *οἶδεν ἐν καιρῷ ἐξουσία τῆ ἀρετῆ παραχωρεῖν*. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ὁ Νικήτας Χωνιάτης, στήν ἔκδοση τῆς Βόννης, κάνει μνεῖα τοῦ Λεοντίου ὡς *ἀνδρὸς χαρίεντος τὸ ἦθος και διαβοήτου τὴν ἀρετὴν* (σ. 529, 18-530, 1). Ἡ ἀναφορά αὐτή λείπει ὡστόσο ἀπό τό κείμενο στήν ἔκδοση τοῦ Van Dielen, ἐπειδὴ ἐπισημαίνεται μόνο σέ ἕναν κώδικα τοῦ κειμένου. Βλ. Nicetas Choniates, σ. 405, 19/20.

άντιμετωπίσει ο ὄσιος. Τοῦτο ὅμως φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καί κατά τή διαμονή του στήν Κωνσταντινούπολη μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν Παλαιστίνη. Ὡστόσο, ἡ θέση τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου παραμένει κενή ἐπτά περίπου χρόνια, δηλαδή ἀπό τήν προχείριση τοῦ Λεοντίου ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων (πού ἔχει τοποθετηθεῖ στό 1176) ἕως τό 1183, ἔτος ἀνάληψης τῆς ἡγουμενίας ἀπό τόν Ἀρσένιο, ὅπως πιστοποιεῖ ὁ Βίος²²¹. Σέ ὄλο αὐτό τό διάστημα τή διοίκηση τῆς μονῆς ἔχει ἐμπιστευθεῖ ὁ Λεόντιος στό πνευματικό του τέκνο, τόν Ἀντώνιο καί μετέπειτα ἡγούμενο Ἀρσένιο, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε ἤδη διεξοδικός λόγος πῶς πάνω. Ἡ κατάσταση αὐτή ὑποδηλώνει ἴσως τήν ἀνασφάλεια πού αἰσθάνονταν οἱ Βυζαντινοί ἐκκλησιαστικοί ἀξιωματοῦχοι, ὅταν, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Λεοντίου, δέν εἶχαν ἄμεση ἐποπτεία στήν περιοχή τῆς ἐξουσίας τους²²². Ὡστόσο, γιά τό κενό ἐξουσίας στή Μονή τῆς Πάτμου πρέπει νά ἐπαιξε ρόλο καί ὁ ἴδιος ὁ Ἀρσένιος, τόν ὁποῖο ὁ Λεόντιος εἶχε ὀρίσει οἰκονόμο τῆς μονῆς, πρῖν ἀπό τήν ἀναχώρησή του γιά τά νέα του καθήκοντα. Ἡ προσήλωση τοῦ μαθητῆ στόν δάσκαλο, πού φωτίζεται ἄπλετα ἀπό τόν βιογράφο τοῦ Λεοντίου, καθ' ὑπαγόρευση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρσενίου, θά παραμέριζε κάθε πρόθεση γιά τήν ἀνάληψη ἀπό τόν ἴδιο τῆς ἡγουμενίας τῆς μονῆς.

Ὁ Λεόντιος δέν ἐπισκέπτεται τήν Πάτμο ἀπό τό 1176 ἕως τόν θάνατό του, ἀλλά φαίνεται ὅτι δέν παύει νά ἐνημερώνεται γιά θέματα τῆς μονῆς ἀπό τόν Ἀρσένιο πού μέ ζῆλο φροντίζει νά ἐπικοινωνεῖ μαζί του, ὅπως, γιά παράδειγμα, ὅταν ἐπισκέπτεται τόν πατριάρχη στήν Πρωτεύουσα καί τοῦ ζητεῖ νά μεσολαβήσει στόν Ἀνδρόνικο Α΄ γιά τήν ἀτέλεια τοῦ πλοίου τῆς μονῆς. Ἡ παράθεση ἀρκετῶν πληροφοριῶν σχετικά μέ τήν προσωπικότητα καί τίς δραστηριότητες τοῦ Λεοντίου, ὅπως φωτίζονται μέσα ἀπό τόν λεπτομερειακό Βίο πού γράφηκε λίγα χρόνια μετά τόν θάνατό του, εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμη γιά τό θέμα τῆς χορηγίας τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Σέ περίπτωση πού ἀποδοθεῖ στόν Λεόντιο ἡ χορηγία αὐτή, πάντοτε μετά τήν προχείρισή του ὡς πατριάρχη Ἱεροσολύμων λόγω τῆς παρουσίας πολλῶν προσωπογραφιῶν ἐπισκόπων αὐτῆς τῆς πόλης στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, αὐτή πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό διάστημα πού διατηρεῖ ὁ ἴδιος, *in absentia*, τήν ἡγουμενία τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, δηλαδή μεταξύ 1176 καί 1183. Σέ αὐτό τό διάστημα θά μπορούσε πῶς ἄνετα νά χρησιμοποιήσει οἰκονομικούς πόρους τῆς μονῆς γιά ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα. Ἐάν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἕως τό 1178 ἢ τό πολύ τό 1179 ὁ Λεόντιος ζοῦσε κάτω ἀπό δυσμενέστατες συνθήκες πού εἶχε νά ἀντιμετωπίσει στήν Ἑγγύς Ἀνατολή μέ τά νέα του καθήκοντα, θά ἦταν λογικότερο νά τοποθετηθεῖ αὐτή ἡ πρωτοβουλία στό βραχύ σχετικά διά-

στημα πού ὁ ὄσιος ζεῖ στήν Κωνσταντινούπολη ἐνῶ ἡ Μονή τῆς Πάτμου παραμένει ἀκόμη χωρίς ἡγούμενο. Τό διάστημα αὐτό κυμαίνεται μεταξύ 1179 περίπου καί 1183.

Ποιά σκοπιμότητα ἄραγε θά ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἀνέγερση καί ἡ διακόσμηση ἑνός παρεκκλησίου, ὅπως αὐτό τῆς Πάτμου; Ἡ μόνη ἀποδεκτή ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ Λεόντιος εἶχε τήν ἐπιθυμία νά ταφεῖ στήν Πάτμο. Ἐνα παρεκκλήσιο πλάι στόν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ καί πολύ κοντά στό παρεκκλήσιο τοῦ Ὁσίου Χριστοδοῦλου θά ἦταν μιά εὐλογία ἐπιλογή, ἐφόσον ὁ ὄσιος εἶχε ζήσει τουλάχιστον τριάντα χρόνια στήν Πάτμο ὡς ἀπλός μοναχός στήν ἀρχή καί ἡγούμενος γιά λίγο λιγότερα ἀπό εἴκοσι χρόνια ἀργότερα. Ἀλλά ὁ Λεόντιος δέν ἤθελε νά ταφεῖ στήν Πάτμο, γιάτι διαφορετικά θά εἶχε ἐκφράσει τήν ἐπιθυμία του αὐτή πρῖν ἀπό τόν θάνατό του, ὅπως εἶχε γίνει στήν περίπτωση τοῦ Χριστοδοῦλου. Ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου, πού συντάχθηκε ἀπό μοναχό τῆς Πάτμου καί κάτω ἀπό τήν ἐποπτεία τοῦ Ἀρσενίου, δέν θά παρέλειπε αὐτή τήν οὐσιαστική πληροφορία. Ὁ Λεόντιος ἐτάφη στήν Κωνσταντινούπολη, στόν ναό τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ στά Στεῖρου, σύμφωνα μέ τό παράδειγμα πού εἶχαν ἴσως δώσει παλαιότερα καί ἄλλοι πατριάρχες ἀνατολικῶν πατριαρχείων, τά ὁποῖα βρισκόταν κάτω ἀπό τή μουσουλμανική ἢ τή λατινική κυριαρχία. Μποροῦν νά δοθοῦν καί ἄλλες ἐξηγήσεις γιά τήν ἀπόφαση τοῦ Λεοντίου νά μήν ταφεῖ στήν Πάτμο, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες εἶναι καί ἡ παλαιότερη πρόθεσή του νά ἐγκαταλείψει τό νησί καί νά μονάσει στήν Προποντιδα, ὅταν ἀκόμη ἦταν οἰκονόμος τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου²²³. Ὁπωσδήποτε καί ἡ καταγωγή του ἀπό μιά σχετικά μακρινή περιοχή ὡς πρὸς τήν Πάτμο, δηλαδή τή Μακεδονία, ἴσως τόν ταῦτιζε ψυχικά περισσότερο μέ τήν Κωνσταντινούπολη ὅπου εἶχε καταφύγει στά ἐφηβικά του χρόνια. Ἡ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Λεοντίου, πού ἐκδηλώνεται καί μέ μιά ἀδιαφορία γιά ὅ,τι ἔχει σχέση μέ πρακτικές πρωτοβουλίες, ὅπως θά ἦταν ἡ κατασκευή ἔστω ἑνός παρεκκλησίου (μέ τό ἀδιαμφισβήτητο στοιχεῖο τῆς προσωπικῆς συμβολῆς καί προβολῆς), δέν εὐνοεῖ τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ χορηγία τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου ὀφείλεται στόν Λεόντιο. Ἡ ἐπιθυμία του νά μήν ἀφήσει πίσω του οὔτε καί εἰκόνα μέ τήν προσωπογραφία του, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τοῦ Βίου, ἐνισχύει τήν ἄποψη αὐτή. Ἐτσι καί ὁ Βίος παρέχει σημαντικά ἐπιχειρήματα γιά νά ἀποκλεισθεῖ ὁ Λεόντιος ὡς πιθανός χορηγός τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου. Οἱ μαρτυρίες τοῦ ἀγιολογικοῦ κειμένου ἔρχονται νά ἐνισχύσουν τά συμπεράσματα στά ὁποῖα ὀδήγησε ἡ διερεύνηση τοῦ προγράμματος. Ἀνακαλύπτοντας βασικές δυσκολίες ὡς πρὸς τήν ἐρμηνεία του μέ τήν παραδοχή ὅτι τοῦτο εἶχε συγκρο-

τηθεί για ένα παρεκκλήσιο της Παναγίας, όπως πιστευόταν γενικά μέχρι σήμερα, αναφάνηκαν ουσιαστικά τά επιχειρήματα που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο επώνυμος άγιος του παρεκκλησίου πριν από τον 18ο αιώνα ήταν ο όσιος Λεόντιος. Αυτή η νέα έκδοχή πρέπει να δοκιμασθεί μέσα από τις συγκυρίες στην ιστορία της μονής αυτήν ακριβώς την περίοδο.

Δ'. 'Η λατρεία του όσιου Λεοντίου στη Μονή της Πάτμου

'Η άγιοποίηση ενός προσώπου μετά την Εικονομαχία και έως τις αρχές του 14ου αιώνα περίπου²²⁴ ακολουθεί την ίδια διαδικασία που μπορεί να συνοψισθεί στα εξής: 'Η άγιοποίηση έχει άφετηρία τό μέρος όπου ζει και δρᾶ ὁ άγιος, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεδόν πάντοτε μοναχός, συχνά κτήτωρ ενός μοναστηριού. 'Η μονή συνεπώς αποτελεί τό κέντρο δημιουργίας της λατρείας στον άγιο και, ανάλογα μέ την ήθική και οικονομική επιρροή της, ρυθμίζει την εξάπλωση της λατρείας του, που συνήθως περιορίζεται στα γειτονικά μέρη. 'Η αναγκαία προϋπόθεση για την άγιοποίηση είναι ή πραγματοποίηση θαυμάτων, ἐν ζωῇ ἀλλά και μετά θάνατο —τά τελευταία γίνονται συνήθως κοντά στο σκήνος του άγιου. 'Η μοναστική κοινότητα, της οποίας τέκνο ὡπῆρξε ὁ άγιος, παίζει σημαντικό ρόλο στην παράδοση, προφορική και γραπτή, για τά θαύματα του και συνεπώς για την ἐδραίωση της λατρείας του. Φυσικό εἶναι ὁ συντονισμός τῶν ἐνεργειῶν για την καθιέρωση της λατρείας του άγιου νά αναλαμβάνεται ἀπό τόν ἐπόμενο ἡγούμενο, συνήθως πνευματικό τέκνο του άγιου. 'Αφού λοιπόν ή άγιοποίηση δέν ἀποφασίζεται ἀπό ἕνα κεντρικό ἐκκλησιαστικό ὄργανο, ὡπως στη Δύση (ἀλλά συχνά και στην 'Ανατολή ἀπό τόν πρῶμο 14ο αἰώνα και ἔπειτα), τά ἐξωτερικά τεκμήρια για τή λατρεία που δέχεται ἕνας άγιος εἶναι: ὁ εορτασμός της ἐπετείου της μνήμης του (κυρίως ἐπετείου του θανάτου ή της ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων του) στην ἐκκλησία, ή σύνταξη ειδικῆς 'Ακολουθίας για τίς ἀνάγκες της εορτῆς, ή ἀναγραφή του ὀνόματος του άγιου στα Μηναιαία σέ χρήση στη μονή, ή ὑπαρξη εἰκόνων μέ την προσωπογραφία του άγιου, ὡστε νά δέχεται προσκύνηση την ἡμέρα της εορτῆς και σέ οἰαδήποτε ἄλλη περίσταση, και ή συγγραφή Βίου. 'Η ἀφιέρωση ειδικοῦ παρεκκλησίου στον άγιο ἀποτελεῖ βεβαίως τό ἐπιστέγασμα και την πιό τρανή πιστοποίηση της λατρείας πρὸς αὐτόν. 'Εχοντας ὑπόψη ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα, ἀξίζει νά ἀσχοληθοῦμε μέ τά τεκμήρια της λατρείας του όσιου Λεοντίου στη Μονή της Πάτμου. 'Η ἔρευνα αὐτή ἀποκτᾶ και γενικότερο ἐν-

διαφέρον ἐπειδή ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο ὁ 12ος αἰώνας ἔχει χαρακτηρισθεῖ ὁ πιό πτωχός σέ άγιολογικά κείμενα και κατά συνέπειαν ὁ πιό ἀρνητικός για τήν ἀναγνώριση νέων άγίων²²⁵.

Τό παλαιότερο και πιό σημαντικό κείμενο για την άγιοποίηση και λατρεία του όσιου Λεοντίου στη Μονή της Πάτμου εἶναι ὁ Βίος, που περιέχει λεπτομερῆ ἀναφορά στους σταθμούς της ζωῆς του, δίνει ὅλα τά στοιχεῖα που πιστοποιοῦν την άγιότητά του, κυρίως μέσα ἀπό τή συνεχή πραγματοποίηση θαυμάτων, και οδηγεί στο συμπέρασμα ὅτι ὁ άγιος δεχόταν λατρεία στη μονή σέ μία περίοδο πολύ κοντά στον θάνατό του, τό 1185. 'Ο Βίος, που συντάχθηκε λίγο μετά τό 1203, ἔγινε μέ σκοπό νά διαβάζεται στην ἐκκλησία και νά ἀναπλάθει την ήθική προσωπικότητα και τά θαυμαστά ἔργα του όσιου μπροστά σέ μοναχούς, πολλοί ἀπό τούς ὁποῖους τόν εἶχαν γνωρίσει και εἶχαν δεχτεῖ την εὐλογία του²²⁶. 'Από τό περιεχόμενο του Βίου, δέν μένει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ συντάκτης του, ὁ Θεοδόσιος Γουδέλης ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη, μέλος της μοναστικῆς κοινότητας της Πάτμου, που ἔζησε κοντά στον Λεόντιο και τόν 'Αρσένιο, πῆρε ἐντολή ἀπό τόν τελευταῖο νά συγγράψει τόν Βίο και βασίσθηκε κατά πολύ μεγάλο βαθμό στις δικές του μαρτυρίες για τόν Λεόντιο, τίς ὁποῖες του ἔδωσε ἐγγράφως ὁ 'Αρσένιος. 'Ο Βίος του όσιου Λεοντίου εἶναι τό μόνο άγιολογικό κείμενο αὐτοῦ του εἴδους ἀπό τόν 12ο αἰώνα που ἀναφέρεται σέ μοναστική προσωπικότητα ή ὁποία δέν συνδέεται μέ την ἴδρυση μοναστηριού²²⁷. 'Εχει ἄλλωστε παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ Λεόντιος εἶναι και ὁ μόνος βυζαντινός άγιος ἀπό τίς κεντρικές περιοχές που ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου στον 12ο αἰώνα²²⁸.

Σέ σύγκριση μέ τούς πολύ λίγους Βίους ἄλλων άγίων της ἐποχῆς αὐτῆς που ἔχουν σωθεῖ, γίνεται φανερό ὅτι ὁ Βίος του όσιου Λεοντίου εἶναι ἕνα ἐκτεταμένο και μεστό σέ πληροφόρηση κείμενο, που δίνει περισσά στοιχεῖα για τήν άγιοποίηση του προσώπου αὐτοῦ. 'Ο Λεόντιος σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ἕνας ἐπαρχιακός άγιος. 'Οχι μόνον ἐράσεε στην Κωνσταντινούπολη ἕνα μέρος της ζωῆς του, μέ δραστηριότητες που ταιριάζουν σέ σημαντική πνευματική προσωπικότητα, ἀλλά ή οἰκουμηνική ἀκτινοβολία του

221. Βίος Λεοντίου, σποραδικά.

222. Πρβλ. Rose, *The Vita of Saint Leontios*, σ. 242, ὑποσημ. 13.

223. Βίος Λεοντίου, σ. 398.

224. Πρβλ. και Ruth Macrides, *Saints and Sainthood in the Early Palaeologan Period*, στο *Byzantine Saint*, κυρίως σ. 84 και ὑποσημ. 121 (για βιβλιογραφία στο θέμα αὐτό).

225. Πρβλ. Magdalino, *Holy Man*, σ. 52.

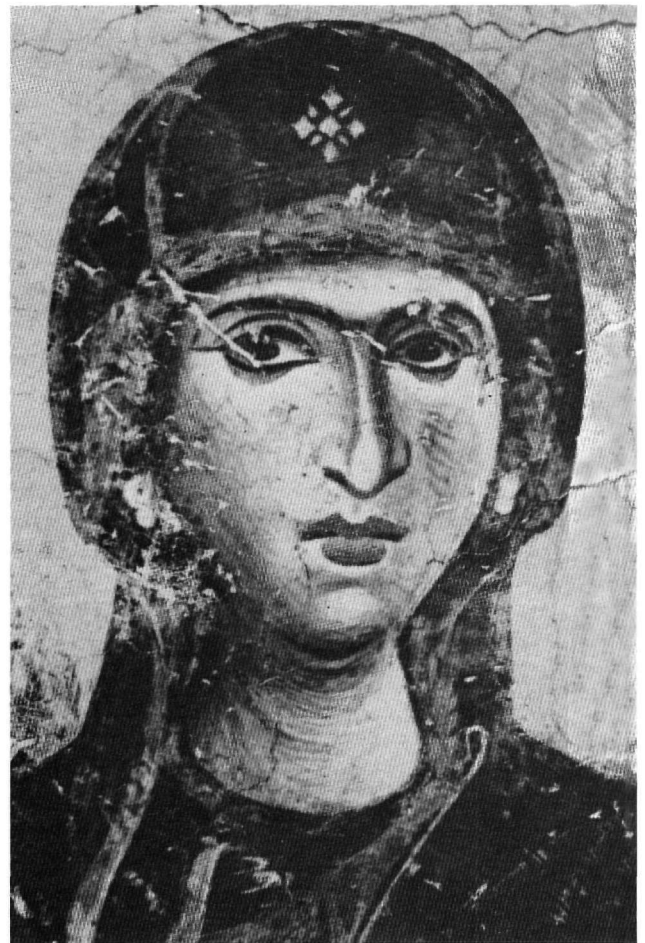
226. Βίος Λεοντίου, σ. 380.

227. Magdalino, *Holy Man*, σ. 53.

228. 'Ο.π.

είχε αναμφισβήτητη σχέση με την προχείρισή του ως πατριάρχη Ἱεροσολύμων καί με τήν παραμονή του στους Ἁγίους Τόπους καί τήν πραγματοποίηση θαυμάτων ἐκεῖ, σέ μιά περίοδο μάλιστα διαγμοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ κίνδυνος πού διέτρεξε ἡ ζωή του παρ' ὀλίγον νά εἶχε ὡς κατάληξη τή θανάτωσή του καί τή δημιουργία ἑνός νεομάρτυρα. Αὐτή ἡ διάσταση θά πρέπει νά εἶχε τονισθεῖ σέ τοπικό ἐπίπεδο, δηλαδή στό ὀρθόδοξο πατριαρχεῖο τῶν Ἱεροσολύμων, ὅσο μποροῦμε νά κρίνουμε ἀπό ὀρισμένες ἐνδείξεις²²⁹. Ὡστόσο, οἱ δυσχέρειες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες βρισκόταν τό πατριαρχεῖο καί τόν 13ο αἰώνα, μετά τήν κατάργηση τῆς Λατινοκρατίας καί τήν ἀποκατάσταση τῶν πατριαρχῶν στήν ἔδρα τους μέ τή μουσουλμανική ἀνοχή, δέν ἐπέτρεπαν ἀσφαλῶς ἄμεση σχέση τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου μέ τά Ἱεροσόλυμα γιά τίς ἐνέργειες ἀγιοποίησης τοῦ Λεοντίου. Μιά ἀνάλογη θεώρηση ἀφήνει ἀνοικτό τό θέμα τῶν εἰκονογραφικῶν προτύπων γιά τό πλῆθος τῶν προσωπογραφιῶν τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων πού ἔχουν περιληφθεῖ στό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου. Δέν δημιουργεῖ ὡστόσο κώλυμα καί γιά τόν λόγον ὅτι οἱ προσωπογραφίες αὐτές φαίνεται νά ἀκολουθοῦν τούς συμβατικούς εἰκονογραφικούς τύπους.

Ὁ ὄσιος Λεόντιος ἑορτάζεται σήμερα στή Μονή τῆς Πάτμου στίς 14 Μαΐου, ἐπέτειο τοῦ θανάτου του²³⁰. Ἡ Ἀκολουθία του συντάχθηκε στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἀπό τόν ἱερομόναχο Νικόδημο Κάμπο, κατά παραγγελίαν τοῦ δραστήριου καί λόγιου ἱερομονάχου Ἱεροθέου Φλωρίδη, καί ἐκδόθηκε γιά πρώτη φορά στά Ἱεροσόλυμα τό 1912²³¹. Ἡ ἐπόμενη ἐρώτηση εἶναι ἐάν ἡ μνήμη τοῦ ὀσίου Λεοντίου ἑορταζόταν ἀδιάλειπτα στή μονή ἢ ἐάν ἡ «ἀποκατάστασή» του κατά κάποιον τρόπο στή νεότερη ἐποχή εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πύθ λόγιας, μεταγενέστερης ἀντίληψης σχετικά μέ τόν εὐρύτερο πνευματικό ρόλο τῆς μονῆς σύμφωνα μέ τήν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Γιά τήν ἱστορία τῆς λατρείας τοῦ Λεοντίου στή Μονή τῆς Πάτμου ἔχουμε στή διάθεσή μας ὡς μέτρο σύγκρισης τήν περίπτωση τῆς λατρείας τοῦ ὀσίου Χριστοδούλου, κτήτορα τῆς μονῆς καί καταξιωμένου τοπικοῦ ἁγίου, τοῦ ὁποῖου τά ἀγιολογικά κείμενα ἀλλά καί οἱ φορητές εἰκόνες ἔχουν μελετηθεῖ μέ ἀρκετή πληρότητα²³². Μιά ἔρευνα πού ἔγινε στή Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, σέ συνεργασία μέ τόν βιβλιοφύλακα διάκονο Χρυσόστομο Φλωρεντή, γύρω ἀπό τά Μηναιῖα πού ἦσαν σέ χρήση στή μονή, ἔδωσε τά ἑξῆς ἀποτελέσματα: Δέν βρέθηκε κανένα σχετικό χειρόγραφο μέ τήν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ὀσίου Λεοντίου γιά τίς 14 Μαΐου. Ἡ μαρτυρία αὐτή πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ συγκριτικά μέ ὅ,τι ἰσχύει γιά τόν ὄσιο Χριστόδουλο. Μέ κάποια ἐκπληξη διαπιστώνει κανεῖς ὅτι, μέ τήν ἐξαίρεση τοῦ κώδικα 262²³³,

Εἰκ. 50. Kurbinovo, Ἁγιος Γεώργιος (1191). Παναγία. Λεπτομέρεια ἀπό τήν Ἀνάληψη.

οἱ μνεῖες γιά τήν ἐπέτειο τῆς μνήμης τοῦ ὀσίου Χριστοδούλου σέ χειρόγραφα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι λιγότες καί κατά κανόνα ἔχουν προστεθεῖ σέ μεταγενέστερη ἐποχή σέ χειρόγραφα πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 15ο αἰώνα καί ἔπειτα²³⁴.

Σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἴσως σκόπιμο νά ἰδοῦμε μέ συντομία καί τήν ἱστορία τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων σχετικά μέ τόν Λεόντιο καί τόν Χριστόδουλο. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Βίος τοῦ ὀσίου Λεοντίου ἔχει σωθεῖ σέ δύο σύγχρονα σχεδόν χειρόγραφα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰώνα, τόν κώδικα 187 καί ἕνα εἰλητάριο σέ χαρτί, τό δεύτερο ἴσως τό πρότυπο γιά τόν κώδικα²³⁵. Δέν ἔχει ἐπισημανθεῖ μεταγενέστερο χειρόγραφο τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ, μαζί μέ δεκατέσσερις Πανηγυρικούς Λόγους τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου, ἔγινε στή Βιέννη τό 1793, μέ πρωτοβουλία καί δαπάνη τοῦ Ἐπισκόπου Ἡλιουπόλεως καί Θυατείρων, καί εὐπατρίδου τῆς Θεσσαλονίκης Κυρίου Λεοντίου εἰς

Εικ. 51. Ἐνθρονη Παναγία βρεφοκρατούσα. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 3.

Εικ. 52. Studenica, ναός Παναγίας (1208-1209). Παναγία Κυριώτισσα. Λεπτομέρεια.

μνημόσυνον τῶν ἑαυτοῦ γεννητόρων²³⁶· γιὰ τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ θὰ ἔπαιξε ρόλο καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ὄσιος Λεόντιος καταγόταν ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Νεοελληνικὴ παράφραση τοῦ Βίου περιλαμβάνεται στὸ Νέον Ἐκλόγιον (α΄ ἔκδοση, Ἰωάννινα 1803, καὶ β΄ ἔκδοση, 1863). Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἁγίων Τόπων στὸν Μεσαίωνα ὑπῆρξε τὸ κίνητρο γιὰ τὴ δημοσίευση ἀποσπασμάτων τοῦ Βίου ἀπὸ τὸν J. Τροϊκίτζι, τὸ 1889²³⁷. Τώρα, ἡ εἰκόνα πού παρουσιάζει ἡ

229. Π.χ., ἓνα τροπάριο Κανόνος, πού συνέθεσε κάποιος ἰμνογράφος στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα εἰς μνήμην τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ξεχωρίζει τὸν Λεόντιο ἀπὸ δύο ἀκόμη πατριάρχες αὐτῆς τῆς ἐκκλησίας: *Μετὰ τῶν ἄνω τάξεων λειτουργεῖν ἠξιώθητε ἐνδοξοὶ ποιμένες, ἱερεῖ Λεόντιε καὶ Μάρκε μακάριε, σὺν Εὐθymiῶ τῷ εὐκλεεῖ.* Ἁ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, I, St. Petersburg 1891 (ἀνατύπωση, Βρυξέλλες 1963), σ. 133, 140.

230. Ἡ μνήμη τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἀναφέρεται γιὰ τίς 14 Μαΐου ἀπὸ τοὺς νεότερους Συναξαριστές, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸν Νικόδημο Ἁγορευτῆ.

231. Ἀσματικὴ Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου, ἀρχιεπισκόπου Ἱεροσολύμων, τοῦ καὶ ἡγουμένου χρηματίσαντος τῆς ἐν Πάτμῳ ἱερᾶς Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Φιλοπονηθεῖσα παρὰ τοῦ ταπεινοῦ ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῦ κ. Νικοδήμου Κάππου κατ' αἴτησιν τοῦ πανοσιολογιωτάτου κ. Ἱεροθέου Φλωρίδου. Ἀντιγραφεῖσα ὑπὸ Νεοφύτου Ἀλεξιάδου Ἱεροδιακόνου, Ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Ἰωαν. τοῦ Θεολόγου τῇ 4ῃ Αὐγούστου 1907. Νῦν δὲ τὸ πρῶτον ἐκδίδεται δαπάνῃ τοῦ Ἱερομονάχου Ἐφραίμ Βολονάκη, Ἐν τῇ ἁγίᾳ πόλει Ἱερουσαλήμ (ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ ἱεροῦ κοινῶ τοῦ Π. Τάφου), 1912.

232. Βλ. Βρανούση, Ἀγιολογικὰ κείμενα. Χατζηδάκης, Εἰκόνες (βλ. ὑπόσημ. 245).

233. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα, σ. *15.

234. Π.χ., στὸν κώδικα Πάτμου 199, τοῦ 14ου αἰῶνα. Στὸ φ. 72r τοῦ Μηναιῶ τοῦ Μαρτίου (16 τοῦ μηνός) γράφεται: *Τοῦ ἁγίου μάρτυρος Σαβίνου* (μὲ τὴν Ἀκολουθία του). Στὸ ἐπάνω περιθώριο ὑπάρχει προσθήκη μὲ μικρὰ γράμματα τοῦ 15ου αἰῶνα: *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδοῦλου...* Στὸ τελευταῖο φύλλο (φ. 162r) ἔχει προστεθεῖ καὶ ἓνα κοντάκιο γιὰ τὸν ὄσιο Χριστοδούλο. Στὸν κώδικα Πάτμου 853, τοῦ 15ου αἰῶνα, ὑπάρχει προσθήκη γιὰ τὴ μνήμη τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου μὲ γραφὴ τοῦ 18ου αἰῶνα.

235. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. ὑπόσημ. 139.

236. Βλ. Βίος Λεοντίου, σελίδα μὲ τὸν ἐσώτιτλο.

ζήτηση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα τῆς Ἔρας Βρανούση, εἶναι πολύ καλύτερη²³⁸, ἀλλά ἀφορᾷ μόνον τὴν πολύ μεταγενέστερη ἐποχή. Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὰ κείμενα πού συντάχθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστοδούλο, τὰ καθ' αὐτὸ ἀγιολογικά κείμενα πού ἀφοροῦν τὸν ὅσιο εἶναι ὁ Βίος ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, μητροπολίτη Ρόδου, πού γράφηκε περίπου μισὸν αἰῶνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ὁσίου, ἓνα Ἐγκώμιο τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Ἀθανασίου, ἀπὸ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰῶνα, ἓνα δεύτερο Ἐγκώμιο ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου Θεοδόσιο Γουδέλη, ἔργο τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 12ου αἰῶνα, καθὼς καὶ μιὰ Διήγηση Θαύματος τοῦ ὁσίου ἀπὸ ἀνώνυμον, λίγο μετὰ τὸ 1280. Δύο σημεῖα παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνά μας: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ σώζονται, μαζί μὲ ἐκεῖνα πού συνέγραψε ὁ ἴδιος ὁ ὅσιος Χριστοδούλος, καθὼς καὶ ἄλλη ὕλη, σέ ἓναν καὶ μοναδικὸ κώδικα ἀπὸ τῆ βυζαντινὴ ἐποχή, τὸν κώδικα 179 τῆς Πάτμου, πού ἔχει χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 12ου ἢ, τὸ πιθανότερο, στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα (οἱ πολλές μεταγενέστερες δημοσιεύσεις, σχεδόν ὅλες μετασκευές σέ δημώδη γλώσσα, χρονολογοῦνται συνήθως ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς)²³⁹. Στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ καὶ ὁ σύντομος ἀδημοσίευτος Βίος τοῦ ὁσίου σέ δύο φύλλα στό τέλος τοῦ κώδικα 262 τῆς Πάτμου, πού μνημονεύθηκε παραπάνω. Ἐκεῖνο πού ἔχει ἴσως μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀκόμη εἶναι ὅτι ἡ γραφή στὸν κώδικα 179 μὲ τὰ ἀγιολογικά κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, στὸν ἀδημοσίευτο Βίο του στὸν κώδικα 262, καθὼς καὶ στὰ δύο σύγχρονα χειρόγραφα μὲ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Λεοντίου, παρουσιάζει σημαντικές ὁμοιότητες καὶ βεβαίως ἀνήκει σέ βιβλιογραφικὸ ἔργαστήριο τῆς μονῆς²⁴⁰. Γιὰ τὸν σύντομο ἀδημοσίευτο Βίο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, σέ πρόσφατη ἀνακοίνωση στό Συμπόσιο μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν 900 χρόνων ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ἐκφράσθηκε ἡ γνώμη ἀπὸ τὸν βιβλιοφύλακα τῆς μονῆς διάκονο Χρυσόστομο Φλωρεντῆ ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ κειμένου ἔγινε κατὰ παραγγελίαν τοῦ καθηγουμένου Ἀρσενίου. Ἀφοῦ καὶ τὸ Ἐγκώμιο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Γουδέλη, ἀλλὰ καὶ ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου ἀπὸ τὸν ἴδιο βιογράφο, ὀφείλονται, σύμφωνα μὲ πολλές ἐνδείξεις, σέ πρωτοβουλία τοῦ Ἀρσενίου²⁴¹, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἀντιγραφή τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων καὶ τῶν δύο ἀγίων τῆς μονῆς ἔγινε τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ἀρσένιος εἶχε τὴν ἡγεμονία (1183-περίπου 1206). Σύμφωνα μὲ ἐσωτερικὲς μαρτυρίες τῶν κειμένων καὶ τὸν τύπο τῆς γραφῆς, τοῦτο πρέπει νά τοποθετηθεῖ μᾶλλον στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 13ου αἰῶνα.

Εἶναι σκόπιμο νά ἰδοῦμε τώρα ἐάν φορητὲς εἰκόνες πού σώζονται στὴ Μονὴ τῆς Πάτμου μποροῦν νά μᾶς δια φωτίσουν σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία πού δεχόταν ὁ ὅσιος Λεόντιος ἐκεῖ. Γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ σημασία ἔχει, πάντοτε γιὰ λόγους προοπτικῆς, καὶ ἡ ὁμάδα ἀπὸ εἰκόνες μὲ τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου στὴ μονὴ ἢ καὶ ἄλλοῦ. Ἡ παλαιότερη εἰκόνα τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴ μονὴ εἶναι ἓνα μικρὸ, ἀδημοσίευτο ἔργο πολὺ καλῆς παλαιολόγιας τέχνης, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα (Εἰκ. 53)²⁴². Ἡ εἰκόνα, πού φυλάσσεται στό Σκευοφυλάκιο, τοποθετεῖται κάθε χρόνο στό προσκυνητᾶριο τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ ὁσίου. Ἡ εἰκόνα φέρει μεταγενέστερη μετάλλινη ἐπένδυση ρωσικῆς τέχνης πού κρύβει τὸ σῶμα τῆς μορφῆς²⁴³. Ὁ ἅγιος, πού ταυτίζεται μὲ ἐπιγραφή, *Ο ΑΓΓΙΟΣ ΛΕΟΝΤΙΟΣ*, ἀποδίδεται σέ προτομή. Φέρει ἐπισκοπικὴ ἐνδυμασία καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ κλειστὸ εὐαγγέλιο. Εἶναι σαφές ὅτι δέν πρόκειται γιὰ ρεαλιστικὸ πορτραῖτο, ἀφοῦ ἀντιγράφονται μὲ μεγάλῃ ἐπιμέλεια τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἡ βυζαντινὴ παράδοση δίνει στὸν Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Χρυσοστόμου (Εἰκ. 54) σέ μιὰ παλαιολόγια εἰκόνα τοῦ Σινᾶ μὲ τίς προσωπογραφίες τῶν τριῶν ἱεραρχῶν· καὶ στὰ δύο ἔργα ὁ ἅγιος εἶναι tonsatus. Προσωπογραφία τοῦ Λεοντίου ἐπισημαίνεται μιὰ φορὰ ἀκόμη στὴ μονὴ, σέ μιὰ ζωγραφισμένη εἰκόνα τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ ὁποία χρησίμευε ἕως πρὶν λίγα χρόνια ὡς προστατευτικὴ θύρα τῆς ἀσημένιας λειψανοθήκης τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου (Εἰκ. 55 καὶ 56) —σήμερα ἐκτίθεται στὸν δεύτερο ὄροφο τοῦ Μουσείου τῆς μονῆς. Τὸ κύριο θέμα στὴν εἰκόνα εἶναι ἡ Κοίμησις τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου, στὴν ὁποία προφανῶς μετέχουν προσωπικότητες τῆς μονῆς τὴν ἐποχὴ πού ἔγινε τὸ ἔργο. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα ὑπάρχει μνημειακὴ μετωπικὴ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου, ὅπως πιστοποιεῖ καὶ ἡ ἐπιγραφή μὲ τὸ ὄνομά του. Ὁ ὅσιος δέν εἰκονίζεται ἀναχρονιστικὰ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς παρισταμένους στὴν Κοίμησις τοῦ κτήτορα τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου. Ἡ παρουσία τοῦ πορτραῖτου ἔχει σκοπὸ νά δείξει ὅτι ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς μονῆς προήλθε καὶ ἓνας ἀκόμη ἅγιος, ὁ Λεόντιος. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου σέ ἓνα ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο οἱ μοναχοὶ ἀλλὰ καὶ οἱ προσκυνητὲς τῆς μονῆς βρίσκονταν σέ ἄμεση ὀπτικὴ ἐπικοινωνία ἀποδεικνύει ὅτι ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴ μονὴ, τουλάχιστον τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἔργου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα. Ὡς πρὸς τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου (Εἰκ. 55) εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φυσιογνωμίας του δέν εἶναι ἐκεῖνα τοῦ Χρυσοστόμου

ὄπως, ἀντίθετα, συνέβαινε στήν παλαιότερη εἰκόνα πού εἶδαμε. Νομίζω ὅτι γιά τήν ἀπόδοση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ ὁσίου ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνας-θύρας τῆς λειψανοθήκης ἔλαβε ὑπόψη μιᾶ εἰκόνα τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου, ὄχι τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, ὄπως θά ἰδοῦμε σέ λίγο.

Ἡ ἔλλειψη παραστάσεων μέ τήν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Λεοντίου²⁴⁴, ἐάν ἐξαιρέσουμε τή μικρή παλαιολόγεια εἰκόνα γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος, πρέπει νά ἐκτιμηθεῖ καί μέ βάση τίς σωζόμενες προσωπογραφίες τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου σέ διάφορες εἰκαστικές ἐκφράσεις. Τά πορτραῖτα τοῦ ὁσίου εἶναι ἀναμφισβήτητα πολυάριθμα στή μονή καί σέ ἄλλους ναοῦς τῆς Πάτμου ἢ ἀκόμη μποροῦν νά ἀνιχνευθοῦν καί σέ περιοχές ἀκτινοβολίας τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου μακριά ἀπό τό νησί²⁴⁵. Ὡστόσο, καμιά ἀπό τίς προσωπογραφίες αὐτές σέ εἰκόνες ἢ σέ τοιχογραφίες δέν θά μπορούσε νά χρονολογηθεῖ πρῖν ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα²⁴⁶, ἐάν δέν ἀποκαλυπτόταν πρόσφατα ἕνα θαυμάσιο πορτραῖτο τοῦ ὁσίου σέ τοιχογραφία τοῦ 1300 περίπου, στό ἐσωρράχιο τοῦ τόξου ἐνός τυφλοῦ ἀψιδώματος στό παλαιό κελάρι τῆς μονῆς²⁴⁷. Τέτοιες διαπιστώσεις τοποθετοῦν στή σωστή τῆς προοπτική καί τή λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή μονή κατά τή βυζαντινή ἐποχή. Μία ἀκόμη σχετική παρατήρηση ὡς πρὸς τόν ὁσιο Χριστοδόουλο εἶναι ὅτι ἡ προσωπογραφία του στή εἰκαστικά ἔργα πού ἔχουν σωθεῖ τόν παρουσιάζει μέ μιᾶ ἰδεαλιστική διάθεση, ἀφοῦ σέ τελευταία ἀνάλυση ἀναπαράγει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ μοναχισμοῦ, τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου.

Ἡ πρωταρχική πηγή γιά πληροφορίες σχετικά μέ τή φυσική ἐμφάνιση τοῦ ὁσίου Λεοντίου θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ Βίος του, πού συντάχθηκε μερικά χρόνια μετά τόν θάνατό του ἀπό μοναχό τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ὁ ὁποῖος γνώριζε τόν Λεόντιο καί εἶχε παράλληλα ἄμεση πληροφόρηση γιά τόν ὁσιο ἀπό τόν τότε ἡγούμενο τῆς μονῆς καί πνευματικό τέκνο τοῦ Λεοντίου Ἀρσένιο. Ὁ Βίος ὅμως περιέχει στό τέλος μιᾶ ἐκπληκτική μαρτυρία, συγκεκριμένα ὅτι ἡ προσπάθεια νά ἀπεικονίσουν στή νεκρική του κλίνη τόν ὁσιο ἀρκετοῖ ζωγράφοι, κατόπιν ἐντολῆς τῶν μοναχῶν πού ἦσαν κοντά του, ἀπέτυχε γιά τόν λόγο ὅτι τὰ χαρακτηριστικά του ἄλλαζαν διαρκῶς. Γιά τόν βιογράφο τό φαινόμενο αὐτό ἦταν ἀπόδειξη τῆς βαθιάς ταπεινοφροσύνης τοῦ ὁσίου. Εἶναι δύσκολο νά ἀποτιμηθεῖ σωστά τό χωρίο τοῦ Βίου σέ σχέση μέ τήν ἁγιοποίησή του καί τήν παρουσία εἰκόνων τοῦ ὁσίου στή Μονή τῆς Πάτμου, τῆς ὁποίας ἡ διοίκηση ἦταν γιά τὰ ἐπόμενα εἰκοσι χρόνια στή χέρια τοῦ πνευματικοῦ τέκνου τοῦ Λεοντίου. Τό ἴδιο ἐρώτημα ἰσχύει καί γιά τό παρεκκλήσιο στή νότια πλευρά τοῦ καθολικοῦ, πού, ὄπως ὑποστηρίζεται στή μελέτη αὐτή, ἀφιερῶθηκε στόν ὁσιο Λεόντιο ἀπό τόν διάδοχό του στήν ἡγουμενία τῆς Πάτμου Ἀρσένιο.

Παρ' ὅλο πού πρέπει νά ἀποκλεισθεῖ ὁ ταφικός προορισμός τοῦ παρεκκλήσιου γιά λόγους πού βρίσκουν πλήρη στήριξη στόν Βίο τοῦ Λεοντίου, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ὁσίου ἐτάφη σέ συγκεκριμένο ναό τῆς Πρωτεύουσας, κάποια παράσταση τοῦ ὁσίου σέ φορητή εἰκόνα ἢ σέ τοιχογραφία στό παρεκκλήσιο ἦταν ἀπαραίτητη γιά τίς λατρευτικές ἀνάγκες. Ὅσον ἀφορᾷ τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ἔχουμε περιθώρια νά ὑποθέσουμε τήν ὑπαρξη προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου σέ τέσσερις θέσεις. Κατ' ἀρχήν τίποτε δέν ἀποκλείει ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες στόν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ νά ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Λεόντιος ὡς ἐπίσκοπος τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Θά μπορούσε ἐπίσης πορτραῖτο του νά εἶχε ἀπει-

237. J. Tzoičikij, Ἰωάννου τοῦ Φωκά ἐκφρασις, Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik VIII, 2 (1889), σ. XVI-XXV.

238. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 35-84.

239. Γιά τόν κώδικα Πάτμου 179 βλ. ὁ.π., κυρίως σ. 36-37.

240. Ἡ παρατήρηση αὐτή ὀφείλεται στόν βιβλιοφύλακα τῆς μονῆς.

241. Βλ. καί Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. 110.

242. Διαστάσεις: Ὑψος 17.2 ἐκ., πλάτος 14 ἐκ., πάχος σανίδας 1.6 ἐκ. Ἡ παράσταση εἶναι ζωγραφισμένη ἀπ' εὐθείας στό ξύλο.

243. Δέν ἀποκλείεται ἡ ρωσική ἐπένδυση τῆς εἰκόνας νά παραγγέλθηκε ἀπό κάποιον Ρῶσο λόγω τῆς συνωνυμίας τοῦ ὁσίου Λεοντίου μέ τόν ἅγιο Λεόντιο τοῦ Rostov, ἐπίσης ἐπίσκοπο, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία εἶχε ἐγκαθιδρυθεῖ καί στήν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Α. Ι. Jacimírskij, Novye dannye o Chozenii archiepiskopa Antonija v Car'grad, Izvestija Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti 4, ἀριθ. 1 (1899), σ. 245-249. Γιά τόν Λεόντιο τοῦ Rostov βλ. καί LChri 7 (1975), σ. 399.

244. Κατά τή γνώμη μου, ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νά εἶναι ὁ Λεόντιος ὁ Νέος στίς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας στής Γαλλοῦς στή Νάξο ὁ Λεόντιος τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπως ὑποστηρίχθηκε ἀπό τόν Γ. Δημητροκάλλη, Περί τῆς τοιχογραφίας τοῦ ἁγίου Λεοντίου τοῦ Νέου ἐν Νάξῳ, ΕΕΒΣ 35 (1966-1967), σ. 132-135. Ὁ ἅγιος φέρεται ἐδῶ μοναστική ἐνδυμασία μέ κουκούλιο. Ἡ τοιχογραφία μέ τό πορτραῖτο αὐτό ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Ν. Β. Δρανδάκη, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία τῆς Γαλλοῦς» (1288/1289), ΕΕΒΣ 33 (1964), σ. 266, εἰκ. 6.

245. Γιά μερικά παραδείγματα τῆς προσωπογραφίας τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου σέ εἰκόνες τῆς μονῆς ἢ καί ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς Πάτμου βλ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες, ἀριθ. 10 σ. 61 πίν. 12, ἀριθ. 17 σ. 69 πίν. 84, ἀριθ. 19 σ. 70 πίν. 86 καί 87, ἀριθ. 64 σ. 113 πίν. 119, ἀριθ. 83 σ. 131 πίν. 133, ἀριθ. 112 σ. 148 πίν. 159, ἀριθ. 111 σ. 148 πίν. 161, ἀριθ. 141 σ. 165-166 πίν. 184.

246. Ἡ παλαιότερη προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου σέ φορητή εἰκόνα φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκείνη πού περιλαμβάνεται στήν παράσταση τῆς ἐνθρονῆς Παναγίας στή μεγάλη δεσποτική εἰκόνα τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου. Χατζηδάκης, Εἰκόνες, ἀριθ. 10, πίν. 12.

247. Ἡ προσωπογραφία τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου καλύπτει τό ἀνατολικό μισό τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ τόξου στό τυφλό ἀψιδώμα τοῦ νότιου τοίχου, ἐνῶ τό δυτικό μισό καλύπτεται ἀπό τήν παράσταση τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου. Πρόκειται γιά σύνθεση ἀφιερωτικοῦ χαρακτήρα, ἀφοῦ στή γειτονική ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου πρὸς τὰ ἀνατολικά σώζεται ὁ δωρητής μοναχός. Στό τύμβανο τοῦ τόξου θά πρέπει νά εἰκονίζονταν ἡ Παναγία.

κονισθεί στό τύμπανο του άνακουφιστικού τόξου έπάνω άπό τή νότια είσοδο του παρεκκλησίου, στό έσωτερικό ή στό έξωτερικό, σύμφωνα μέ πάγια συνήθεια νά εικονίζεται συχνά σέ αυτή τή θέση ό τιμώμενος άγιος. Γιά λόγους πού εξηγήθηκαν μέ λεπτομέρεια θεωρήθηκε ότι ό ιεράρχης ως «πηγή τής σοφίας» (Εικ. 39) στόν δυτικό τοίχο ήταν ό ίδιος ό Λεόντιος. ΄Ωστόσο, καμιά άπό τίς τρείς αυτές ύποτιθέμενες παραστάσεις του Λεοντίου δέν θά μπορούσε νά χρησιμεύσει γιά λατρευτικούς σκοπούς, νά δεχτεί δηλαδή τήν προσκύνηση τών πιστών. ΄Η μόνη κατάλληλη θέση γιά τή λειτουργία τής ζωγραφιστής παράστασης στόν τοίχο ως φορητής εικόνας είναι στην άκρη του νότιου τοίχου πλάι στό τέμπλο²⁴⁸. ΄Ωστόσο, ό άνώνυμος σήμερα ιεράρχης πού εικονίζεται σέ αυτή τή θέση (Εικ. 16) δέν έχει τά χαρακτηριστικά του ΄Ιωάννη του Χρυσοστόμου πού βλέπουμε στή μικρή παλαιολόγια εικόνα (Εικ. 53) και τά όποια θά είχε και ό ιεράρχης ως «πηγή τής σοφίας» στην τοιχογραφία του παρεκκλησίου.

Οί μαρτυρίες του Βίου γιά τήν έπιθυμία του όσίου νά μήν άφήσει πορτραίτο μέ τά αυθεντικά χαρακτηριστικά τής φυσιογνωμίας του, καθώς και γιά τήν παρομοίωση του μέ τόν Χρυσόστομο, ή μόνη, όσο γνωρίζουμε, σωζόμενη φορητή εικόνα του όσίου άπό τή βυζαντινή έποχή μέ τά χαρακτηριστικά του Χρυσοστόμου, και άκόμη ή τοιχογραφία του ιεράρχη ως «πηγής τής σοφίας» στό παρεκκλήσιο, έάν ή ταύτιση πού προτείνουμε είναι σωστή, όδηγοϋν στό ίδιο συμπέρασμα: ότι δηλαδή ή εικονογραφική παράδοση τής προσωπογραφίας του όσίου στή μονή έμμένει σέ μία ιδεαλιστική άπεικόνισή του μέ χαρακτηριστικά πού δανείζεται άπό τήν εικονογραφική παράδοση τής προσωπογραφίας του ΄Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Γιά μία τέτοια θεώρηση, ό Βίος του όσίου, όπως είπαμε, παρέχει μερικά έπιχειρήματα. Οί παρατηρήσεις αυτές όχι μόνον είναι ενδιαφέρουσες γιατί φωτίζουν μία πτυχή τής βυζαντινής θρησκευτικής τέχνης πού παραμένει σκοτεινή λόγω άπουσίας έπαρκών γραπτών μαρτυριών, αλλά βοηθοϋν νά έπισημανθεί μία σειρά παρανοήσεων σχετικά μέ τά προσωπογραφικά χαρακτηριστικά δύο άκόμη άγιών πού ήσαν ιδιαίτερα άγαπητοί στή μονή, συγκεκριμένα του ΄Ιακώβου, υίου του Ζεβεδαιού και άδελφού του ΄Ιωάννη του Θεολόγου, και του ΄Ιακώβου του ΄Αδελφοθέου. ΄Επειδή ή προσωπικότητα του Λεοντίου δέν φαίνεται νά είναι άσχετη μέ αυτές τίς παρανοήσεις, άποκαλύπτοντας έτσι, έστω και έμμεσα, τήν έπιρροή πού άσκησε στή Μονή τής Πάτμου, θά σταθοϋμε γιά λίγο σέ αυτές.

΄Η σπουδαιότερη ίσως βυζαντινή εικόνα στή Μονή τής Πάτμου, πού έχει σωστά τοποθετηθεί κοντά στίς τοιχογραφίες τής Sorocani ως πρός τή χρονολογία και τή

μνημειακή πνοή πού διακρίνει τή ζωγραφική τής, έχει θεωρηθεί ότι παριστάνει τόν άγιο ΄Ιακώβο τόν ΄Αδελφοθέο²⁴⁹. Παρ' όλο πού δέν διατηρείται ή έπιγραφή μέ τό όνομα του άγίου, ή ταύτιση αυτή προσκρούει στό ότι ή μορφή δέν έχει τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του ΄Ιακώβου του ΄Αδελφοθέου ούτε και φέρει έπισκοπική ένδυμασία, όπως απαιτεί ή εικονογραφική παράδοση τής προσωπογραφίας του, ή όποια άκολουθείται και στην τοιχογραφία του παρεκκλησίου τής Πάτμου (Εικ. 13). ΄Ο ΄Ιακώβος ό ΄Αδελφοθέος, όπως δείχνει και ή τοιχογραφία μέ τό πορτραίτο του στό παρεκκλήσιο, παριστάνεται συνήθως σέ γεροντική ηλικία και μέ σχετικά μακριά άτίθασα μαλλιά, ένώ στίς άπεικονίσεις του τονίζεται ή έπισκοπική του ιδιότητα, άφού άλλωστε δέν ύπήρξε ένας άπό τούς άποστόλους. ΄Αντίθετα, ό άγιος τής εικόνας τής Πάτμου πρέπει νά ταυτισθεί μέ τόν άπόστολο ΄Ιακώβο, τόν υίο του Ζεβεδαιού και άδελφό του ΄Ιωάννη του Θεολόγου, όπως δείχνουν τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, ή άρχαία ένδυμασία και τό ειλητάριο πού κρατεί στά χέρια του. Τό εύρωστο πρόσωπο μέ τά κοντά καστανά μαλλιά και τό γένη άναγνωρίζονται σέ όποιοδήποτε πορτραίτο του άποστόλου ΄Ιακώβου στή βυζαντινή τέχνη. ΄Ισως μέ τήν προτεινόμενη ταύτιση νά γίνεται πιό δύσκολη ή εξήγηση του εύχαριστιακού ποτηρίου στό άριστερό χέρι του Χριστού, πού εικονίζεται σέ προτομή στην έπάνω δεξιά γωνία, έάν ή λεπτομέρεια αυτή άνήκει στην άρχική παράσταση. ΄Η εικόνα αυτή, πού πρέπει νά ήλθε στην Πάτμο άπό έξω, πιθανότατα άπό τήν Κωνσταντινούπολη, άποτελεί μία σχετικά πρώιμη μαρτυρία γιά τή μάλλον συχνή παρουσία του πορτραίτου του άποστόλου ΄Ιακώβου στή Μονή τής Πάτμου. Συγκεκριμένα, σέ μία σειρά εικόνων τής μεταβυζαντινής έποχής, πού πρέπει νά παραγγέλθηκαν γιά τή μονή επειδή περιλαμβάνουν προσωπογραφίες του ΄Ιωάννη του Θεολόγου και του όσίου Χριστοδούλου, εμφανίζεται και τό πορτραίτο του ΄Ιακώβου²⁵⁰. Οί σωζόμενες έπιγραφές (πάντοτε Ο ΑΓΙΟΣ ΙΑΚΩΒΟΣ, και όχι ό άγιος ΄Ιακώβος ό ΄Αδελφοθέος, όπως συμβαίνει όταν έχουμε άπεικονίσεις του δευτέρου), καθώς και τά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, δέν αφήνουν άμφιβολία ότι πρόκειται γιά τόν άπόστολο ΄Ιακώβο και όχι γιά τόν ΄Ιακώβο τόν ΄Αδελφοθέο. ΄Ο λόγος τής παρουσίας του στίς εικόνες αυτές πρέπει νά άναζητηθεί στή συγγενεία του μέ τόν ΄Ιωάννη τόν Θεολόγο. ΄Ως πρός τόν ΄Ιακώβο τόν ΄Αδελφοθέο δέν μποροϋν νά γίνουν άνάλογες διαπιστώσεις γιά τή δημοτικότητα του στην μονή, παρ' όλο πού και τό λεγόμενο παρεκκλήσιο τής Παναγίας μέ τήν προνομιακή θέση τής προσωπογραφίας του ΄Ιακώβου του ΄Αδελφοθέου και τήν παρουσία τόσων άλλων πορτραίτων έπισκόπων τής έκκλησίας τών ΄Ιεροσολύμων θά μπο-

ρούσε να είχε αποτελέσει κίνητρο για περισσότερες απεικονίσεις του αγίου αυτού στη μονή. Η προτίμηση σε προσωπογραφίες του Ίακώβου του Ἀδελφοθέου θα αποκάλυπτε και τυχόν στενότερους δεσμούς της μονής με τὰ Ἱεροσόλυμα, ἕνα ἐνδιαφέρον ζήτημα πού χρειάζεται περαιτέρω ἔρευνα²⁵¹. Ὡστόσο, ἡ μεγάλη συλλογή εἰκόνων τῆς μονῆς περιλαμβάνει μιὰ ἀξιόλογη φορητὴ εἰκόνα τῆς κρητικῆς σχολῆς, πού εἰκονίζει τὸν Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο (Εἰκ. 57)²⁵².

Ἡ εἰκόνα αὐτή, πού μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, παρουσιάζει ὀρισμένες ἰδιομορφίες οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴ γνώμη μου, φωτίζουν τὸ θέμα τῆς λατρείας τοῦ ὁσίου Λεοντίου στὴ μονή. Ἡ εἰκόνα βρίσκεται σὲ δευτέρη χρήση στὴν ποδιά τοῦ τέμπλου τοῦ 1607 στὸ παρεκκλήσιο πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἡ παρουσία τῆς εἰκόνας στὸν ἄνω αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτη, παρ' ὅλο πού, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Σμυρνάκη, οἱ δύο μεγάλες εἰκόνες τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τοῦ Ἱεροθέου στὴν ποδιά τοῦ τέμπλου ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ ἄλλα παρεκκλήσια τῆς μονῆς καὶ τοποθετήθηκαν στὴ σημερινή τους θέση ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο Παντελάκη καὶ τὸν Ἱερόθεο Φλωρίδη ἀντίστοιχα²⁵³. Ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος εἰκονίζεται μὲ ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία καὶ ἀνοικτὸ κώδικα, ὅπου ἀναγράφεται ἕνα χωρίο ἀπὸ τὴν ἐπιστολή τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου (1, 19-21). Στὴν κάτω δεξιὰ γωνία ἔχει ζωγραφισθεῖ μιὰ παρέμβλητη εἰκόνα μὲ τὴ Χειροτονία τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου: ὁ Χριστός μὲ ἀρχιερατικὴ ἐνδυμασία χειροτονεῖ ὁ ἴδιος τὸν Ἰάκωβο, πού εἶναι γονατισμένος καὶ φέρει ἐπίσης ἀρχιερατικὴ στολή. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι καὶ στίς δύο παραστάσεις ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος δὲν εἰκονίζεται μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀποδίδει σὲ αὐτὸν ἡ παράδοση, ἀλλὰ μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου. Εἰδικότερα μάλιστα, ἡ μνημειακὴ μορφή τοῦ ἐνθρονου ἐπισκόπου φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει πιστὰ τὴ μικρὴ παλαιολόγια εἰκόνα τοῦ ὁσίου Λεοντίου (Εἰκ. 53)²⁵⁴. Μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια πού ἀξίζει νὰ συγκρατήσουμε εἶναι ὅτι τὸ κείμενο στὸ βιβλίο πού κρατεῖ ὁ Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος ἀνήκει στὸν ἀπόστολο Ἰάκωβο. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἐπιτρέπουν νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ εἰκόνα ἔχει κάποια σχέση μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ Λεοντίου. Ἡ παρουσία τῆς προσωπογραφίας τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου σὲ προνομιακὴ θέση στὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ παρεκκλησίου ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς μοναχοὺς διαρκὴ ἐνθύμηση γιὰ τὴ σχέση τοῦ Λεοντίου καὶ κατὰ προέκταση ὅλης τῆς μονῆς μὲ τὸν Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὴν ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ λατρεία τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, πού, ὅπως φαίνεται, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸν Λεόντιο, συγχεόταν ὀρισμένες φορές, ὅπως στὴν κρητικὴ εἰκόνα

πού ἀναφέρθηκε, μὲ τὴν πιὸ ἐδραιωμένη στὴ μονὴ λατρεία τοῦ Ἰακώβου, υἱοῦ τοῦ Ζεβεδαίου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου. Αὐτὴ ἡ σύγχυση ἐξηγεῖ ἴσως γιὰ τὴν εἰκόνα-προκάλυμμα τῆς λάρνακας τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ὁ Λεόντιος (Εἰκ. 55 καὶ 56) ἔχει φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικὰ πού πλησιάζουν περισσότερο στὸν εἰκονογραφικὸ τύπο τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου.

Ἐάν ἡ κρητικὴ εἰκόνα μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου ἀποτελεῖ ἴσως ἐνδειξὴ ὅτι ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου ἦταν ἀκόμη ζωντανὴ στὴ μονὴ τὸν 16ο αἰώνα, ἡ κάλυψη τοῦ παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιῶν, πού παρουσίαζε πολὺ καλὴ διατήρηση, καὶ ἡ δημιουργία ἐνός νέου εἰκονογραφικοῦ προγράμματος μὲ σαφῶς διαφορετικὸ περιεχόμενο στὸ παρεκκλήσιο, τὸ 1745, δείχνει ὅτι ὁ ἀρχικός ζωγραφικός διάκοσμος ἦταν τουλάχιστον ἀκατανόητος γιὰ τοὺς ἀδελφούς τῆς μονῆς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ²⁵⁵. Ἡ πιὸ ἀληθοφανὴς ἐξήγηση γιὰ τὴ λήθη, πού, ὅπως φαίνεται,

248. Γιὰ τίς θέσεις τῆς προσωπογραφίας τοῦ τιμώμενου αγίου σὲ εἰκονογραφικὰ προγράμματα βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 12ου αἰώνα βλ. καὶ Svetlana Tomekonić, *Les répercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique d'églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Peloponnèse*, *Zograf* 12 (1981), σ. 25-26 (ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία).

249. Βλ. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες*, ἀριθ. 4 σ. 50 πίν. 3 καὶ 82.

250. Ὁ.π., ἀριθ. 10 σ. 61 πίν. 12: Ὁ Ἰάκωβος εἶναι ἡ συμμετρικὴ μορφή τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου στίς ἐπάνω γωνίες τῆς εἰκόνας τῆς ἐνθρονῆς βρεφοκρατούσας Παναγίας τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου. Ἀριθ. 17 σ. 69 πίν. 84: ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ὁ Ἰάκωβος εἰκονίζονται στίς ἐπάνω γωνίες τῆς εἰκόνας τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου. Ἀριθ. 110 σ. 148 πίν. 160: ὁ Ἰάκωβος εἰκονίζεται στὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνία τῆς εἰκόνας τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου.

251. Οἱ σχέσεις τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου μὲ τὰ Ἱεροσόλυμα χρειάζεται νὰ γίνουν ἀντικείμενο διεξοδικῆς ἔρευνας στὰ ἀρχεῖα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς μονῆς. Ἐνδεικτικὰ θυμίζουμε ὅτι ἡ μονὴ ἀκολουθεῖ τὸ τυπικὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα, σύμφωνα μὲ τὴ θέληση τοῦ κτήτορα τῆς μονῆς. Ἐπίσης, ὅτι διάφορες προσωπικότητες τῆς μονῆς (μὲ κύριο παράδειγμα τὸν ὁσιο Χριστόδουλο) ἐπισκέφθηκαν σὲ κάποια φάση τοῦ βίου τους τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἀπὸ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ὀρισμένα ὑποδηλώνουν σχέσεις μὲ τὴν Παλαιστίνη, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, ὁ κώδικας 45 μὲ τίς Ὁμιλίαις τοῦ Γρηγορίου ὅπου γίνεται ἀναφορὰ ὅτι τὸ χειρόγραφο ἀνῆκε μιὰ ἐποχὴ στὴ Λαύρα τοῦ Ἁγίου Σάββα στὴν Παλαιστίνη. Βλ. Ντούλα Μουρίκη καὶ Nancy Šenčenko, *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, στὸ Θησαυρὸ Πάτμου*, σ. 287. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸν κώδικα 75, ἕνα τετραεναγγέλιο τοῦ 12ου αἰώνα μὲ παραστάσεις τῶν εὐαγγελιστῶν, τὸ ὁποῖο γράφηκε στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Θεοκτίστου στὴν κοιλάδα τοῦ Ἰορδάνη. Γιὰ τὸ χειρόγραφο βλ. G. Jacopi, *Le miniature dei codici di Patmo*, *Clara Rhodos* 6-7 (1932-1933), σ. 577, 581, εἰκ. 55-58.

252. Χατζηδάκης, *Εἰκόνες*, ἀριθ. 98 σ. 139-140 πίν. 147 καὶ 148.

253. Πρβλ. ὁ.π., σ. 139.

254. Ὅτι τὸ πρότυπο ἦταν μιὰ παράσταση σὲ προτομὴ ὑποδηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀδέξιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ μορφή τοῦ ἱεράρχη ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω.

255. Στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή γιὰ τὴν τοιχογράφηση τοῦ 1745 γίνονται σαφῆς ὅτι τὸ παρεκκλήσιο ἀφιερώνεται στὴν Παναγία. Ἡ

τύλιξε τή μνήμη τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή Μονή τῆς Πάτμου, εἶναι ἀσφαλῶς τό γεγονός ὅτι ὁ ὁσιος δέν ἐτάφη στή μονή καί συνεπῶς δέν ὑπῆρχε εὐχέρεια γιά τήν ἀμεσότερη ἐπικοινωνία τῶν ἀδελφῶν μέ τό σκῆνος τοῦ ὁσίου, καθώς καί γιά τήν πραγματοποίηση θαυμάτων. Ὑπάρχει ὁμως καί μιᾶ βαθύτερη αἰτία πού θά μπορούσε νά δικαιολογήσει τό φαινόμενο αὐτό. Ὅλες οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ἡ λατρεία τοῦ ὁσίου Λεοντίου στή μονή ὑπῆρξε ἔργο ἑνός καί μόνου προσώπου, τοῦ καθηγουμένου Ἄρσενίου καί πνευματικοῦ τέκνου τοῦ Λεοντίου. Εἴχαμε τήν εὐκαιρία νά ἀναφερθοῦμε ἀρκετές φορές στήν πνευματική σχέση ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές προσωπικότητες τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ὅπως φωτίζεται μέσα ἀπό τόν Βίο τοῦ Λεοντίου. Ἐξάλλου, τό κείμενο αὐτό ἀλλά καί ἄλλες μαρτυρίες βοηθοῦν νά διαμορφώσουμε μιᾶ πληρέστερη εἰκόνα γιά τόν χαρακτήρα τοῦ Ἄρσενίου καί γιά τό ἔργο του στή μονή.

Ὁ Ἄρσένιος, κατά κόσμον Ἀντώνιος, Κρητικός στήν καταγωγή, πέρασε πολλές δεκαετίες στή Μονή τῆς Πάτμου, ὅπως συνέβη καί στήν περίπτωση τοῦ Λεοντίου. Ὁδηγεῖται ἀπό τήν Κρήτη στήν Πάτμο ἀπό τόν ἴδιο τόν Λεόντιο καί ἀπό τότε γίνεται μαθητής του πού διατηρεῖ στενή σχέση μέ τόν πνευματικό του πατέρα, ὄχι μόνον ὅταν ὁ Λεόντιος εἶναι καθηγουμένος τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου, ἀλλά καί ὅταν ἐγκαταλείπει τό νησί μέ τήν προχειρισή του ὡς πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Οἰκονόμος τῆς μονῆς ὀρίζεται ὁ Ἄρσένιος ἀπό τόν ἴδιο τόν Λεόντιο, ὅταν ὁ τελευταῖος φεύγει γιά τά Ἱεροσόλυμα, ἐνῶ ἡγούμενος τῆς μονῆς προχειρίζεται τό 1183 ἀπό τόν Λεόντιο, ἐξόριστο πιά πατριάρχη Ἱεροσολύμων στήν Κωνσταντινούπολη²⁵⁶. Ἡ τελευταία μνεῖα τοῦ Ἄρσενίου ὡς ἡγούμενου ἀνάγεται στό 1203, ἐνῶ ἀπό τό 1206 μνημονεύεται ἄλλος ἡγούμενος, ὁ Εὐθύμιος²⁵⁷.

Οἱ συχνές ἀναφορές στόν Ἄρσένιο πού συναντοῦμε στόν Βίο τοῦ Λεοντίου ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά ἕνα δραστήριο μοναχό, ὁ ὁποῖος φέρει μέ πολύ ζήλο εἰς πέρας ὅ,τι ἀναλαμβάνει. Ἡ ἀγάπη πού τρέφει γιά τόν Λεόντιο δείχνει, ἐξάλλου, ὄχι μόνον εὐγνωμοσύνη γιά τόν πνευματικό του ὀδηγητή, τόν ἅγιο ἄνθρωπο πού, ἀνάμεσα σέ τόσες ἄλλες θαυματουργίες, θεράπευσε καί τόν ἴδιον κάποτε ἀπό μιᾶ τρομερή ἀσθένεια πού τοῦ εἶχε ἀφαιρέσει τήν ὀμιλία, ἀλλά καί μιᾶ συνεχή προσπάθεια γιά πνευματικούς ἀγῶνες. Ὁ Ἄρσένιος ἀγαπᾷ τή μονή του καί μέ διάφορους τρόπους φροντίζει τά συμφέροντά της. Ἡ διαπίστωση αὐτή γίνεται μέσα ἀπό τόν Βίο, ὅταν, λό-

Εἰκ. 53. Σκευοφυλάκιο Μονῆς Πάτμου. Φορητή εἰκόνα. Ἄγιος Λεόντιος.

γου χάρι, θλίβεται πού ὁ Λεόντιος ἀποποιεῖται τόν ἀρχιερατικό θρόνο τῆς Κύπρου καί ἔτσι δέν θά ὠφελῆθῃ ἡ μονή ἢ ὅταν παρακαλεῖ τόν Λεόντιο νά μεσολαβήσει στόν αὐτοκράτορα γιά τήν ἀπαλλαγή τοῦ πλοίου τῆς μονῆς ἀπό τή δεκατεία²⁵⁸. Ἀπό τό Ἄρχεῖο τῆς μονῆς προκύπτουν στοιχεῖα πού ἐνισχύουν τίς μαρτυρίες τοῦ Βίου τοῦ Λεοντίου. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, καί τό Ἐγκώμιο τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου ἀπό τόν μοναχό Θεοδόσιο Γουδέλη ἀλλά καί ὁ Βίος τοῦ Λεοντίου ἀπό τόν ἴδιο συγγραφέα συντάχθηκαν προφανῶς κατά τήν ἡγουμενία τοῦ Ἄρσενίου καί καθ' ὑπόδειξιν του²⁵⁹. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι μέ δική του φροντίδα ἔγινε τό 1200 ὁ γνωστός κατάλογος βιβλίων, ἱερῶν σκευῶν κτλ. τῆς μονῆς²⁶⁰. Στόν κατάλο-

ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευθεῖ στό Σ. Ἀ. Παπαδόπουλος, Ἐπιγραφές Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου, ἀριθ. 9), Ἀθήναι 1966, σ. 40 ἀριθ. 76. Ἀπό τίς ἀποτοιχισμένες τοιχογραφίες τοῦ νεότερου στρώματος καί ὄσες ἔχουν μείνει in situ γίνεται φανερό ὅτι τό νέο εἰκονογραφικό πρόγραμμα παρουσιάζει οὐσιαστικές διαφορές ἀπό τό παλιό, μέ στόχο κυρίως νά ἐξαρθῇ τό πρόσωπο τῆς Παναγίας. Ἐτσι ἡ ὀροφή εἶχε καλυφθεῖ μέ τήν προτομή τῆς Παναγίας σέ κύκλο στό κεντρικό σταυροθόλιο καί ἀπό στηθάρια προπατόρων στίς καμάρες. Στούς τοίχους ὑπῆρχε ὁ κύκλος τοῦ Ἀκαθίστου. Μέρος τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἐκτίθεται στήν τράπεζα τῆς μονῆς. Γιά τίς τοιχογραφίες βλ. Ὁρλάνδος, εἰκ. 93. Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 6, 7 καί 8.

256. Βίος Λεοντίου, σ. 428.

257. Βλ. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *60, *85, 91.

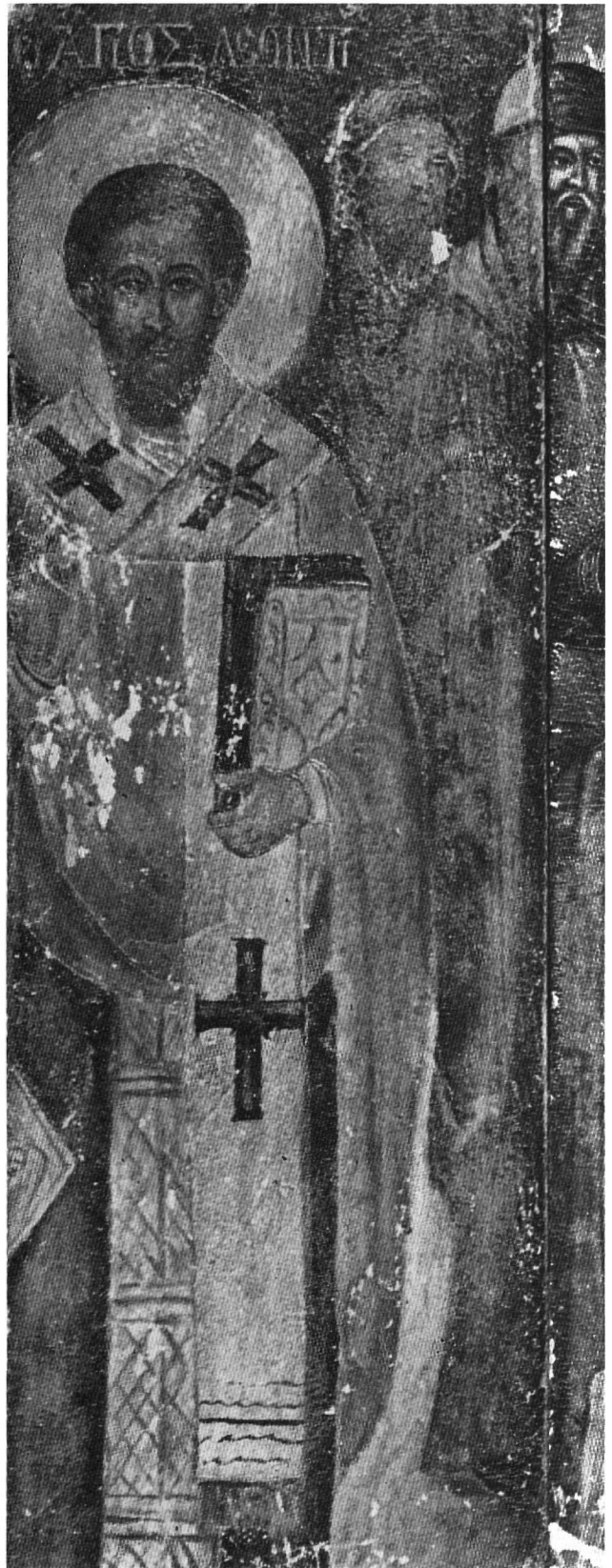
258. Βίος Λεοντίου, σ. 413 καί 428.

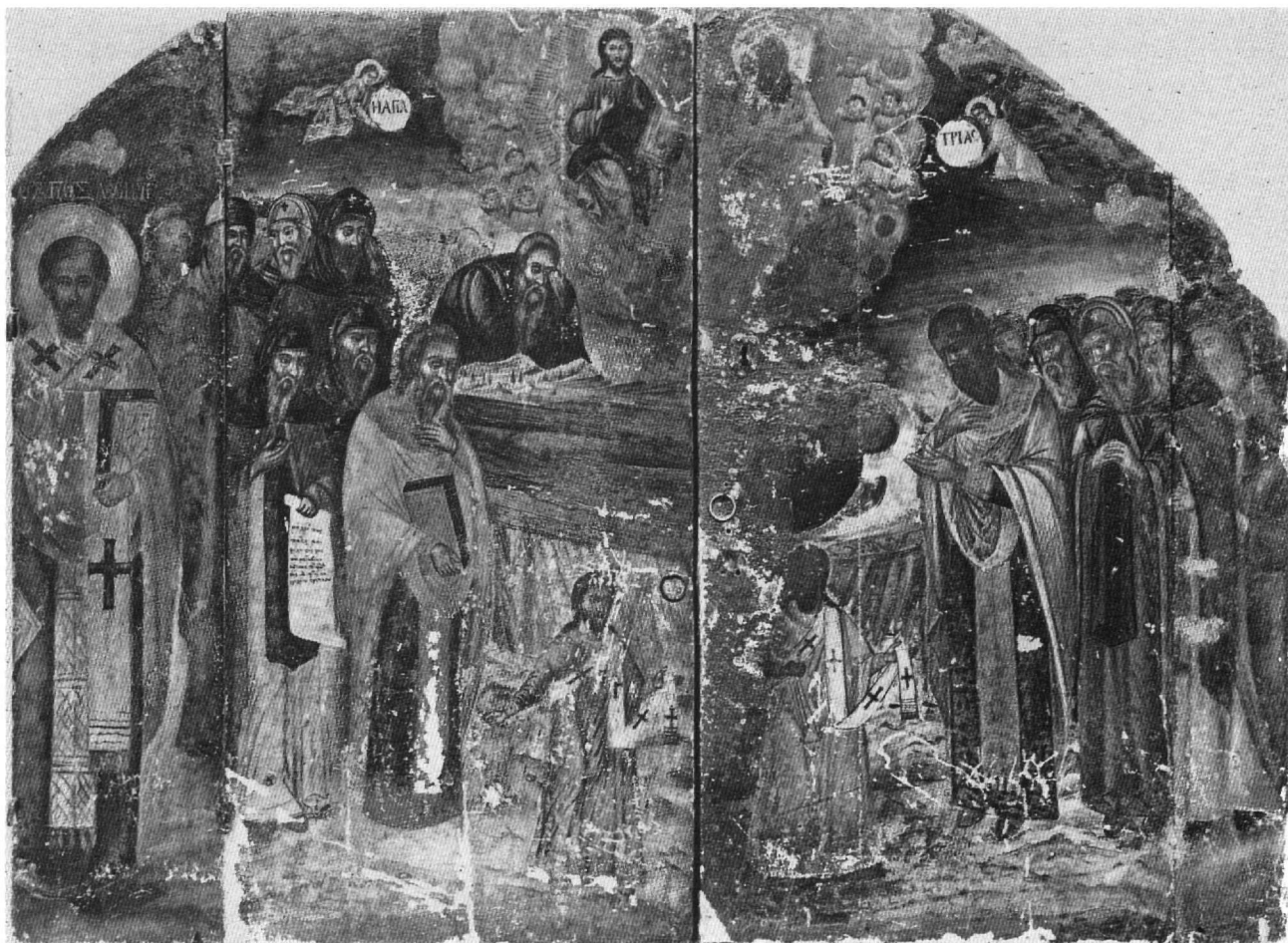
259. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. 110.

260. Ὁ.π., σ. *80.

γο αυτό μάλιστα ένα βιβλίο, τὰ Ἐπανθίσματα τοῦ Χρυσοστόμου, φέρεται ὅτι ἐγράφη ἀπό τόν καθηγούμενο μοναχό κύρ Ἄρσενιο²⁶¹. Ὡστόσο, σημαντικότερες μαρτυρίες γιά τίς δραστηριότητες τοῦ Ἄρσενίου ἀποτελοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικά ἔργα καί ὁ ζωγραφικός καί λοιπός διάκοσμος πού πραγματοποιήθηκαν στή μονή ἀλλά καί σέ μετόχιά της στήν Πάτμο καί σέ ἄλλα νησιά κατά τήν περίοδο πού, σύμφωνα μέ ὄλες τίς ἐνδείξεις, συμπίπτει μέ τήν ἡγουμενία τοῦ Ἄρσενίου.

Ἡ μονογραφική μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς ἀπό τόν Ἀναστάσιο Ὀρλάνδο, καθώς καί ἡ τελευταία συνοπτική δημοσίευση τοῦ Χαράλαμπου Μπούρα²⁶² σχετικά μέ τήν ἀρχιτεκτονική τῆς μονῆς δημιουργοῦν τίς προϋποθέσεις γιά μιά πληρέστερη γνώση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος. Καί οἱ δύο ἐρευνητές διακρίνουν δύο οἰκοδομικά προγράμματα, ἐκεῖνο πού ἀνάγεται στήν ἐποχή τοῦ κτήτορα, στά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα, καί ἐκεῖνο πού ὀλοκληρώθηκε μέσα στόν 12ο αἰώνα. Ἡ δεύτερη οἰκοδομική φάση, τήν ὁποία ὁ Ὀρλάνδος τοποθετεῖ στό πρῶτο μισό τοῦ 12ου αἰώνα, περιλαμβάνει, κατά τή γνώμη του, τό λεγόμενο παρεκκλήσιο τῆς Παναγίας καί τόν ἐσωνάρθηκα τοῦ καθολικοῦ, καθώς καί τήν ἀναμόρφωση τῆς τράπεζας²⁶³. Τό παρεκκλήσιο τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου τό θεωρεῖ ἔργο τῆς Τουρκοκρατίας²⁶⁴. Ἡ φάση τοῦ 12ου αἰώνα δέν ἔχει συνδεθεῖ ἀπό τόν Ὀρλάνδο μέ πρωτοβουλία συγκεκριμένου ἡγουμένου τῆς μονῆς. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ὁ Μπούρας προτείνει τή χρονολόγηση τοῦ δευτέρου οἰκοδομικοῦ προγράμματος γενικότερα στόν 12ο αἰώνα, ἀλλά σέ αὐτό τό πρόγραμμα ἐντάσσει, νομίζω σωστά, καί τό παρεκκλήσιο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου²⁶⁵. Τώρα, ὡς πρὸς τόν ζωγραφικό διάκοσμο πού ἔχει σωθεῖ στή μονή, οἱ τοιχογραφίες εἰδικά τοῦ παρεκκλησίου τῆς Παναγίας, ἢ τοῦ ὁσίου Λεοντίου, ὅπως ὑποστηρίζουμε, χρονολογήθηκαν ἀπό τόν Ὀρλάνδο στή δεκαετία μεταξύ 1185 καί 1195 καί ἀποδόθηκαν σέ πρωτοβουλία τοῦ δραστήριου ἡγουμένου Ἄρσενίου. Ἐπειδή τὰ ἀρχιτεκτονικά ἔργα τοῦ 12ου αἰώνα χαρακτηρίζονται ἀπό κοινά στοιχεῖα, συγκεκριμένα, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα καί καμάρες, καθώς καί ἀπό ἕναν ἰδιότυπο τρόπο στήριξης τῶν θόλων μέ τή βοήθεια στηριγμάτων (κίωνων ἢ πεσσῶν), πού τοποθετοῦνται σέ ἐπαφή μέ τούς τοίχους, ὁ Μπούρας καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ὀφείλονται στόν ἴδιο πρωτομάστορα²⁶⁶. Πιστεύουμε ὅτι τό οἰκοδομικό πρόγραμμα τοῦ 12ου αἰώνα πρέπει νά τοποθετηθεῖ εἰδικότερα στή διάρκεια τῆς ἡγουμενίας τοῦ Ἄρσενίου, δηλαδή μεταξύ 1183 καί 1206 περίπου. Ἔτσι θά ἔβρισκαν πύο ἱκανοποιητική ἐξήγηση στοιχεῖα ὅπως τὰ ὀξυκόρυφα τόξα καί καμάρες, «ὀπωσδήποτε ἀπροσδόκητα

σέ τόσο πρώιμη εποχή», όπως σημειώνουν ο Όρλάνδος και ο Μπούρας²⁶⁷. Η προτεινόμενη χρονολόγηση ενισχύεται και από τη μαρτυρία της ζωγραφικής τόσο στο νότιο παρεκκλήσιο όσο και στο παλαιότερο στρώμα της τράπεζας (Εικ. 43). Έτσι τὰ οικοδομικά έργα, μαζί με τόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν νέων κτιρίων, ἔρχονται νά ἐδραιώσουν τό πνευματικό κύρος τῆς μονῆς μέσα ἀπό τήν ἔξαρση τῆς προσωπικότητας καί τοῦ ἔργου τῶν ἁγίων πού προῆλθαν ἀπό τοὺς κόλπους τῆς. Ἡ κατασκευή παρεκκλησίων τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου καί τοῦ ὁσίου Λεοντίου βρίσκει ἀντιστοιχία στή συγγραφή τοῦ Ἐγκωμίου τοῦ πρώτου καί τοῦ Βίου τοῦ δευτέρου, δραστηριότητα πού ὀφειλόταν, ὅπως συχνά τονίσθηκε, σέ πρωτοβουλία τοῦ ἡγουμένου Ἀρσενίου.

Εἶναι ἀναγκαῖο, νομίζω, νά ἐξετασθοῦν ὡς πρὸς τή σκοπιμότητά τους οἱ οικοδομικές δραστηριότητες τοῦ

Ἀρσενίου, γιά νά φανεῖ τό κλίμα μέσα στό ὁποῖο ἀποφασίσθηκε ἡ ἀφιέρωση τοῦ νότιου παρεκκλησίου σέ ἕνα νέο ἅγιο τῆς μονῆς, ὁ ὁποῖος, σχετικά πρόσφατα, εἶχε τελετήσει τόν βίο του στήν Κωνσταντινούπολη. Εἶναι κοινός τόπος ὅτι τό οικοδομικό πρόγραμμα τῆς μονῆς στήν πρώτη φάση τῆς δημιουργίας τῆς ἦταν καί λιτό καί ἑλλιπές, ἔτσι ὥστε ἡ βελτίωση τοῦ ὑπάρχοντος ἴστού ἀλλά καί νέες προσθήκες νά ἀποτελοῦν ἀναγκαιότητα σέ μιά ἐποχή μάλιστα πού, ὅπως φαίνεται ἀπό τίς πηγές, ὁ ἀριθμός τῶν μοναχῶν εἶχε αὐξηθεῖ σημαντικά²⁶⁸. Τό νότιο παρεκκλήσιο, ἐφαπτό-

261. Ὁ.π., σ. *79, *81.

262. Χ. Μπούρας, Ἀρχιτεκτονική, στό Ἱερατεῖο Πάτμου, σ. 25-34.

263. Ὁρλάνδος, σ. 70 καί σποραδικά.

264. Ὁ.π., σ. 91-92.

265. Μπούρας, ὁ.π., σ. 27 καί 28.

266. Ὁ.π., σ. 27.

267. Ὁ.π.

268. Βλ. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *45. Τό 1196, σέ δέηση τῶν μοναχῶν τῆς Πάτμου στόν αὐτοκράτορα ἡ μονή ἀναφέρεται ὡς πολυάνθρωπος μέ 150 μοναχοῦς.

Εἰκ. 55. Ἅγιος Λεόντιος. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 56.

Εἰκ. 56. Πάτμος. Μουσείο Μονῆς Θεολόγου. Ζωγραφιστό θύρωμα τῆς λάρνακας τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου.

μενο στην αντίστοιχη πλευρά του ιεροῦ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ καθολικοῦ, θά εξασφάλιζε περισσότερο χώρο, ὥστε νά ἐκκλησιάζονται ἄνετα οἱ μοναχοί. Ὡς πρὸς τὸ παρεκκλήσιο τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, τοῦτο πρέπει νά θεωρηθεῖ μιὰ πιὸ μνημειακὴ διαμόρφωση ἑνὸς προϋπάρχοντος κτίσματος ἐφόσον τὸ σκῆνος τοῦ ὁσίου πρέπει νά στεγαζόταν σέ παραπλήσια θέση καὶ σέ παλαιότερη ἐποχὴ. Ἡ θέση αὐτὴ εἶχε ἄλλωστε ἐπιλεγεῖ καὶ μέ γνώμονα τίς ἀνάγκες τῶν προσκυνητῶν τῆς μονῆς, οἱ ὁποῖοι μποροῦσαν ἄνετα νά διέρχονται ἀπὸ τὸν χώρο ἢ νά παραμένουν σέ αὐτόν χωρὶς νά παρακωλύουν τὴ διεξαγωγὴ τῶν ἀκολουθιῶν στὸν κυρίως ναό. Τέλος, σέ ἀνάγκη δημιουργίας χώρων μέ μεγαλύτερη λειτουργικότητα καὶ μνημειακότερη ἐμφάνιση πρέπει νά ἀποδοθοῦν ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου τῆς τράπεζας καὶ οἱ αἰσθητικές βελτιώσεις στὸν κυρίως ναό τοῦ καθολικοῦ²⁶⁹.

Ἐάν τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ 12ου αἰῶνα συνδεθεῖ μέ τὴν ἡγουμενία τοῦ Ἄρσενιου, μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τοῦτο ἄρχισε μετὰ τὸ 1185, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Λεοντίου, καὶ ὅτι συνεχίσθηκε ἕως τὸ τέλος περίπου τοῦ αἰῶνα, μέ ἐνδεχόμενη διακοπὴ στὸ 1187, ἔτος ἐπίθεσης τῶν Νορμανδῶν ἐναντίον τῆς μονῆς. Δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο ἡ πρωτοβουλία γιὰ ὀλόκληρο τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα νά εἶχε ὡς ἀπώτερο κίνητρο τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἄρσενιου νά κτίσει παρεκκλήσιο στὴ μονή, ὥστε νά τιμᾶται ἡ μνήμη καὶ νά ἀποδίδεται λατρεία στὸν πνευματικὸ του πατέρα, προκαθηγούμενο τῆς μονῆς καὶ μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Σέ ἕνα κλίμα ἀρνητικὸ ὡς πρὸς τὴν καθιέρωση νέων ἀγίων, ὅπως εἶναι ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τὸν 12ο αἰῶνα γενικότερα²⁷⁰, ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Ἄρσενιου θά χρειαζόταν καὶ μεθοδικότητα ὡς πρὸς τίς διαδοχικὲς κινήσεις καὶ ὑποστήριξη ἀπὸ τὴ μοναστικὴ κοινότητα. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, ἐφόσον ὁ ὁσιος Λεόντιος εἶχε ζήσει μακριὰ ἀπὸ τὴ μονὴ τὰ τελευταῖα περίπου δέκα χρόνια τοῦ βίου του καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι δέν ἐνταφιάσθηκε στὴ μονή, ἡ λατρεία του μέ τόσο ἐμφανῆ ἐξωτερικὰ δείγματα, ὅπως εἶναι ἡ ἀνέγερση παρεκκλησίου πρὸς τιμὴν του, ἐπόμενο εἶναι νά μὴν ἀντιμετωπιζόταν ὡς κάτι ἐντελῶς φυσικὸ γιὰ τὴ μοναστικὴ κοινότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἴσως θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ λατρεία τοῦ νέου ἀγίου, κατὰ κάποιον τρόπο, θά ἐρχόταν νά συνυπάρξει, ἴσως καὶ ἀνταγωνιστικά, μέ τὴ λατρεία πρὸς τὸν παλαιότερο ἅγιο καὶ κτήτορα τῆς μονῆς, τὸν ὁσιο Χριστοδούλο. Τίς δυσχέρειες αὐτές θά πρέπει νά γνῶριζε ὁ Ἄρσένιος. Ἴσως καὶ νά εἶχε πληροφορηθεῖ τὴν ὀδυνηρὴ θέση στὴν ὁποία ὀδηγήθηκε ἕναν αἰῶνα περίπου ὑψότερα ὁ Συμεὼν ὁ Νεὸς Θεολόγος, ὅταν προσπάθησε νά ἐγκαθιδρύσει λατρεία στὸν δικό του πνευματικὸ πατέρα, τὸν Στουδίτη μοναχὸ Συμεὼν τὸν

Εὐλαβῆ²⁷¹. Μέσα σέ αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει ἴσως νά ἀντιμετωπισθεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Ἄρσενιου νά ἐνισχύσει τὸ κύρος τοῦ κτήτορα καὶ θαυματουργοῦ ἀγίου τῆς μονῆς μέ τὸ νά παραγγεῖλει στὸν Κωνσταντινοπολίτη λόγιο μοναχὸ Θεοδόσιο Γουδέλη τὴ συγγραφὴ ἑνὸς νέου Ἐγκωμίου τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου. Τὸ ἔργο αὐτό, πού ἔχει χρονολογηθεῖ κοντὰ στὸ 1195, εἶναι πολὺ πιὸ δοξαστικὸ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ θαυματουργὸ ἔργο τοῦ ὁσίου σέ σχέση μέ τὰ παλαιότερα ἁγιολογικὰ κείμενα γιὰ τὸν ὁσιο²⁷². Εἶναι φυσικὸ ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λεοντίου νά ἀκολουθήσει χρονικὰ τὸ Ἐγκώμιο. Ἡ ἀναφορὰ στὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Γ΄ Ἀγγελο ὡς «κατάρξαντα» στὸν Βίο ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἐπιχείρημα γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ λίγο μετὰ τὸ 1203²⁷³. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὁ Ἄρσένιος μνημονεύεται γιὰ τελευταία φορά σέ ἔγγραφο ὡς ἡγούμενος τῆς μονῆς τὸ 1203, ἐνῶ ἀπὸ ἄλλο ἔγγραφο γίνε-ται φανερό ὅτι τὸ 1206 τὴν ἡγουμενία τῆς μονῆς εἶχε ἤδη ἀναλάβει ὁ Εὐθύμιος. Ὁ βιογράφος τοῦ ὁσίου, πού ὑπῆρξε μοναχὸς στὴν Πάτμο ὅταν ἀκόμη βρισκόταν ἐκεῖ ὁ Λεόντιος, πρέπει νά ἦταν σέ προχωρημένη ἡλικία κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ.

Ἡ ἐπόμενη ἐρώτηση ἀφορᾶ τὴ χρονολογικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ παρεκκλήσιο καὶ τὸν ζωγραφικὸ του διάκοσμο ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ τὴ συγγραφὴ τοῦ Βίου ἀπὸ τὸ ἄλλο. Γιὰ μιὰ πιὸ ἐμπεριστατωμένη ἀπάντηση στὴν ἐρώτηση αὐτὴ ἀπαιτεῖται νέα καὶ εἰς βάθος τεχνολογικὴ ἐξέταση τῶν τοιχογραφιῶν σέ σύγκριση μέ τὸ ἰδιαίτερα πλούσιο ὕλικό στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς τὸ ὁποῖο ἔχει σωθεῖ. Ἐπειδὴ τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς παρούσας μελέτης, ἐνδεικτικὰ μόνο θά ἀκολουθήσουν ὀρισμένες παρατηρήσεις. Ἐχει ἤδη ἐπισημανθεῖ ὁ ἐκλεκτικιστικὸς χαρακτήρας τῆς τεχνολογίας αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν μέ στοιχεῖα πού ἀνήκουν κυρίως σέ δύο ἀπὸ τίς τρεῖς στυλιστικὲς τάσεις πού ἔχουν σημειωθεῖ στὴ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα, συγκεκριμένα τὴ «δυναμικὴ» καὶ τὴ «μνημειακὴ» τάση²⁷⁴. Ἡ δευτέρη τάση, πού ἔπεται χρονικὰ τῶν δύο ἄλλων (τῆς «δυναμικῆς» καὶ τῆς τεχνολογίας τύπου «ροκοκό» ἢ «art nouveau»), ἐκφράζεται κυρίως μέσα ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου μέ τὴν ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα Παναγία καὶ τοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ (Εἰκ. 3-6 καὶ 51). Ἐξάλλου, γίνε-ται σαφές ὅτι πολλὰ πρόσωπα ἔχουν ξεφύγει ἀπὸ τὸν τύπο τῆς μάσκας πού βλέπουμε συχνὰ στὴν ὑστεροκομνήνια ζωγραφικὴ. Ὅχι μόνον ἔχουν ἀποκτή-σει πλάτος καὶ παρουσιάζουν μεγαλύτερη ἐλευθερία στὸ πλάσιμο ἀλλὰ καὶ προδίδουν ἐνδιαφέρον γιὰ ψυχογραφικὴ διεΐσδυση στὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα (π.χ. Εἰκ. 28 καὶ 31). Ὅρισμένα μάλιστα πρόσωπα (π.χ. Εἰκ. 34 καὶ 40), ἐξω ἀπὸ τὸ εὐρύτερο συνθετικὸ

σχήμα στο οποίο ανήκουν, θά ήταν δυνατόν νά ένταχθούν στίς άρχές του 13ου αιώνα. Ἡ ἐπισήμανση μορφῶν πού ἐκφράζουν τή νέα τάση στή ζωγραφική του τέλους του 12ου αιώνα, ἐκείνη πού θά ἀποτελέσει τόν βασικό ἐκφραστικό τρόπο γιά τή ζωγραφική του 13ου αιώνα, μέ εἶχε ὀδηγήσει παλαιότερα στοῦ συμπεράσμα ὅτι οἱ τοιχογραφίες του παρεκκλησίου τῆς Πάτμου διασώζουν τά πρωιμότερα δείγματα τῆς στροφῆς αὐτῆς, μέ ἀφετηρία μιά χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν γύρω στοῦ 1180. Ὁ ἀποκλεισμός του Λεοντίου ὡς χορηγοῦ τῶν τοιχογραφιῶν μετά τήν ἔρευνα πού προηγήθηκε, ἐπιβάλλει μιά μετακίνηση τῆς χρονολογίας τους μετά τό 1185 καί, κατά πάσα πιθανότητα, πολύ κοντά στοῦ 1200. Μέ τίς νέες διαπιστώσεις ἐξηγεῖται καλύτερα ἡ θέση τῶν τοιχογραφιῶν στήν ἱστορία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς του τέλους του 12ου αιώνα. Μέ αὐτά τά δεδομένα ὡς ὑπόθεση ἐργασίας μπορούμε νά ἰσχυρισθοῦμε, παραδείγματος χάριν, ὅτι οἱ τοιχογραφίες του παρεκκλησίου πρέπει νά ἔπονται χρονικά τῶν τοιχογραφιῶν στοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀσκηταρίου τοῦ Ὁσίου Νεοφύτου κοντά στήν Πάφο τοῦ 1183 (βλ. Εἰκ. 44 καί 45), μέ τίς ὁποῖες ἄλλωστε δέν ἔχουν ἐμφανῆ κοινά σημεῖα. Ἀντίθετα, οἱ τοιχογραφίες του παρεκκλησίου βρίσκονται πῶς κοντά σέ μνημειακά σύνολα τῆς Καστοριάς ὡς πρὸς τήν τεχνολογία καί τή χρονολογική τοποθέτηση (βλ. Εἰκ. 46-49). Ἀπό τά δύο σύνολα τοιχογραφιῶν στήν Καστοριά πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, δηλαδή τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κασσίντζη καί τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, τό δεύτερο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ εὐχερέστερα λόγω τῆς στενῆς τεχνολογικῆς καί εἰκονογραφικῆς του συγγένειας μέ τόν ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στοῦ Kurbinovo (1191)²⁷⁵. Ἐπειδή οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων μποροῦν νά χρονολογηθοῦν, κατά τή γνώμη μου, μετά τό Kurbinovo²⁷⁶, εἶναι δυνατόν νά τοποθετηθοῦν κοντά στή χρονολογία τους καί οἱ τοιχογραφίες του παρεκκλησίου. Ἡ σύγκριση, τέλος, τῆς Παναγίας στοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου (Εἰκ. 3 καί 51) μέ τήν Παναγία στήν Ἀνάληψη τοῦ Kurbinovo (1191) (Εἰκ. 50) καί τήν Κυριώτισσα στόν ναό τῆς Παναγίας στή Studenica (1208/1209) (Εἰκ. 52) ἐνισχύει τήν τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν του παρεκκλησίου στήν περίοδο πού ὀριοθετοῦν τά δύο μνημεῖα τῆς Γιουγκοσλαβίας.

Ἐχοντας καταλήξει στοῦ συμπεράσμα ὅτι τό νότιο παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τῆς Πάτμου, μαζί μέ τόν ζωγραφικό του διάκοσμο, εἶναι ἔργο τοῦ ἡγουμένου Ἀρσενίου, ἕνα κενοτάφιο, γιά νά τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Λεοντίου, προκαθηγουμένου τῆς μονῆς καί μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ἔχουμε πλέον τή δυνατότητα νά ἀποτιμήσουμε αὐτή τή μαρτυρία γιά τήν ἱστορία τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν

Εἰκ. 57. Παρεκκλήσιο τῆς Παναγίας. Φορητή εἰκόνα ποδιᾶς τέμπλου. Ἰάκωβος ὁ Ἀδελφόθεος.

269. Πρβλ. Μπούρας, ὁ.π., σ. 27.

270. Βλ. Magdalino, Holy Man, σ. 52-54.

271. Πρβλ. Kazhdan καί Epstein, ὁ.π. (ὑπόσημ. 132), σ. 91.

272. Βλ. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 159.

273. Βρανούση, Πρόσταξις Μανουήλ, ὁ.π. (ὑπόσημ. 5), σ. 97. Βρανούση, Ἀγιολογικά κείμενα, σ. 159. Βρανούση, Βυζαντινά ἔγγραφα, σ. *74.

274. Βλ. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 116-117.

275. Γιά τόν ζωγραφικό διάκοσμο τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων βλ. κυρίως L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, σ. 34-35, 563-584 καί σποραδικά.

276. Mouriki, Stylistic Trends, σ. 109. Ἡ Hadermann-Misguich ἔκανε διεξοδική ἀναφορά στήν εἰκονογραφική καί στυλιστική σχέση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων καί τοῦ Kurbinovo, καταλήγοντας στοῦ συμπεράσμα ὅτι ἕνας ἢ περισσότεροι ἀπό τοῦς ζωγράφους τοῦ μνημείου τῆς Καστοριάς ἦταν μέλη τοῦ ἐργαστηρίου πού ὀλοκλήρωσε τόν ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ Kurbinovo. Προτείνει ὡστόσο μιά χρονολογία γιά τίς τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων γύρω στοῦ 1180, κυρίως μέ βάση εἰκονογραφικές παρατηρήσεις.

Βυζαντινῶν στήν αντίστοιχη ἐποχή. Εἰδικότερα, τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου εἶναι ἀποκαλυπτικό γιά τήν ἱστορία τῆς μονῆς, ἡ ὁποία καί μέσα ἀπό τά οἰκοδομικά καί καλλιτεχνικά προγράμματα τῆς ἐποχῆς ἀναδεικνύεται πνευματικό κέντρο πού διατηρεῖ στενή σχέση μέ τά ἰδεολογικά ρεύματα τῆς Πρωτεύουσας. Τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου, σύμφωνα μέ τή σύλληψη τοῦ Ἰρσενίου, καθρεπτίζει τίς δύο ἀντικρουόμενες τάσεις ἀπέναντι στόν μοναχισμό πού χαρακτηρίζουν τήν ἐποχή τῶν Κομνηνῶν. Ἰσχύει τό ἕνα μέρος ἡ κοινωνία ἀποδέχεται μέ μεγάλη προθυμία τόν μοναχισμό, ἀκόμη καί σέ ἀκραίες μορφές, ὅπως ἐκείνη τῶν σαλῶν, σέ μιά περίοδο ὅπου εἶναι ἐντονη ἡ ἀφύπνιση τοῦ «εὐσεβισμού» σέ ἀτομικό ἐπίπεδο. Ἰσχύει τό ἄλλο μέρος ἡ ἐκκλησιαστική γραφειοκρατία, πού ἐκφράζει σέ γενικές γραμμές τήν ἐπίσημη στάση τῆς πολιτείας τήν ἐποχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει, βλέπει μέ δυσπιστία αὐτά τά φαινόμενα καί προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά τά ἀποθαρρύνει, μέ ἀπώτερο στόχο νά μονοπωλήσει τήν ἐπιρροή σέ ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις²⁷⁷. Κατ' ἀρχήν καί μόνον ἡ «ἐγκαθίδρυση» λατρείας σέ ἕνα νέο ἅγιο, πού δέν ὑπῆρξε μάλιστα κτήτωρ μοναστηριοῦ, μέ πρωτοβουλία τοῦ πνευματικοῦ του τέκνου, ἀνταποκρίνεται σαφῶς στήν πρώτη τάση. Τήν ἴδια τάση ἄλλωστε ἐκφράζει καί ἕνα τμήμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, πού ἔχει συγκροτηθεῖ μέ βασικό κριτήριο τόν διδακτικό του χαρακτήρα γιά τή μοναστική κοινότητα. Αὐτό εἰδικά τό τμήμα τοῦ προγράμματος τονίζει τήν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στή ζωή καί τή δράση τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἁγίων τῆς πρώτης ἐποχῆς καί σέ ἐκείνη τοῦ ὁσίου πού ὑπῆρξε μέλος τῆς μοναστικῆς κοινότητος. Ἡ ἔμφαση στά Θάματα τοῦ Χριστοῦ ἐντάσσεται στήν ἴδια ἐπιδίωξη. Ἰσχύει τό ἄλλο μέρος, στό παρεκκλησίον τονίζεται ὁ ρόλος τοῦ Λεοντίου ὡς ἐκπροσώπου τῆς ἀνώτατης ἱεραρχίας τῆς ἐκκλησίας καί μάλιστα μέσα σέ ἕνα πνεῦμα οἰκουμενικότητας πού προκύπτει ἀπό τήν ἔμφαση στίς προσωπογραφίες τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων. Ἡ ἔμφαση γενικότερα στοῦς ἐκπροσώπους τοῦ κλήρου, σέ βάρος τῶν ἐκπροσώπων τοῦ μοναχισμοῦ, πού παρατηρήσαμε στό εἰκονογραφικό πρόγραμμα, εἶναι ἐνδεικτική γιά τή δεύτερη τάση ὅπως προσδιορίστηκε παραπάνω. Ἡ ἔξαρση τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων ἀποτελοῦσε γιά τόν Ἰρσένιο καί ἕνα ἰσχυρό θετικό ἐπιχειρημα γιά τήν ἁγιοποίηση τοῦ Λεοντίου ἀπέναντι στοῦς ἀδελφοῦς τῆς μονῆς. Ἰσχύει τό ἄλλο μέρος, ἡ ἔμφαση αὐτή προσδίδει ἰδιαίτερο κύρος στή Μονή τῆς Πάτμου, ἀφοῦ τήν ἐμφανίζει νά διεκδικεῖ κατά κάποιον τρόπο τήν πνευματική κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου στοῦς Ἁγίους Τόπους στή συγκεκριμένη ἐποχή. Ἡ ἀνάλογη διεκδίκηση βρῖσκεται βεβαίως μέσα στό

πνεῦμα τῶν διεκδικήσεων τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως ἐκφράσθηκαν κυρίως μέ τήν ἐξωτερική πολιτική τοῦ Μανουήλ Α΄. Εἶναι φυσικό νά συνυπάρχουν ἐπάλληλα ἐπίπεδα νοημάτων σέ ἕνα εἰκονογραφικό πρόγραμμα πού ἔγινε μέ τήν πρωτοβουλία προσώπου μέ παιδεία καί ἰσχυρή προσωπικότητα, ὅπως πρέπει νά ἦταν ὁ Ἰρσένιος, σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες γιά τόν βίο καί τήν πολιτεία του. Μέ τήν ἀπόπειρα ἐρμηνείας τοῦ προγράμματος πού ἐπιχειρήθηκε στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης δέν ἔχουν ἐξαντληθεῖ τά περιθώρια γιά τήν «ἀνάγνωσή» του, ἀφοῦ ἄλλωστε ἀντανακλᾷ καί μιά ἐποχή μέ πολλά ἀντικρουόμενα ἰδεολογικά ρεύματα. Εἶναι ὡστόσο ἀδιαμφισβήτητο ὅτι τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ παρεκκλησίου τῆς Πάτμου μέσα ἀπό τήν ἔρευνα πού ἐπιχειρήθηκε γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς λειτουργίας του πλουτίζει τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς φωτίζοντας καί τήν τόσο σημαντική πτυχή τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, αὐτή πού ἀναφέρεται στήν πνευματική συγγένεια. Ἡ πολυδιάστατη ἐρμηνεία τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος προδίδει μιά «λόγια» ἀντίληψη πού ἐρχεται, ἄς ποῦμε, σέ ἠχηρή ἀντίθεση μέ τό περιεχόμενο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος τοῦ χώρου τόν ὁποῖο διαμόρφωσε ὡς ταφικό τοῦ παρεκκλησίου λίγο νωρίτερα ὁ ὁσίου Νεόφυτος στό ἀσκηταριό κοντά στήν Πάφο²⁷⁸. Ὡστόσο, καί τά δύο προγράμματα εἰκονογραφούν κατά τόν πιό σαφῆ τρόπο τήν πίστη στό ἄτομο, μιά νέα εὐαισθησία ὡς πρός τή διερεύνηση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας. Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι ἄσχετο μέ τίς νέες πολιτικές καί πολιτιστικές ἀνακατατάξεις στήν Ἀνατολική Μεσόγειο οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν μέσα ἀπό δύο νέες παραμέτρους, τόν δυτικό παράγοντα πού ἐνισχύει τήν παρουσία του, καθῶς καί τήν ἐπέκταση τῆς ἰσλαμικῆς ἐπιρροῆς.

277. Βλ. τή διεπισδυτική ἀνάλυση τοῦ Magdalino, *Holy Man*, σ. 54-66.

278. Γιά τήν προσωπικότητα τοῦ ὁσίου Νεοφύτου καί τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα τῆς Ἐγκλειστρας βλ. C. Mango καί E. J. W. Hawkins, *The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings*, DOP 20 (1966), κυρίως σ. 122-185. Γιά μιά ἀπόπειρα νά βρεθοῦν οἱ ἀναλογίες στήν τέχνη τῆς Ἐγκλειστρας καί στά γραπτά τοῦ Νεοφύτου βλ. R. Cormack, *Writing in Gold*, London 1985, σ. 215-251.

Προέλευση φωτογραφιῶν καί σχεδίων

- Εἰκ. 1: Ὁρλάνδος, εἰκ. 31.
 Εἰκ. 2: Κόλλιας, Πάτμος, εἰκ. 3.
 Εἰκ. 4-9, 14-15, 19-21, 24-25, 27-38, 44, 46, 48, 51: Ἀρχεῖο τοῦ ζωγράφου καί συντηρητῆ Φώτη Ζαχαρίου.
 Εἰκ. 11-13, 17-18, 22-23, 39, 42-43, 55, 56: Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
 Εἰκ. 45: Φωτοθήκη τοῦ Dumbarton Oaks.
 Εἰκ. 3, 16, 26, 40-41, 47, 49, 52, 53: Εὐθαλία Κωνσταντινίδη.
 Εἰκ. 50: D. Tasić.
 Εἰκ. 54: Μονή Σινᾶ.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Βίος Λεοντίου	Λόγοι Πανηγυρικοί ΙΔ τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας... κυροῦ Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου... Οἷς καὶ ἕτερα ἄττα προσετέθησαν, οἷον Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων... ἐν Κοσμοπόλει [Βιέννη] 1794.	Κόλλιας, Πάτμος	Ἡ. Κόλλιας, Πάτμος (στή σειρά Βυζαντινὴ τέχνη στὴν Ἑλλάδα. Ψηφιδωτά-Τοιχογραφίες, γεν. ἐποπτεία Μ. Χατζηδάκης, ἔκδ. «Μέλισσα»), Ἀθήνα 1986.
Βρανούση, Ἀγιολογικὰ κείμενα	Ἐ. Α. Βρανούση, Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυραὶ, Ἀθήναι 1966.	Κόλλιας, Τοιχογραφίες Magdalino, Holy Man	Ἡ. Κόλλιας, Τοιχογραφίες, στὸ Θησαυροὶ Πάτμου, σ. 57-69. P. Magdalino, The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century, The Byzantine Saint. University of Birmingham. Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies (ἔκδ. S. Hackel), London 1981, σ. 51-66.
Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα	Ἐ. Α. Βρανούση, Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. Α' - Αὐτοκρατορικά, Ἀθήναι 1980.	Menologio	Il Menologio di Basilio II (Cod. Vaticano Greco 1613) (Codices e Vaticanis Selecti, VIII). II. Πίνακες, Torino 1907.
Ἑρμηνεία	Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Πετροῦπολις 1909.	Mouriki, Stylistic Trends	D. Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34-35 (1980-1981), σ. 77-124.
Εὐστρατιάδης, Ἀγιολόγιον	Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος) (χωρὶς χρονολογία).	Nicetas Choniates	Nicetas Choniates, Historia (ἔκδ. J. A. van Dieten. CFHB, 11, 1 καὶ 2. Series Berolinensis), Berlin 1975.
Janin, Eglises	R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. III. Les églises et les monastères, 2η ἔκδοσις, Paris 1969.	Ὀρλάνδος	Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, Ἀθήναι 1970.
Jerphanion, Cappadoce	G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce. Texte, I-II; Planches I-III, Paris 1925-1942.	Rose, The VITA of Saint Leontios	R. B. Rose, The VITA of Saint Leontios and its Account of his Visit to Palestine during the Crusader Period, Proche-Orient Chrétien XXXV (1985), σ. 238-257.
Θησαυροὶ Πάτμου	Οἱ θησαυροὶ τῆς Μονῆς Πάτμου (γεν. ἐποπτεία Ἀ. Δ. Κομίνης, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν), Ἀθήνα 1988.	Χατζηδάκης, Εἰκόνες	Μ. Χατζηδάκης, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (ἔκδ. Ἑθνικῆς Τραπέζης Ἑλλάδος), Ἀθήνα 1977.

Doula Mouriki

THE WALL-PAINTINGS OF THE CHAPEL OF THE VIRGIN AT THE MONASTERY OF ST. JOHN THE THEOLOGIAN ON PATMOS

THE ICONOGRAPHIC PROGRAM, THE ORIGINAL
DEDICATION OF THE CHAPEL AND THE PATRON

The patronage, program and dating of the south chapel of the monastery of St. John the Theologian on Patmos have been addressed in the past by several scholars. Until this time, however, the decoration has never been understood within the context of the Monastery and its holy men, and thus, past analyses have misinterpreted both the donor and the intention of his decorative program. In his monographic study on the Monastery, Anastasios Orlandos dated the wall-paintings of the "chapel of the Virgin" on the south side of the *katholikon*, mainly on stylistic grounds, to the period between 1185 and 1195, during the abbacy of Arsenios. In his conclusions regarding the patronage of the chapel, however, no special attention was given to the contents of the iconographic program. By contrast, S. Papadopoulos, in his *Guidebook of the Monastery on Patmos*, made an astute observation regarding the identity of the donor of the wall-paintings and their date. In his opinion, the presence of numerous portraits of bishops of Jerusalem should be connected with the Abbot Leontios who subsequently became Patriarch of Jerusalem. The hypothesis has been advanced that Leontios commissioned the wall-paintings during the period of his patriarchal office while he still remained head of the Monastery of Patmos, i.e., between 1176 and 1180. This hypothesis has been accepted by recent scholarship. The present study based on a re-examination of the iconographic program in conjunction with evidence provided by hagiographic sources, mainly the *Life of St. Leontios*, as well as other testimonies, leads to the conclusion that the original decoration of this chapel was commissioned by the Abbot Arsenios as had been originally suggested by Orlandos. The chapel, however, was not dedicated to the Virgin, as has been taken for granted until now due to a dedication of the chapel to the Virgin along with its redecoration with a new layer of paintings, in 1745, but was intended to honor the memory of Leontios, spiritual father of Arsenios, and his predecessor as abbot of the Monastery of Patmos. Leontios was the only abbot,

other than the founder of the Monastery St. Christodoulos, to gain sainthood. On the basis of a reinterpretation of the decorative program, the frescoes may now safely be dated shortly after 1185, the year of the death of St. Leontios.

The extant decoration in the chapel includes the enthroned Virgin with Child (Figs. 3, 4, and 51) between the Archangels Michael (Fig. 5) and Gabriel (Fig. 6) on the east wall; the Hospitality of Abraham (Figs. 7-10, and 44) on the tympanum above the Virgin; the Presentation of the Virgin in the Temple (Figs. 34 and 35) on the south wall of the sanctuary; the Meeting of Christ and the Samaritan Woman (Fig. 36) and a variety of Christ's Miracles (the Healing of the Paralytic, the Healing of the Man Born Blind, the Healing of the Ten Lepers, the Healing of the Bent Woman, etc.) (Figs. 26 and 37-39) in the vaults and the upper part of the west wall, as well as an allegorical composition depicting a church father as "source of wisdom" on the west wall, beneath the Miracle of the Bent Woman (Figs. 39, 40 and 41). The special character of the program is determined, to a large extent, by the choice of depicted saints in which portraits of the bishops of Jerusalem predominate. In the sanctuary, there is a portrait of James, the brother of God, the first bishop of Jerusalem, as an officiating prelate (Fig. 13), as well as portraits of two unidentified officiating bishops. On the north and south walls of the chapel outside the sanctuary, at least eight more bishops of the church of Jerusalem were represented in frontal poses. Among those depicted are Elijah of Jerusalem (Figs. 12 and 15), Makarios of Jerusalem (Figs. 11 and 42), Sallustios (Figs. 11 and 14), and probably Juvenal. With a few exceptions, the remaining hagiographic portraits are mostly those of bishops, presbyters, or deacons. Surprisingly, there are few portraits of monks, martyrs who were not members of the clergy, and no military saints. In addition, there are no prophets or patriarchs of the Old Testament. The saints depicted in the chapel, all of them confessors of the

faith, who cover a wide geographical area, include the Protomartyr Stephen (Fig. 13), Loukianos, Sabinos(?), Theodoulos (Fig. 18), Gourias, Samonas and Abibos (Fig. 21), Niphon (Figs. 19 and 22) and Mokios (Figs. 20 and 23), Markianos(?) (Fig. 19) and Martyrios(?) (Figs. 20 and 24), Ismael, Manuel, and Sabel (Figs. 25-27), the Seven Sleepers of Ephesos (Figs. 26, 28-30 and 46), Hermylos and Stratonikos (Fig. 31) Xenophon and his sons Arkadios and Ioannis (Figs. 32 and 48), Nathanael, Ioannikios of Olympos in Bithynia, Gordios, Epimachos and Arethas (Fig. 33).

Several factors reinforce the supposition that this chapel was not originally dedicated to the Virgin. Most obvious is the complete absence of saints or hymnographers connected in Byzantine theology with the Virgin and the fundamental role played by her in the Incarnation of Christ. In addition, there are no figures such as St. John the Baptist that might stress the intercessory content of the program—a concept essential for the program of a chapel dedicated to the Virgin. On the contrary, the choice of the saints depicted in the chapel may be explained through their biographies which share a crucial element with the biography of St. Leontios: the persistent struggle for Orthodoxy. Furthermore, the selection of scenes from the public life of Christ, decorating the vaulted roof and tympanum of the west wall, is not tied to the Virgin, but rather, in their depiction of specific Miracles of Christ, may be tied directly to miracles wrought by St. Leontios. In fact, the only scene from the life of the Virgin, her Presentation in the Temple (Figs. 34 and 35), may also be regarded as a striking parallel for the wondrous life of St. Leontios, which acquired flesh and blood from the moment he abandoned worldly cares and devoted himself to God—that is, from the moment he chose the path of the priesthood.

The hypothesis that the chapel was dedicated to St. Leontios provides alternate interpretations for several scenes included in the program. The Hospitality of Abraham (Fig. 10) was included in the program not only because of its symbolism relating to the Eucharist, but because it also symbolized the Holy Trinity. According to written sources, Leontios, as Patriarch of Jerusalem in exile in Constantinople, took part in the theological debate concerning an aspect of the Holy Trinity that found expression in the statement “My Father is greater than I” (John, 14:28). Codex 187 of Patmos, which contains the Life of Leontios, also incorporates a text written by him with the title “Chapters Concerning the Holy Trinity”, which consists almost exclusively of a commentary on the above passage from the Gospel of John. A puzzling wall-painting, the allegorical

composition showing a church father as “source of wisdom” (Figs. 39-41) may now be understood in light of the dedication of the chapel to St. Leontios. The figure of the church father is largely destroyed. He was sitting before a desk with a lectern and reading a book. From the top of the lectern stem three springs of water, forming streams at which various ecclesiastical and lay figures are quenching their thirst. An aged monk (Fig. 41) is distinguished from the others by his depiction in close proximity to the church father. Orlandos was of the opinion that the scene represented St. John Chrysostom as “source of wisdom”, a rare subject usually found from the second half of the 14th century onwards in icons and wall-paintings. According to the new interpretation of the iconographic program, the church father is Leontios, who seems from his Life to have been a skilled orator, and who is referred to as Chrysostom at another point of this text. Moreover, the earliest icon of Leontios in the Monastery of Patmos (Fig. 53) depicts him with the distinctive features of St. John Chrysostom.

The Life of St. Leontios provides a number of important arguments that the south chapel of the monastery was originally dedicated to this saint. Composed by the monk Theodosios Goudelis shortly after 1203, a few years following the saint’s death, the Life was commissioned by Arsenios, who provided personal testimony concerning the life of his spiritual father. The text is preserved in two contemporary manuscripts of the Patmos Library, Codex 187 on parchment, and an unpublished scroll on paper, datable to the beginning of the 13th century. According to the Life, Leontios was born in Strumica, Macedonia, but went to Constantinople while still a young man. He there became a monk and lived like a Holy Fool. He became the spiritual son of the exiled bishop of Tiberias and accompanied him when he returned to Palestine. They were obliged by unfavorable winds to disembark at Patmos, where they visited the Monastery of St. John the Theologian, before continuing their journey as far as Cyprus. On Cyprus, the bishop of Tiberias urged Leontios to return to Patmos. Leontios acquiesced to his advice and subsequently passed through the monastic ranks until he became *oikonomos*, and finally in 1158, abbot of the Monastery. Leontios performed miracles while still a young man, and did so with increasing frequency later. He travelled on Monastery business, mainly to Crete and Constantinople. In Crete, he became acquainted with a young man named Antonios, later Arsenios, who became his pupil and followed him to Patmos. On one of his visits to Constantinople he made the acquaintance of the *drougarios* Andronikos Kamateros, who introduced him to Manuel I Komnenos. The emperor offered to Leontios the vacant Met-

ropolitan See of Russia and then that of Archbishop of Cyprus, but the latter declined both offers. In the end, he was elevated to the Patriarchal See of Jerusalem by the emperor.

Leontios was the only Orthodox patriarch to visit Jerusalem in order to assume his office during the period of the Latin occupation. On his way to Jerusalem he performed miracles on Cyprus, at Acre and, later, Nazareth. In Jerusalem he visited the Holy Sepulchre as an ordinary pilgrim, since the Latins frowned upon his presence there. He was finally discovered on account of his miracles and their fame amongst the faithful, and was nearly murdered by the Latins. He therefore left the Holy Land and, on the exhortation of Manuel I, returned to Constantinople. In the capital, the exiled patriarch vigorously opposed the illegal union that Andronikos I ultimately succeeded in bringing about between his daughter Eirene and Alexios II. He also took part in the theological debate on the aspect of the doctrine of the Holy Trinity mentioned above. Leontios died at an old age in Constantinople, on May 14, 1185. He was interred in the church of St. Michael the Archangel at Steirou, where his relics continued to perform miracles.

Leontios was appointed patriarch of Jerusalem in 1176, and from then until his death in 1185, never returned to Patmos. However he was kept informed of the Monastery's affairs by his spiritual son Arsenios, whom he had appointed *oikonomos* of the Monastery. Leontios remained head of the monastery, at least in name, until 1183, when he proclaimed Arsenios abbot. If the donation of funds for the chapel on Patmos was the patronage of Leontios, it must be assigned to the period between 1176 and 1183, and preferably after the date of Leontios' return to Constantinople at the end of 1178 or 1179. During this period Leontios could easily have made use of the economic resources of the Monastery. The construction of a chapel on Patmos would only make sense if the Saint wished to be buried on the island, but this is not substantiated either by the *Life* or by historical realities. Moreover, Leontios was by temperament always inclined towards spiritual and theoretical matters rather than action. The *Life* fully confirms the evidence presented by the iconographic program of the chapel which precludes the possibility that Leontios himself was the patron. By contrast, all the evidence reinforces the view that the cult of Leontios in the Mon-

astery on Patmos was established by his successor as abbot, and spiritual son, Arsenios, who remained abbot until shortly before 1206. Arsenios was one of the most active abbots of the Monastery of Patmos in the Byzantine period. All the evidence suggests that he was the promoter of the major building program at the Monastery which has been assigned by scholars to the 12th century. This program included, amongst other items, the addition of the exonarthex to the *katholikon*, the reconstruction of the chapel of the monastery's founder St. Christodoulos, on the southwest side of the *katholikon*, the erection of the Leontios chapel on the south side, and the remodelling of the refectory. Arsenios also coordinated the composition of the *Encomium* of St. Christodoulos by the learned monk, Theodosios Goudelis, and the *Life* of St. Leontios by the same author. Arsenios was himself a calligrapher and manuscript copyist, and also coordinated the drawing up of a Catalogue of the books, sacred vessels, and precious icons owned by the Monastery in 1200. The fact that the wall-paintings in the Leontios chapel, in the earliest layer of the refectory, and also frescoes in the Monastery's *metochia* on neighboring islands, can all be dated to the period when Arsenios was abbot, supports our view that it was Arsenios who provided the inspiration and located the financing for the south chapel. His desire to create a memorial chapel to a man who was both his spiritual father and an outstanding personality was in keeping with the spiritual climate of the period.

The cult of St. Leontios in the Monastery of Patmos was never very strong apart from the period of Arsenios and perhaps also in the 19th century. A small painted icon with a portrait of the saint which can be dated to the end of the 14th century is preserved in the Monastery (Fig. 53). In addition, there is a frontal depiction of Leontios next to the Dormition of St. Christodoulos on the painted icon cover of the gilded silver revetment of the chest that contains Christodoulos' relics (Figs. 55 and 56). The fortunes of the cult of St. Leontios on Patmos followed the trajectory which one would expect in the case of a 12th-century saint who was not the founder of a monastery, and who was not buried in the Monastery that was the center of his cult. The case of Leontios affords ample evidence for the study of spiritual kinship, an important aspect of the spiritual history of Byzantium.